Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки
Інститут філології та журналістики

ЛІНГВОСТИЛІСТИЧНІ СТУДІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

ВИПУСК 4

Луцьк
Східноєвропейський національний університет
імені Лесі Українки
2016

УДК 81’38(05) + 821.161.2.08(05)
ББК 81.07я54 + 83.3(4УКР)я54
Л 59

Рекомендувала до друку вчена рада
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
(протокол № 9 від 23 червня 2016 року)

Рецензенти:

Г. М. Вокальчук, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови імені проф. Шульжука К. Ф. Рівненського гуманітарного університету;

М. І. Степаненко, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови, ректор Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Л 59 **Лінгвостилістичні** студії : наук. журн. / [редкол. : С. К. Богдан (голов. ред.) та ін.]. – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2016. – Вип. 4. – 268 с.

У виданні подано статті про особливості поліфункційного статусу української мови в синхронії та діахронії, мовностилістичні домінанти текстів різних функційних стилів і актуальні проблеми сучасної лінгвоперсонології.

Видання призначене для мовознавців – наукових працівників, викладачів, аспірантів і студентів філологічних факультетів.

Журнал є науковим виданням України, зареєстрованим у Державній реєстраційній службі України як друкований засіб масової інформації (серія КВ № 20841-10641Р від 08. 05. 2014)

Наукове фахове видання
Затверджено наказом МОН України від 16.05.2016 № 515

Видання здійснене за підтримки
благодійного фонду Івана Омелянюка «Волинь-Україна»

УДК 81’38(05) + 821.161.2.08(05)
ББК 81.07я54 + 83.3(4УКР)я54

© Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2016
© Маліневська І. П. (обкладинка), 2016

Редакційна колегія:

Богдан С. К., кандидат філологічних наук, професор, головний редактор (Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки).

Аркушин Г. Л., доктор філологічних наук, професор (Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки).

Бабич Н. Д., кандидат філологічних наук, професор (Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича).

Бартмінський Є., доктор габілітований, професор (Республіка Польща).

Данилюк Н. О., доктор філологічних наук, професор (Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки).

Єрмоленко С. Я., доктор філологічних наук, професор (Інститут української мови НАН України).

Костусяк Н. М., доктор філологічних наук, професор (Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки).

Лендєлова В., кандидат філологічних наук (Карлів університет у Празі, Чеська Республіка).

Мареш П., доктор габілітований, професор (Карлів університет у Празі, Чеська Республіка).

Мацько Л. І., доктор філологічних наук, професор, академік НАПН України (Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова).

Межов О. Г., доктор філологічних наук, професор (Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки).

Мірченко М. В., доктор філологічних наук, професор (Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки).

Моклиця М. В., доктор філологічних наук, професор (Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки).

Скаб М. В., доктор філологічних наук, професор (Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича).

Сологуб Н. М., доктор філологічних наук, професор (Інститут української мови НАН України).

Струганець Л. В., доктор філологічних наук, професор (Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка).

Тарасюк Т. М., кандидат філологічних наук, доцент, відповідальний секретар (Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки).

ЗМІСТ

Бабич Надія
Повалення чи нова розбудова мовно-культурної Вавилонської вежі в сучасній Україні …….. 6

Бабій Ірина
Традиційні та оказіональні одоративні номінації в малій прозі Миколи Хвильового …….. 15

Богдан Світлана
Вербалізація лексичного регулятиву *Німеччина* в епістолярних текстах Лесі Українки …….. 23

Бойко Надія
Семантична основа лексичної експресивності …….. 39

Голоюх Лариса
Інтелектуалізація авторської модальності в сучасних українських прозових текстах …….. 55

Дідун Лілія
Втілення семантики інтенсивності у фразеологізмах з нумеративним компонентом …….. 63

Євланова Олександра
Новорічні промови Вацлава Гавела: синтаксично-стилістичний аспект …… 71

Калужинська Юлія
Функціонально-стилістичні вияви оказіоналізмів у мові української газетної періодики …….. 78

Космеда Тетяна
Ідеологема «українська мова» в сучасному російському науковому дискурсі (на матеріалі стенограми Круглого столу)…….. 86

Левчук Ірина
Функційно-семантична специфіка топонімного компонента поетонімосфери роману Володимира Лиса «Століття Якова» …… 103

Локайчук Світлана
Словник археологічних термінів: структура та принципи укладання …….. 114

Ляшук Наталія
Стереотип національного характеру українців у прозових жанрах фольклору …….. 123

Маленицька Ольга
Кольороназви в поезії Юрія Федьковича 131

Микитюк Оксана
Кольороназви як відтворення ідеології Дмитра Донцова 144

Павленко Лариса
Номінування адресата мовлення у «Приватному листуванні XVIII ст.» 154

Панченко Тетяна
Стилістично знижена лексика в мові української преси початку XXI ст. 165

Pryimachok Oksana
Types of lexical transformations in closely related literary translation 174

Русинко-Бомбик Любов
Культурно-історичні умови розвитку української літературної мови в Чехословаччині міжвоєнної доби 181

Садова Лариса
Проблема лінгвістичної специфіки українських прізвищ у працях антропонімістів XX–XXI ст. 189

Скорук Ірина
Функційно-семантичне навантаження периферійних онімів роману Валерія Шевчука «Стежка в траві» 200

Соболь Лілія
Актуалізація назв літер та їхніх похідних у релігійному стилі 209

Тарасюк Тетяна
Структурно-стильові та графічні особливості релігійних абеток і букварів 221

Фаріон Ірина
Мовно-політичний світогляд Івана Пулюя 235

Чумак Володимир, Шевель Святослав
Директивні висловлення в епістолярії Лесі Українки 246

Яворський Андрій
Поліська говірка в романі В. Дрозда «Листя землі»: морфологічний рівень 253

Відомості про авторів 260

Інформаційний лист (вимоги до оформлення статей у науковому журналі «Лінгвостилістичні студії») 262

УДК 811.161.2’42

Надія Бабич

ПОВАЛЕННЯ ЧИ НОВА РОЗБУДОВА МОВНО-КУЛЬТУРНОЇ ВАВИЛОНСЬКОЇ ВЕЖІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Предметом аналізу у статті є особливості функціонування мови в сучасному українському суспільстві, загрози, спричинені тенденціями до соціально-етичної деградації суспільства, частими змінами вимог до дотримання закону про мови в Україні, дуалізмом поглядів на критерії повнофункціональності державної мови, її системи і мовленнєвої практики.

Ключові слова: культура, мова та історія народу, «сакрум», «профанум», мовна експансія, мовна система, мовлення, соціокультурна самоідентифікація..

Постановка наукової проблеми та її значення. Так складається історична доля української нації, що на кожному з її етапів мова зазнає то злетів, то падінь. Це залежало від внутрішніх і зовнішніх причин: експансій іноземних держав, політика яких завше була спрямована на мовно-національну і культурну асиміляцію, а також особливості української ментальності швидко примирюватися з нав’язаним станом справ. Чи можливо зупинити «розкол народу цієї країни на два мовно і культурно взаємовідчужені соціуми» (О. Ткаченко), які спостерігаємо і в сучасній культурі?

Аналіз досліджень цієї проблеми. Спробуємо систематизувати погляди вчених і звичайних членів сучасного суспільства на проблему, яка подеколи нагадує то чергову розбудову Вавилонської вежі, то спробу її остаточного зруйнування, то суспільно-моральну байдужість до кожної із спроб, ігнорування ролі мови у збереженні культурних традицій і їх раціональних трансформацій зі збереженням основ, без яких новації не матимуть перспективи. А. Нямцу, який глибоко досліджує міфи і легенди в контекстах художньої літератури, доречно наголошує: «Світ, у якому ми живемо, густо населений традиціями, які в безперервній взаємодії одна з одною і з повсякденністю так чи інакше організовують наше життя або, щонайменше, суттєво впливають на нього. Одні традиції ми шануємо й оберігаємо, інші намагаємось трансформувати з урахуванням потреб нашої дійсності, треті заперечуємо, будучи цілком упевненими у їх непотрібності» [10, с. 11]. Час, у якому живуть сучасні покоління людей, відзначається впевненістю багатьох у «непотрібності» давніх традицій. Не поспішайте, шановний читачу, заперечувати, посилаючись на зміни суспільної свідомості пострадянського періоду! Так, багато що з національної культури і релігійних традицій відродилось, як фенікс! Але й досі спостерігаємо, як зауважив О. Ткаченко, *розкол* (виділено нами. – Н. Б.) «цієї країни на два мовно і культурно відчужені соціуми» [16, с. 50]. Цитату

© Бабич Н., 2016

наводимо повторно зумисне, щоб співвіднести її зміст з подібними поглядами І. Дзюби [5], Є. Сверстюка [11], А. Кургузова [7], М. Новосада [9], М. Вінграновського [4], І. Кобякової [6] та ін. В аналітичних спостереженнях і висновках цих авторів наскрізною є ідея доцільності створення владою і самим народом таких умов для саморозвитку і цілеспрямованого збереження ознак національної самобутності, як «абсолютні» і «національні» вартості (чи цінності? – Н. Б.), які виділяв Н. Темех: *абсолютні* – це віра, надія, любов, доброта, чесність, справедливість, гідність, милосердя, прощення, досконалість, свобода; *національні* – державність, самопожертва в боротьбі за свободу нації, національна гідність, історична пам'ять, пошана до національних символів, любов до національної культури, протидія антиукраїнським ідеологіям [15] тощо.

Незнищенність цих цінностей у свідомості українців, багатьох інших за національною належністю громадян України довів Майдан, як підтвердив і наявність у нашому суспільстві тих, для кого найважливіше – матеріальні блага.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Усім освіченим людям відомі мови, які називають міжнародними. Більшість світу послуговується в дипломатії, міжнародних економічних контактах тощо мовою англійською. Рік 2016 в Україні названий роком англійської мови: її не лише за більший обсяг навчального часу вивчають, вивчатимуть учні та студенти у ЗНЗ і ВНЗ, а й ті, хто хоче бути доцентом або професором. І немає значення, чи володієш ти «пристойно» іншою іноземною мовою, напр., німецькою, французькою, що теж є міжнародними, рекомендовано вивчати ще й англійську (бодай на рівні розмовного спілкування). Це не було б так зле, якби в Україні всі її громадяни бодай на рівні службового та побутового (не родинного!) за 16 років з часу прийняття закону про статус української мови як державної засвоїли її бодай на т. зв. В та С і т. ін. Білінгвізм зостався, а росіянізм став каменем спотикання на сході і загрожує ним стати і в інших європейських країнах. Що це? Політика, інтернаціоналізм чи усе та ж експансія?

І. Кобякова пише: «Загальновідомо, що серед багатьох рис природної мови найбільше привертають увагу її здатність позначати не тільки предметний світ, але поруч з іншими семіотичними системами бути носієм кваліфікативної пізнавальної діяльності людини, її соціально-психологічного життя. Соціальний характер спілкування людей проявляється в усіх функціях мови» [6]. Що ж таке природна мова? Це мова материнська чи засвоєна в іномовному середовищі, тобто придбана (хоч ніхто не заперечує вивчати інші мови)? З усіх визначених наукою, сформульованих у концепціях лінгвістів функцій мови (а саме: комунікативна, контактоустановлювальна, експресивно-емотивна, повідомлювальна, узагальнювальна, прагматична (імперативна), репрезентативна, функція взаємовпливу, волюнтативна, індивідуально-регулятивна та колективно-регулятивна, магічна, реферативна (когнітивна) – [6]), які є

важливішими для окремої людини суспільства та й загалом усього світу? Зрозуміло, що тлумачення суті названих функцій подеколи уподібнюються.

А якщо додати ще поетичну функцію, яка, очевидно, допомагає зосередитися на формі повідомлення, та метамовну, що акцентує на системі мови, то стає зрозуміло, що для сприймання природної мови треба бути мовною особистістю, а для засвоєння іншої мови необхідно знати історію, ментальність, етикетні норми і т. д. народу-носія цієї мови, бо «духовний світ людини живиться енергією від усієї історії роду і свого народу, а через них – від усієї світової історії» [12, с. 34] (сентенція начебто й не нова, але яка ж актуальна!).

На жаль, а чи цілком закономірно ми живемо в часи, коли духовний світ певної частки сучасних суспільств живиться не енергією свого народу, а запозиченими (часто й без особливої на те потреби!) словами і навіть синтаксемами, які начебто й називають реалії та характеризують їх, але «духу» в них немає. Такими ж бездуховними є жаргонізми, а без «духу» взагалі – лайливі і брутальні слова. У світі видано вже чимало «словників» навіть такої лексики. Видання мотивовані тим, що якщо народ такі слова створив, «значить – це йому треба», тому способи й основу творення варто вивчати. Колеги, які нещодавно видали знакові праці Л. Ставицької, у передмові написали, що вона «добре розуміла, що дослідження різнорідних явищ має допомогти краще усвідомити, щó саме потрібно для того, щоб функціонування української мови поступово наблизилося до нормального стану, притаманного повнофункціональній мові» [13, с. 9].

Усвідомлюємо, що порівняння розбудови строкатого мовлення сучасного соціуму (не лише українського!) з руйнацією Вавилонської вежі може бути сприйняте як «святая простота». Та як не погодитись, що «мова – макрообраз дійсності у свідомості народу, що сполучає якимось дивом матеріальне та ідеальне, об'єктивне та суб'єктивне» [2, с. 126]. Як подає «Словник фразеологізмів української мови» Вавилонське стовпотворіння – це центр людської суєти, водночас Вавилонське стовпотворіння (марковане у словнику як *книжне*) – це повне безладдя, гармидер, нестримний галас, метушня [3, с. 694]. Вдумаймось в обидва тлумачення і пригадаймо, *як часто* в історії людства, України зокрема, людська (мирська) *суєта* не досягала успіху, так само як гармидером (криком) і метушнею ніколи не можна, як колись писав М. Стельмах, «виростити колосок жита, добути жменю солі теж не вдається».

А оскільки мова – найважливіший «барометр» стану культури, то мусимо замислитись над причинами того, що попри разючі позитивні зміни в суспільній моралі, потужний «вихлюп» патріотизму під час і після Майдану в Україні, як то переважно буває, не можемо спростувати спостереження І. Дзюби, описане у праці «Від маргінальності до універсальності» (останньої ще не скоро можна буде побачити. – Н. Б.): «…найбезпосередніше відношення до проблематики нашої культури, її якості та перспективи мають інші загрози, що виникають із тенденцій до

соціально-етичної деградації суспільства. Це втрата у суспільстві соціальної совісті й соціального сорому як найточнішого індикатора соціальної відповідальності індивіда» [5, с. 54]. На жаль, соціальну відповідальність не всі вважають індикатором ані самооцінки, ані оцінки суспільної. І знову саме мова, мовлення (дотримання слова, коректність у спілкуванні з підлеглими, шанобливе ставлення до старших, увага до виховання дітей і т. д. і т. ін.) сьогодні або «принишкла», або клекоче, як вулкан, у соціальних мережах, ЗМІ, на народних зібраннях. Дивно, але такий стан справ подібний до того, про який ще 1990 року у своєму передвиборному виступі говорив прекрасний письменник і режисер, актор М. Вінграновський: «Національна культура нашого народу розтоптана і в цьому плані погублений і він. Народ думає лише про одне: про харчі, одежу і житло. Обкладений атомними станціями, хімією, гнилими і отруєними морями, висушеними ріками і порожніми лісами, про що ж йому, бідному і нещасному, думати ще?» [4, с. 642]. Звичайно, ототожнювати час не варто, але не бачити певної відповідності теж не можна. І як тут не згадати мудре порівняння Є. Сверстюка з його праці «У руїнах Вавилонської вежі»: «Нація процвітаюча святкує хвилини спокійного плину річки у своєму руслі. Нації, віками поневолені, святкують, на жаль, ті страшні хвилини, коли повінь заповнює пересохлі річища й виходить із берегів «на волю» [11, с. 87–88]. Це письменник, публіцист і учений підсилює ще такими вже не метафоричними словами: «Навіть у час відродження релігійного життя «сакрум» не вийшов на перше місце, «профанум» досі тримається стабільно завойованих позицій і єднається з Церквою як інституцією» [11, с. 91], а не з Церквою як святинею, «де таїнства Христові вершать духове єднання громади» [11, с. 91].

І знову ж – усі ці аспекти нашого минулого і сучасного буття екстраполюються на мову, рідну – у першу чергу: людина – істота мисляча, їй притаманно почувати й відчувати як здатність передати думку, так і виявляти ставлення (нейтральне, знижене чи піднесене) і до своєї, і до чужої думки, до ситуацій чи обставин, навіть до природного довкілля. Посилаючись на працю Ш. Баллі «Французькая стилістика», О. Алексієвець констатує: «Людська думка постійно перебуває між логічним сприйняттям і емоцією. Ми або розуміємо, або відчуваємо. Найчастіше наша думка складається одночасно із логічної ідеї і почуття <…> Мовлення має на меті відображати думку, а остання вимагає від нього наявності такої системи виражальних засобів, яка б відповідала різним її відтінкам» [1, с. 67]. Різноманітні відтінки висловленої думки притаманні людям з багатим словниковим запасом лексичних і фразеологічних засобів природної, тобто рідної мови, людині, яка читала літературні тексти тих майстрів слова, що розвивали і збагачували українську мову в різних стилях і жанрах, які, зрештою, відчувають силу слова в його змісті і навіть формах, що нерідко мають варіанти, з допомогою яких можна надати слову бажаного логічного та емоційного звучання. Якщо раніше жаргонізми створювалися у

підлітковому чи юнацькому віці і нівелювалися у зрілому віці цих «користувачів», то нині до такої мовотворчості причетні деякі групи дорослих, які використовують ці часом «масненькі» слівця навіть у присутності малих дітей або й своїх стареньких батьків, що навчали їх *іншої* мови.

«Для того, щоб передати співрозмовнику свою думку і привернути його увагу, мовець використовує, – вважає О. Алексієвець, – *інтенсифіковані* (виділено нами. – Н. Б.) висловлювання, які досягають мети тоді, коли впливають на почуття» [1, с. 68]. Зрозуміло, що інтенсифіковувати можна «во зло» і «во добро», але у кожному конкретному випадку потрібне відчуття міри. На жаль, моральні принципи приглушені, навіть деякі мовознавці не бачать загрози в десакралізації, деіконізації слова мовленого чи написаного, у дуалізмі поглядів на мовні норми і в «розхитуванні» мовної системи вбачають «свободу» мислення і мовлення. Одні, напр., А. Кургузов, нагадують, що «політична (і лише. – Н. Б.) коректність вимагає забрати з мови, або, вірніше, знайти відповідні нейтральні або позитивні евфемізми для всіх тих мовних одиниць, що зачіпають почуття, достоїнства індивідуума» [7, с. 77]. А чи цього ж не вимагає коректність побутова, корпоративна, виробничо-професійна тощо?!

Ми живемо у час, коли суспільство поділене (що завше було закономірно) на низку соціальних груп, які по-різному ставляться до сакральної сили слова, до відомого «стався до людини так, як ти хочеш, щоб вона ставилася до тебе». Оптимістично стверджував Є. Сверстюк: «Людина *підсвідомо* (виділено нами. – Н. Б.) відчуває, що в колективному підсвідомому крізь усі часи зберігається духова реальність та великі символи, вищі за минулі форми й сезонні ідеологічні схеми» [11, с. 88]. Справді, великі символи не маліють, допоки у свідомості людини не втрачена духовність або допоки вона, людина, здатна до неї повертатися (бодай «коли грім ударить»).

Дозволимо собі зацитувати (за класичним висловом: розумний не той, хто знає все – все знати неможливо, а той розумний, який знає, де про це «все» можна прочитати. – Н. Б.), погоджуючись з автором О. Ткаченком, що «у випадку великих етносів стан тимчасової соціальної (етносоціальної) культурної і мовної роз'єднаності (і пов'язаного з цим антагонізму) у той чи інший спосіб усувається. Основою для цього, очевидно, стає спільна економіка, що ґрунтується на специфіці географічного простору, виокремлюваного з його оточення, і спільна (принаймні в залишкових для денаціоналізованих вищих верств) ментальність (як відбиття колишньої спільної культури роз'єднаного, підданого асиміляції народу)» [16, с. 51].

На щастя, ще недавно роз'єднаний народ – хоч і поволі, стрибкоподібно чи спіралевидно – позбувається почуття антагонізму й повертається до спільної культури, зокрема культури мовлення, не канонізованої, а динамічної та гнучкої. І ось як можна, на думку Л. Струганець, досягати цього: «Коли трохи перефразувати висловлювання

Е. Косеріу (див.: «Синхрония, диахрония в истории. Проблемы языкового изменения», 1963. – Н. Б.), то система містить те, що *можна* говорити, норма – те, що і як *треба* говорити (враховуючи й те, як *говорили* раніше), а мовлення – те, що і як говорять насправді. Тоді буде певна різниця між тим, як *говорять насправді* і як *прийнято говорити* (переважно говорять)» [14, с. 15].

Повертаючись до антиномії нова «розбудова» чи «зруйнування» мовно-культурної Вавилонської вежі, то, на наш погляд, циклічні зміни цих понять у динаміці суспільного розвитку притаманні фактично більшості соціумів. Світ став порівняно вільним; міграція одиниць і груп людей з причин економічно-матеріальних, а почасти й політичних позначається не лише на тому, що носіїв мови країни, яка приймає, стає більше, хоч рівень володіння новою для прибулих мовою різний, здебільшого недосконалий, що не може не впливати на зниження мовленнєвої (масової) культури. Одна категорія людей прибуває на заробітки, інша – на розподіл своїх великих статків по «світових закутках». Якщо перші вимушені якнайшвидше оволодіти мовою, то ті інші не поспішають це робити, бо мають перекладачів. І не лише в часи далекі, коли заселялися й утворювалися нині великі світові держави, а й дотепер час від часу виникають проблеми щодо державності однієї чи кількох мов.

Така проблема час від часу виникає й в Україні – від часу Речі Посполитої до Богданового договору, від часів радянських до часів самостійності. Люди переїздять туди, де їм затишніше. Але одні прибувають з готовністю прийняти не лише хліб і сіль, а й мову та звичаї. Інші, з ментальністю войовничою і самовпевненою, беруться нав'язувати своє «я», висувають вимогу надання їм права зверхності.

Таким чином Вежа, що розбудовувалася задля миру і злагоди, стає Вежею конфліктів, зміст яких кожен розуміє по-своєму. Навіть якщо носіям іншої мови і культури надані всі права для збереження своєї мовно-культурної самоідентифікації, особливо у місцях компактного їх проживання, історично закріпленого, у них «підгодовується» недалекоглядними порадниками бажання розбудовувати «свою» Вежу, хоч мало хто з них знає, для чого її колись будували і чому Всевишній зупинив цю «нечестиву» роботу.

Такі стереотипи мігрують з країни до країни без врахування того, який народ на тій чи тій землі є автохтонним. І хоч наведена далі теза відомого журналіста М. Скуленка стосувалася мовних стереотипів у ЗМІ, застосуємо її і до написаного вище, і до загальнонародної мови: «Принципово важливою є *змістова* (виділено нами. – Н. Б.) сторона стереотипу. Будь-який стереотип пов'язаний з дійсністю, однак відображення реальності в ньому може бути не тільки об'єктивним, але й спотвореним. Інакше кажучи, стереотипи бувають істинними або хибними» [12, с. 36–37]. Істинні мовні стереотипи забезпечують лаконізм і легку засвоюваність оцінки реальності, а спотворені загрожують

непорозумінням і навіть конфліктністю (такими стереотипами є нині слова *російськомовні*, *бандьорівці, сепари, кнопкодав* та ін.).

Минув час, коли, за ще недавньою оцінкою А. Мамалиги, засоби масової інформації більше зверталися до розмовного мовлення, до сфер спілкування, які обслуговує розмовна мова: «до теми побуту, щоденних життєвих подій, особистого життя людей, торгівлі, відпочинку тощо» [8, с. 125] – надмірна політизація суспільного життя стала засобом навіювання тривоги, смутку, невпевненості і т. ін. І якщо освічені члени суспільства, учені філологи й історики і нині працюють на збереження багатства й різноманітності, правильності й точності, чистоти й позитивної емоційності національної мови, то значній частці суспільства це все відійшло на задній план. Але ж правда в тому, що «… структурні особливості національних мов характеризуються високим рівнем впливу на стиль, образ, лад мислення, світосприймання їхніх носіїв, вибір їх ідентитетів у ході процесу соціокультурної самоідентифікації особи…» [7, с. 78], то хоч спроба будувати Вавилонську вежу, щоб стати ближче до всесвітнього панування, весь час виникає в сучасному глобалізованому світі, та усе ж не втрачається таке ж прагнення до соціокультурної самоідентифікації не лише з причини патріотизму, а й з почуття власної гідності людини мислячої.

Висновки та перспективи дослідження. Отже, завдання людства – у збереженні сучасної світобудови, яку може зруйнувати як злиття мов, так і їх надмірна пуристичність, байдужість до розвитку і функціонування своєї національної мови або ж спрощення її виражального потенціалу. Дослідження цих процесів і визначає аспект подальших наукових студій.

Список використаної літератури

1. Алексієвець О. Роль інтенсифікації у мовленнєвій комунікації / Оксана Алексієвець // Мандрівець : освітній журнал. – № 1. – Тернопіль, 1999. – С. 67–70.

2. Базюк Л. Шляхи до характеристики мовної особистості тележурналіста / Л. Базюк // Телевізійна і радіожурналістика : зб. наук.-метод. праць / відп. ред. В. В. Лизанчук. – Вип. 5. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – С. 126–133.

3. Білоноженко В. М., Гнатюк І. С., Дятчук В. В., Неровня В. Н., Федоренко Т. О. Словник фразеологізмів української мови / відпов. ред. Винник В. О. – К. : Наук. думка, 2003. – 788 с.

4. Вінграновський М. Передвиборча програма // Микола Вінграновський. Вибрані твори (серія: «Шістдесятники») / Упоряд. М. Лазарук. – К. : Смолоскип, 2013. – С. 641–642.

5. Дзюба І. Від маргінальности до універсальности / Іван Дзюба // Сучасність. – 2008. – № 1–2. – С. 53–65.

6. Кобякова І. К. Про природу мовотворчої функції [Електронний ресурс] / І. К. Кобякова // Studia Germanika et Romanica. Іноземні мови. Зарубіжна література. Методика викладання. – Донецьк : ДонНУ, 2013. – С. 53–63. – Режим доступу: http://essuir.sumdu.edu.ua/handie/123456789/ (13.01.2016).

7. Кургузов А. Роль мови в процесі соціокультурної самоідентифікації особи / Андрій Кургузов // Схід : аналітично-інформаційний журнал / гол. ред. С. Єременко. – № 6. – Донецьк, 2002. – С. 76–79.

8. Мамалига А. І. Про тенденцію розмовності у розвитку мови преси / А. І. Мамалига // Журналістика. Преса, телебачення, радіо : республ. міжвідомчий наук. зб. / відп. ред. Д. М. Прилюк. – Вип. 8. – К. : Вища шк. при КДУ ім. Т. Шевченка, 1993. – С. 124–136.

9. Новосад М. Релігійна цінність національного / Мирослав Новосад // Вісник буковинського православного ун-ту. – Вип. 1. Теологія. – Чернівці : Відродження, 2003. – С. 76–79.

10. Нямцу А. Миф. Легенда. Литература / Анатолий Нямцу. – Черновцы : Рута, 2007. – 530 с.

11. Сверстюк Є. У руїнах Вавилонської вежі / Євген Сверстюк // Сверстюк Є. Правда полинова. – К. : Видавн. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 87–93.

12. Скуленко М. Стереотип та імідж – основні елементи журналістики і пропаганди / Михайло Скуленко // Журналіст України. – 2008. – № 7. – С. 36–41.

13. Ставицька Л. О. Гендер: мова, свідомість, комунікація / Л. О. Ставицька. – К., 2015. – 440 с.

14. Струганець Л. В. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ століття / Л. В. Струганець. – Тернопіль : АСТОН, 2002. – 252 с.

15. Темех Н. Вплив телебачення на становлення національних вартостей особистості / Н. Темех // Телевізійна і радіожурналістика : зб. наук.-метод. праць / відп. ред. В. В. Лизанчук. – Вип. 4. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2002. – С. 36–37.

16. Ткаченко О. Б. Проблеми захисту мови і мовного відродження / О. Б. Ткаченко // Мова і мовознавство в духовному житті суспільства : монографія. – К. : Видавн. дім Дмитра Бураго, 2007. – Розділ І. – С. 5–129.

Бабич Надежда. Развал или обустройство Вавилонской языково-культурной башни в современной Украине. Предметом анализа данной статьи стали особенности функционирования языка в современном украинском обществе, угрозы, обусловленные тенденциями к социально-этической деградации общества, частыми изменениями требований к соблюдению закона о языках в Украине, дуализмом мыслей о критериях полнофункционального государственного языка, его системы и речевой практики. Сделан акцент на процессах социокультурной самоидентификации, сохраняющих и совершенствующих стиль, образ и порядок мышления и мировосприятия носителей интенсификации глобализационных мировых тенденций. Высказывания социологов и политиков о том, что глобализация не повлияет на национальные культуры, языки и традиции, вызывает сомнение у людей, которые мониторят риск от взаимовлияний иноязыковых современных ресурсов, экономических и политических амбиций отдельных государств, имеющих в т. ч. концепцию единого языка. В статье проанализирована целесообразность дуализма мыслей, которые угрожают разрушением качественных коммуникативных признаков украинского языка и национальных основ украинской культуры.

Ключевые слова: культура, язык и история народа, «сакрум», «профанум», языковая экспансия, языковая система, речь, социокультурная самоидентификация.

Babych Nadiia. The Collapse or the Arrangement or the Babylonian Linguacultural Tower in Modern Ukraine. The article offers insight into the solution of the global task of mankind to preserve modern universe that can be destroyed both by the fusion of languages and by struggle for the excessive purity of national language. The article argues that the processes of social and cultural selfidentification aimed at preserving and developing style, imagery, thought order and world perception of native speakers in their own national language, once in a while undergo influences caused by the global world tendencies. The people, who monitor the risks of language interferences, caused by the economic and political ambitions of some states that support the conception of unified language, strongly doubt the

statements of sociologists and politicians that globalization will not ruin national cultures, traditions and languages.

The article analyses the expedience of thought dualism which does not threaten to ruin the qualitative communicative features of the Ukrainian language and the national basis of its culture.

Key words: culture, national language, language and history of the people, «sacrum», «profanum», language expansion, speaking, selfidentification.

Стаття надійшла до редколегії 10.03.2016

УДК 81 373.43 = 161.2

Ірина Бабій

ТРАДИЦІЙНІ ТА ОКАЗІОНАЛЬНІ ОДОРАТИВНІ НОМІНАЦІЇ В МАЛІЙ ПРОЗІ МИКОЛИ ХВИЛЬОВОГО

У статті розглянуто лексику на позначення запаху в малій прозі Миколи Хвильового. Здійснено семантичну класифікацію одоративів, розглянуто їх граматичне вираження та стилістичне навантаження в контексті художнього твору. Одоративні номінації створюють цікаві конкретно-чуттєві образи в естетичній системі мовлення письменника. Виявлено ряд індивідуально-авторських найменувань запаху. Крім функції прямого називання запаху, одоративи виконують оцінну та емоційно-експресивну роль у творах М. Хвильового.

Ключові слова: запах, назва запаху, одоративна лексика, одоратив, одоративна номінація, номінація запаху.

Постановка наукової проблеми та її значення. У сучасній лінгвістиці однією з актуальних залишається проблема номінації, вирішення якої ґрунтується на характеристиці її способів і засобів. Своєрідністю словесного оформлення та смисловою різноплановістю художнього мовлення відзначається **одоративна номінація**. Іван Франко у відомій праці «Із секретів поетичної творчості» зазначав, що «наша мова найбагатша на означення зору, менше багата, але все-таки досить багата на означення вражень слуху і дотику, а найбідніша на означення смаку і запаху» [8, с. 79], тобто назв запахів у мові значно менше, ніж кольорів. О. Потебня у праці «Мысль и язык», описуючи фізіологічні й психологічні відчуття, а також чуттєві враження, наголошував на єдності, нероздільності, взаємодії п’яти людських відчуттів взагалі і конкретно смаку й запаху [5]. Польський лінгвіст В. Дорошевський зауважує, що «у кожний момент нашого життя ми щось бачимо, чуємо, чогось торкаємося, відчуваємо запахи, смаки, тому природно, що в нас виникає інтерес до форм нашого контактування» [2, с.17]. У природі існує безліч запахів, як і кольорів. На думку О. Потебні, запахи як окрема підсистема чуттєвого сприймання відображуються в диференційованих лексико-семантичних засобах мови [5].

В останні десятиліття аналіз одоративної лексики в художньому тексті набуває все більшої актуальності в українському мовознавстві. Сьогодні сформувалося кілька напрямів дослідження цієї групи лексем, а саме: семасіологічний, психолінгвістичний, функціонально-стилістичний та ін. Проблема вивчення лексики з одоративною семантикою відображена у працях В. Дятчук, Н. Сологуб, Л. Пустовіт, Л. Ставицької, І. Кочан, С. Александрової, П. Доценко та ін. Найбільш ґрунтовно проаналізовано цю категорію лексем у монографії В. Дятчук і Л. Пустовіт

© Бабій І., 2016

«Семантична структура і функціонування лексики української літературної мови» (1983 р.).

У сучасній лінгвістиці поки що відсутні наукові студії, присвячені розгляду одоративної лексики в малій прозі відомого українського письменника Миколи Хвильового, тому наше дослідження, **предметом** якого буде система назв запахів у новелах письменника, є **актуальним**.

Мета пропонованої статті – охарактеризувати семантичні та прагматичні особливості назв запахів у малій прозі Миколи Хвильового, виявити і простежити естетику оказіональних одоративних номінацій. Матеріалом слугували оповідання та новели Миколи Хвильового.

Для реалізації задекларованої мети необхідно розв'язати такі завдання: здійснити семантичну класифікацію назв запахів у творах М. Хвильового, охарактеризувати їх граматичне вираження, з'ясувати стилістичне навантаження одоративних лексем у контексті художнього твору, розглянути індивідуально-авторські одоративні номінації письменника.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. У сучасній українській мові, як і в інших мовах світу, «лексика на позначення запахових відчуттів утворює складну систему назв, які, функціонуючи в семантико-синтаксичних конструкціях, здійснюють безпосередній зв'язок мови і з реально існуючими запахами в природі (оскільки за допомогою мовних форм реєструється запахове відчуття), і з понятійними категоріями, які відображають конкретні відчуття в нашій свідомості» [3, с. 51].

Г.-Ґ. Ґадамер зауважує, що «слово не частина довколишнього світу, якими є фарби чи форми, що поєднуються з новою структурою. Радше кожне слово саме – вже елемент нової структури, а отже потенційно і ця сама структура як така. Коли звучить слово, приводиться в дію вся мова і все, що вона може сказати, – а вона може сказати все» [1, с. 48]. Розширення системи загальномовних одоративів спостерігається у художньому мовленні, оскільки в мікрополе запаху може входити різне коло предметів, реалій навколишньої дійсності. Джерелами запаху, як правило, виступають квіти, трави, фрукти, овочі, продукти харчування та ін., тобто предмети, які оточують людину і наділені відповідним запахом.

Провівши гендерне опитування, дослідниця Л. Ставицька зазначає, що всі слова на позначення запахів можна згрупувати відповідно до запропонованої французькими вченими класифікації [7, с. 73–74] і виділити такі групи: 1) запахи природи (квітів, фруктів, овочів тощо; запахи водного простору); 2) запахи цивілізації (парфумів, урбаністичного середовища); 3) людських запахів (чоловічих і жіночих); 4) запахи їжі, напоїв; 5) інші запахи; 6) абстрактні назви [4].

Уживання одоративної лексики є результатом авторського світобачення та індивідуальною рисою творчої манери письменника. Зауважимо, що не всі письменники вживають назви запахів. Уважним до світу барв, і до світу запахів був Микола Хвильовий. Наші спостереження

виявили низку не тільки традиційних (загальномовних) одоративних номінацій, а й індивідуально-авторських, оказіональних. За твердженням Л. Ставицької, «якщо українська класична проза практикувала в основному безпосереднє відтворення запаху, то імпресіоністична манера у поєднанні з потужною ліричною стихією навантажує одоративну лексику з індивідуалізованою художньою семантикою. Під впливом тичининської вітаїстичної поетики запаху М. Хвильовий уводить у прозу тему запаху неба, зір, всесвіту» [6 , с. 32].

Художньозначущим компонентом мовно-естетичної системи творів М. Хвильового виступають лексеми, що називають запахові враження. Проаналізований матеріал дає підстави виокремити такі семантичні групи одоративів:

1) запахи природи (квітів, трав, дерев, фруктів тощо): *Мабуть, сосна, бо тільки* ***сосна має*** *забутий* ***запа****х* («Синій листопад», с. 209); <…> *трави, коли йде з них* ***дух біляплавневої осоки*** («Кіт у чоботях», с. 155); *Вже давно там, де* ***пахли осоки*** *і своїм запахом викликали химерні асоціації, вже давно там ріже землю прозаїчний і могутній трактор* («На озера», с. 236); *Морські купання, і море пахне, і* ***виноград пахне****, а грона з винограду на узгір'ях* («Свиня», с. 255); *Вона затулила рану жмутом* ***духмяного чебрецю*** *й мчить по ланах часу в безсмертя* («Арабески», с. 309); <…> *і* ***пахли*** *в мріях* ***мальтійські мандарини й африканський мигдаль*** («На глухім шляху», с. 177); *В натовп падало сонце, й* ***пахло сливами й яблуками*** («Солонський Яр», с. 184);

2) запахи людини (чоловічі та жіночі): *Марія схилила голову на Вадимову скроню і збирала чаймою ніздер* ***запах мужського тіла*** («Синій листопад», с. 213); *Палатські* ***служанки ліками пахнуть****, і все це народ <…>* («Бараки, що за містом», с. 243) ; *Одчинить двері Наталка, трішки заспана,* ***теплий жіночий дух*** *від неї* («Юрко», с. 167); *Твоє* ***волосся пахне****, мов виноградне вино* («Чумаківська комуна», с. 223); *Сайгор взяв знову під руку Татьяну.* ***Від неї пахло свіжим тілом****, і тому ще більше дурманило голову* («Пудель», с. 353);

3) запахи тварин (шерсті, поту тощо): *Пахло ще* ***кінським потом****, і мукали покірні корови* («Солонський Яр», с. 184);

4) запахи їжі, напоїв тощо: <…> *ми поволі йдемо до лиману – туди, де нас зустріне бабуся і її* ***пахуча вечеря;*** *В хаті* ***пахне смачним борщем*** («На озера», с. 237); ***А від борщу смердить старим салом*** («Свиня», с. 259); *Рудий виблискує червоним носом, і від нього далеко несеться* ***дух самогону*** («Солонський Яр», с. 185); ***Пахне свіжим хлібом, ще чимсь смачним, солодким*** («Силуети», с. 192);

5) запахи житла, предметів побуту, різних речей: *У кімнаті* ***смердить архівним папером****, а писарчуки перами риплять* («Солонський Яр», с. 181);

6) запахи речовин, корисних копалин тощо: *З луків йде дух свіжого сіна, іде* ***дух свіжого вугілля*** *– з кузні, сплітаються і йдуть до кошари, до загону, до волів* («Шляхетне гніздо», с. 204);

7) запахи цивілізації (урбаністичного середовища, хімії, предметного світу тощо): *Я люблю виходити ввечері із своєї кімнати, іти на шумні бульвари, випивати шум,* ***нюхати запах бензолу*** *й тоді йти на закинуті квартали <…>* («Арабески», с. 300);

8) абстрактні запахи: *Але біля дуба зацвів уже* ***молодий запах юного невідомого дня*** («Елегія», с. 297); ***Пахло сонцем, пахло життям*** («Дорога й ластівка», с. 300); *Ішла м'ятежна епоха. Ішла* ***духмяна романтика****, і нечутно ходили в борах тіні середньовічних лицарів* («Арабески», с. 302); *Драстуй,* ***запашне життя****! Я – вірю!* («Вступна новела», с. 124); *Були останні* ***дні червня, запашні****, в садку куделів цвіт*, летів («Юрко», с. 172);

9) запахи явищ природи тощо: *<…> йде справжній тропічний* ***дощ*** *– густий,* ***запашний*** *і надзвичайно теплий* («Вступна новела», с. 120); *Хай живе тропічна* ***злива*** *– густа,* ***запашна*** *й надзвичайно тепла* («Вступна новела», с. 123).

Зауважимо, що дослідники лексики на позначення запаху традиційно виділяють два типи одоративної номінації. Перший тип пов'язаний з реальними запахами, наявними в природі, в житті людини тощо: ***пахне трояндами, запахло свіжим хлібом*** та ін., наприклад, у творах М. Хвильового: <…> *в вагоні страшенно* ***пахне яблуками*** <…> («На озера», с. 232); *Палатські служанки* ***ліками пахнуть*** <…> («Бараки, що за містом», с. 243); *Морські купання, і* ***море пахне****, і* ***виноград пахне****, а грона з винограду на узгір'ях* («Свиня», с. 255); ***Пахне розтопленим салом*** («Свиня», с. 258).

Другий тип номінації побудований на основі переносного вживання одоративів, метафоризації. Тут називаються запахи об'єктів, яким взагалі не властиві ці ознаки, наприклад*: Без революції, коли нема творчості, життя тече нудно, одноманітно:* ***дух творчості, дух руйнування*** («Юрко», с. 168); *Не тільки ти закоханий у звуки, фарби й* ***запах слова*** *– я теж естет* («Арабески», с. 301); *Поет знав, як далеко одійшов* ***запах тобілевичо-старицьких бур'янів****, що прекрасно пахли після «Гайдамаків» і «Катерини» <…>* («Арабески», с. 311); ***Дух моїх прадідів*** *оживає в мені, і я, безтурботний, дивлюся на землю з висоти птичого польоту* («На озера», с. 232). Такі одоративні номінації варто вважати оказіональними.

Як свідчить матеріал нашого дослідження, у творах М. Хвильового одоративні враження репрезентують різні частини мови: іменники, прикметники, дієслова, прислівники, найчастіше – іменники та дієслова. Іменниики-одоративи передають як приємні, так і неприємні запахи, наприклад: *Ішов* ***дух від свіжих снопів*** *і нагадував широкі безмежні лани* («Життя», с. 128); *Струпішали цурпалки людського тіла.* ***Сморід*** («Бараки, що за містом», с. 251); *Невідомо чий* ***запах – сосни, гірських трав****, чи то пахтить синій листопад* («Синій листопад», с. 207). До назв на позначення запаху долучаємо й лексеми ***дим, кадіння***, виявлені у творах М. Хвильового (***дим махорки, тютюновий дим***). Приємні запахові відчуття виражають прикметники ***пахучий, духмяний, запашний*** та ін.,

наприклад: *Біля Марії лежав стос* ***запашної сосни*** *(гірлянди робити)* <…> («Синій листопад», с. 207); *Вона затулила рану жмутом* ***духмяного чебрецю*** *й мчить по ланах в безсмертя* («Арабески», с. 309); неприємні – найчастіше прикметник ***смердючий***, наприклад: *І через край переливається в палатах стогін – чорний,* ***смердючий****. І вовтузяться люди, і шукають виходу, ніби пацюки, що попали в раковину з рідким калом* («Бараки, що за містом», с. 243).

Традиційно запахові враження передають дієслова ***пахнути, пахтіти, смердіти, тхнути, чадіти*** та ін. Такі дієслівні одоративи знаходимо у творах М. Хвильового, а саме: *Проте забув: коли теплінь, а в монастирському саду* ***пахтить медом****, у комуні завжди гніздиться сторонній люд* («Чумаківська комуна», с. 220); *Я мовчу.* ***Пахне конвалією*** («Арабески», с.310); *…Всяка буває смерть, і буває, коли від неї* ***смердить трупами*** («Бараки, що за містом», с.251). Значення запаху передає дієслівна конструкція з дієсловом у безособовій формі і словом (джерелом запаху) в орудному відмінку, а саме: *На сході невідомо ріс день.* ***Запахло ранком*** («Пудель», с. 356); *Був тоді присмерк, стояли жнива, і на майдані* ***пахло полем*** («Легенда», с. 281).

Зауважимо, що корпус одоративних лексем у творах М. Хвильового, як правило, характеризує запахи плодів, рослин, які ростуть в Україні, хоча знаходимо назви запахів рослин, яких немає в українській природі, а саме: ***Пахло цедрою з лимона*** («Силуети», с. 199); *… І курів далекий обрій, і* ***пахли в мріях мальтійські мандарини й африканський мигдаль*** («На глухім шляху», с. 177).

Характерною рисою ідіостилю М. Хвильового є створення глибоких образів, що відтворюють природу України в пишноті, багатстві барв, запахів, звуків, смаків. У творах письменника знаходимо синестетичні образи, побудовані на поєднанні колірних, запахових і звукових відчуттів, наприклад*: І через край переливається в палатах* ***стогін – чорний, смердючий*** («Бараки, що за містом», с. 243); запахових і звукових відчуттів, наприклад: *І* ***тиша запахла сосною*** («Синій листопад», с. 219); *<…> по вулицях проходив сторожкий,* ***запашний шум*** («Силуети», с. 194). Оказіональними видаються конкретно-чуттєві образи, побудовані на сприйманні запаху і кольору, наприклад, у реченнях: *…Стояла тиха вогка темрява, і вабили поярські огні, і брів* ***зелений запах*** *із слобожанських безкраїх степів* («Силуети», с. 200); *Невідомо чий запах – сосни, гірських трав, чи то* ***пахтить синій листопад*** («Синій листопад», с. 207). Метафоричні сполуки ***запашний шум; зелений запах***; ***чорний, смердючий стогін*** і под. варто вважати індивідуально-авторськими.

У М. Хвильового запаховий світ творів різноманітний і суперечливий; з одного боку, це запах троянд, конвалії, сіна, чебрецю, польових квітів, а з іншого, – сморід трупів, запах міських нечистот тощо. Виникнення таких запахових образів є результатом ідейно-художніх пошуків письменника. В описах приємних моментів життя героїв і кольори світлі, і запахи

приємні. Біда, горе, страждання у творах М. Хвильового забарвлені в темні кольори, насичені неприємними запахами, тобто йдеться про оцінну експресію одоративних образів, на появу якої впливає лексико-семантична сполучуваність, сам контекст. Емоційно-смислові параметри одоративних образів – глибокі, прозорі й мотивовані естетичними потребами самого контексту.

Одоративні образи пов'язані з внутрішнім світом персонажа, його думками, спогадами. У «Вступній новелі» герой роздумує над власним життям, описує свої почуття, надії: «*Словом, я до безумства люблю небо, трави, зорі, задумливі вечори, ніжні осінні ранки, коли десь летять огнянопері вальдшнепи, – все те, чим так* ***пахне сумно-веселий край нашого строкатого життя*** *<…> і знаю, як* ***пахнуть майбутні городи нашої миргородської країни***» (с. 123). Традиційний дієслівний одоратив ***пахнути*** є основою створення індивідуально-авторських метафор, що характеризують навколишню дійсність, світ, у якому живе герой, та виражають його бачення світу. Письменник вигукує: «*Драстуй,* ***запашне життя****! Я – вірю*» (с. 124), де метафора ***запашне життя*** асоціюється зі щасливим майбутнім. Письменник вірить у його настання і прагне зробити все, щоб це сталося.

Особливістю ідіостилю М. Хвильового є те, що запахова деталь виступає виразним компонентом художньо-образної системи твору. Спостерігаються випадки, коли одна і та ж запахова деталь в одному творі повторюється кілька разів, чим автор досягає відповідного естетичного ефекту. Так, у новелі «Бараки, що за містом» через усю розповідь проноситься ***запах трупів***, герої відчувають скрізь **трупний запах**. Письменник передає ці запахові відчуття різними синонімічними конструкціями, а саме: *Вітер йде широкою вулицею, добігає до бараків і тоді з* ***важким духом трупів*** *несеться до провалля ; Від нього йде* ***труповий дух*** (с. 240); *Чи не здається вам, що ви вже давно в бараках, де* ***трупний дух****?* (с. 242); *Душить* ***труповий дух*** (с. 243); ***Пахло трупами*** (с. 245); *Глибокої ночі піде сюди важкий* ***труповий дух*** (с. 246); ***Смерділо трупами*** (с. 248); *Всяка буває смерть, і буває, коли від неї* ***смердить трупами*** (с. 251).

Авторський стиль актуалізує оказіональні одоративні номінації. Як правило, такі запахові конкретно-чуттєві образи побудовані на метафоричному вживанні одоративів завдяки незвичній сполучуваності, наприклад: *Поет знав, як далеко одійшов* ***запах тобілевичо-старицьких бур'янів, що прекрасно пахли після «Гайдамаків», «Катерини****», як далеко і «Тіні забутих предків», і все, що хвилювало юність, а тепер залишило тільки чорного чортика* («Арабески», с. 311); *Не тільки ти закоханий у звук, фарби й* ***запах слова*** *– я теж естет* («Арабески», с. 301); *З ріки йшов* ***дух*** *– може,* ***татарський, задвістілітпозадній, може, з баговиння****, і річка була далека в своїй глибині, вона з Дніпра в Чорне море бігла <…>* («Життя», с. 125); *І хтось тихесенько, за травами – може, завтра тут, де ми сидимо, будуть папірці, ганчірки й* ***дух порожнечі, дух побігу,***

дух крові. Проілюстровані речення репрезентують цікаві індивідуально-авторські метафори, в яких запахове значення нейтралізується (***дух порожнечі, дух побігу, дух творчості, дух руйнування*** і под.).

Відзначимо, що в художніх творах М. Хвильового значення запаху інколи передано у формі порівняльної конструкції, наприклад: *Дай, візьму тебе в свої залізні обійми: твоє волосся* ***пахне, мов виноградне вино*** («Чумаківська комуна», с. 221).

Висновки та перспективи дослідження. Отже, у творах М. Хвильового виявлено низку як прямих, так і переносно вжитих одоративних назв. Запахові деталі супроводжують описи поетичних картин природи України, обставин, за яких відбуваються події, а також характеризують настрій, психологічний стан персонажа. Одоративні лексеми в художній оповіді нерідко містять оцінну експресію, що з'являється, як правило, завдяки незвичній лексико-семантичній сполучуваності. Крім традиційних назв запахів, у творах письменника знаходимо оказіональні одоративи, що є завжди естетично навантаженими в контексті художнього твору. Запах, як і колір, часто виступає основним компонентом метафоричного образу. Індивідуально-авторські метафори М. Хвильового, побудовані на запахових асоціаціях, репрезентують високу художню майстерність письменника-психолога, письменника-художника, який філігранно передає запаховий світ України та створює глибокі образи персонажів.

Список використаної літератури

1. Ґадамер Г.- Ґ. Герменевтика і поетика / Вибрані твори / Г.- Ґ. Ґадамер.- К. : «Юніверс», 2001. – 288 с.

2. Дорошевский В. Элементы лексикологии и семиотики / В. Дорошевский. – М. : Прогресс, 1962. – 286 с.

3. Дятчук В. В., Пустовіт Л. О. Семантична структура і функціонування лексики української літературної мови / В. В. Дятчук, Л. О. Пустовіт. – К. : Наук. думка, 1983. – 156 с.

4. Кочан І. М. Лінгвістичний аналіз тексту : навч. посіб. – 2-ге вид., перероб. і доп. / І. М. Кочан. – К. : Знання, 2008. – 423 с.

5. Потебня А. А. Мысль и язык / О. О. Потебня. – К. : СИНТО, 1993. – 190 с.

6. Ставицька Л. О. Естетика слова у художній літературі 20-30 рр. ХХ ст. (системно-функціональний аспект): автореф. дис. … докт. філол. наук: 10.02.01 / Л. О. Ставицька. – К., 1996. – 51 с.

7. Ставицька Л. Стать крізь призму запаху / Л. О. Ставицька // Вісник Львівського національного університету. – 2006. – Сер. філол. – Вип. 38: у 2 ч. – Ч. 2. – С. 72–78.

8. Франко І. Я. Твори : в 20-ти т. – Т. 16. / І. Я. Франко. – К. : Держлітвидав УРСР, 1955. – 512 с.

9. Хвильовий М. Твори: у 2 т. / М. Хвильовий. – К. : Дніпро, 1990. – Т. 1. – 650 с.

Бабий Ирина. Традиционные и оказиональные одоративные номинации в малой прозе М. Хвылевого. Статья посвящена рассмотрению лексики, обозначающей запах, в малой прозе М. Хвылевого. Выявлен ряд прямых и переносно употребленных одоративных номинаций. В статье осуществлена семантическая классификация

одоративов, рассмотрены их грамматическое выражение и стилистическая роль в контексте художественного произведения. Показано, что в произведениях М. Хвилевого запах чаще всего передают существительные и глаголы. Все одоративы разделены на несколько семантических групп: запахи природы (цветов, трав, фруктов), запахи людей, жилья, еды, напитков, абстрактных понятий и др. Одоративные номинации создают глубокие конкретно-чувственные образы в эстетической системе художественного языка писателя. Выявлен ряд индивидуально-авторских наименований запаха. Кроме функций прямого названия запаха, одоративы выполняют оценочную и эмоционально-экспрессивную роль в произведениях М. Хвылевого.

Ключевые слова: запах, наименование запаха, одоративная лексика, одоратив, одоративная номинация.

Babiy Iryna. Traditional and Occasional Odourative Nominations in the M. Khvyliovyi's Small Prose. The article is devoted to the analysis of peculiar features of the lexicon concerning various designations of smell in the M. Khvyliovyi's small prose. A number of the literary and figurative odourative nominations have been revealed. In the focus of attention is the semantic classification of odouratives, their grammatical expression and stylistic importance in the context of works of art. The author states that in the works by M. Khvyliovyi the names of smell are mostly transferred by nouns and verbs. All the odouratives are divided into several semantic groups: smells of nature (flowers, herbs, fruits), smells of people, dwellings, food, beverages, abstract notions, etc.. Odourative nominations create interesting, deep, concrete sensory images in the aesthetic system of the writer's artistic language. A number of the authors' individual names of smell are analyzed. It has been concluded that besides the function of the direct naming of a smell, the odouratives in the works by M. Khvyliovyi perform also evaluative and emotionally expressive role.

Key words: odour, odour/smell name, odourative lexicon, odouratives, nomination, smell nomination.

Стаття надійшла до редколегії 28.01.2016

УДК 811.161.2’373:821.161.2-6.09

Світлана Богдан

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ ЛЕКСИЧНОГО РЕГУЛЯТИВУ *НІМЕЧЧИНА* В ЕПІСТОЛЯРНИХ ТЕКСТАХ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

У статті розглянуто особливості функціонування лексичного регулятиву *Німеччина* як домінувального елемента в системі етнічних стереотипів епістолярних текстів Лесі Українки; акцентовано увагу на системі словесних засобів актуалізації номінативного поля, що формують його; виокремлено ядерні та периферійні одиниці, які створюють її особистісний образ Німеччини, а також проаналізовано їх синтагматику; встановлено чинники, що вплинули на певні модифікації у творенні цього гетеростереотипу на противагу типологічному для українців.

Ключові слова: регулятив, епістолярний текст, етнічні стереотипи, гетеростереотип, номінативне поле.

Постановка наукової проблеми та аналіз останніх досліджень і публікацій. Етнічні гетеростереотипи (гетеростереотип етнічний – із грец. ἕτερος – інший, στερεός – твердий і τύπος – відбиток, форма, зразок) – це «відносно стійкі уявлення, судження, оцінки тощо представників певної національної лінгвокультурної спільноти про інші (чужі) лінгвокультурні спільноти. Можуть бути як негативними, так і позитивними залежно від історичного досвіду стосунків даних етносів» [2, с. 37], з огляду на потенційні можливості декодування за їх посередництвом особливостей формування національних образів, уявлень одного етносу про інший, динаміки їх вияву та побутування на певному історичному відтинку, цілком передбачувано викликають постійний дослідницький інтерес учених різних галузей – істориків, етнопсихологів, філософів, етнологів, фольклористів, лінгвістів (А. С. Баронін [1], О. В. Бєлова [3], О. М. Грибок [5; 6], М. В. Демедюк [7], О. В. Пелін [15], О. В. Савицька, Л. М. Співак [20], Ю. Р. Сілецький [21], О. О. Стоколос - Ворончук [25], Т. Г. Стефаненко [24], О. О. Шиприкевич [29]; Д. І. Широканов [30]). Найактивніші способи їх вивчення в мовознавстві здійснено за допомогою текстів різних функційних стилів та жанрів (М. В. Демедюк [7]), паремійного фонду певного етносу (О. О. Рогач [19]), ептонімів (Н. А. Оніщенко [12]), дискурсних вимірів (О. М. Грибок [5; 6]), міжкультурної комунікації (Г. В. Павловська [13]), комунікативної поведінки (Ю. Є. Прохоров, Й. А. Стернін [17, 23]) тощо. Індивідуальне відображення (трансформація?) і засоби вербалізації етнічних гетеростереотипних ознак мають щонайбільший інтерес для сучасного наукового континууму, однак саме цей аспект дослідження репрезентований у сучасній мовознавчій науці лише поодинокими студіями (О. М. Палінська – у контексті аналізу особливостей вербалізації щоденникового та епістолярного текстів Ольги

© Богдан С., 2016

Кобилянської [14], М. І. Прокопенко – вияв національних стереотипів чотирьох етнічних груп (поляків, русинів-українців, німців, євреїв) у творах Яна Захар'ясевича, які розглянуто з погляду імагологічного вчення [16]). До того ж епістолярні тексти залишаються поза таким аспектом вивчення загалом, незважаючи на те, що кожен український епістолярій, за нашими спостереженнями, актуалізує значну кількість етнічних стереотипів, які набувають у ньому статусу регулятивності, тобто послідовно відтворюються в лексичній площині цього типу текстів і мають визначальну роль у системі індивідуальної мовної поведінки адресантів. А тому **метою** нашого дослідження передбачено з'ясування особливостей репрезентації українських гетеростереотипів щодо *Німеччини* та *німців* у листах Лесі Українки.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. *Німеччина* цілком передбачувано, і не лише з огляду на кількісні параметри експлікації, належить до центральних образів-етнонімів в епістолярних текстах Лесі Українки. Причин статусу регулятивності цього етноніма й формування розгалуженої системи номінативного поля його активної репрезентації в її листах кілька. Найвагомішим можна вважати *персональний,* мотивований щонайперше двома чинниками: 1) особиста зацікавленість німецькою мовою та літературою (варто нагадати лишень, що найулюбленішими її поетами були Гейне та Гете (В. В. Вітренко [4], Г. Д. Левченко [8; 9], Т. П. Левчук [10], Л. П. Мірошниченко [11], Н. П. Тарасюк [26]), а вивчення німецької мови вона розпочала ще в дитинстві завдяки матері, Ользі Петрівні Косач; це й дало їй можливість стати в майбутньому, за її ж зізнанням, «*тямущою*» в цій мові «*настільки*, *що може писати*» нею [27, XII, с. 43] (далі, покликаючись на це видання, в дужках зазначатимемо лише том і сторінку)); 2) перебування в Німеччині, контактування з німцями (зокрема, у Відні 1891 року і в Берліні 1899-го), тобто безпосередні враження (а отже, індивідуальний досвід), які завершили формування власного гетеростереотипу цієї країни та її народу (до речі, перші особистісні контакти з представниками цього етносу належать ще до дитячих років: кухаркою в Косачів у Луцьку 1881 року була *німка* [X, с. 11]). Певною мірою на творення особистісного гетеростереотипу *Німеччини* Лесі Українки вплинув традиційний український етнічний стереотип щодо *німців*, основу якого становлять такі диференційні типологічні ознаки цього народу, як *організованість* і *порядок*, які, до речі, послідовно визначають як визначальні й сучасні дослідники [1; 20].

Ядро номінативного поля цього регулятиву становлять, цілком прогнозовано, лексема *Німеччина* (у листах зафіксовано 22 слововживання) та етноніми *німець* (двічі) */ німка* (15 разів)*, німці* (15 разів) й похідні деривати *німчинятка, німота* (вжито факультативно – відповідно один і вісім разів) та *німецький* (частотно – 95), *по-німецьки* (15 разів).

Словесний образ *Німеччини* найвиразніше моделюють ті контексти, які мають порівняльний характер – один із найчастотніших і стилістично маркованих прийомів в усій епістолярній мовотворчості Лесі Українки для творення образу будь-якої чужої країни.

Цілком передбачувано в компаративних контекстах найчастіше експліковано образ не просто України, а саме її «*найріднішої рідної*» [XI, с. 33] Волині: «*Сікаю*» *я тому, що напевне знаю, що в Шварцвальді, як і взагалі в Німеччині, така сама сухість, як у нас на Волині*» (тобто, навпаки, вони уподібнені за вологістю) [XII, с. 348]. А тому й вважала лікування в Шварцвальді не доцільним: «…*чого б се я погналась у Німеччину*» [XII, с. 348].

Опозитивні одиниці в таких зіставних контекстах мають почасти виразно позитивний вектор щодо *Німеччини* на противагу *Україні*, зокрема тоді, коли йдеться про суспільні процеси в цих країнах. Так з'являється стереотипне протиставлення *вільного* (чужого) й *невільного* (рідного) краю: «…*тут, у сій стороні, я почуваю себе якось вільніше, то знов же ніколи і нігде я не почувала так доткливо, як тяжко носити кайдани і як дуже ярмо намулило мені шию. Не знаю, чи коли вдома були в мене такі години тяжкої, гарячої, гіркої туги, як тут, у вільнішому краю. Мені не раз видається (ти знаєш, як розвита у мене «образна» думка, – отже, не здивуєш), мені видається, що на руках і на шиї у мене видно червоні сліди, що понатирали кайдани та ярмо неволі, і всі бачать тії сліди, і мені сором за себе перед вільним народом. Бачиш, у мене руки в кайданах, але серце й думка вільні, може, вільніші, ніж у сих людей, тим-то мені так гірко, і тяжко, і сором. Як приїду знов на Україну, то, певне, мене ще гостріше дійматиме, і страчу я остатній спокій, який там у мене ще був; та дарма, я о тім не журюся! Не про спокій треба нам тепер дбати*» [X, с. 68].

Узагальнений образ номінації *Німеччина* набуває ще більш увиразнених етнічних ознак посередництвом порівняння з іншою назвою – *Туреччиною.* Нагадаємо, що в кінці XIX – на початку XX ст. в українській гетеростереотипній шкалі оцінок і *німці,* і *турки* (на противагу етнічним уявленням інших народів у цей часовий проміжок – аж до Другої світової війни, не належали до реєстру позитивних, що й посилює диференційні семи 'чужий' і 'небажаний' у цих етнонімах: «…*дійсно, від таких господарів не то в Німеччину, а й в Туреччину підеш*» [XII, с. 34].

Прийом контрасту цілком прогнозовано й органічно проектований також і на етноси, що виявляється здебільшого в опозитивах з протилежними оцінювальними маркерами, напр.: *пригнічені – життєрадісні*, пор.: «…*всі росіяни знакомі якісь пригнічені. Цікавий контраст – з жизнерадостными німцями, з їх енергічним життям, ще більш розбудженим, відколи соц[іал]-демократи виступили вільно на арену*» [XI, с. 102]. Іноді такі зіставлення проектовані безпосередньо на саму Лесю як *«русскую подданную»*, пор. : «*У нас в Росії таке робиться, що аж читать неприємно. Як начитаюсь про Фінляндію та про студентські справи, то аж додому нема охоти їхать, аж стидно німцям в очі дивитись, як згадаю, що*

то ж я «русская подданная» – навряд чи і Мікина лояльність устояла б, якби він був тепер «гражданином нашего обширного отечества»...» [XI, с. 102].

Номінація *німеччина* в епістолярних текстах Лесі Українки нерідко функціонує як синонім до словосполучення *німецька мова*. Її актуалізація спостережена здебільшого в листах до Михайла Павлика і проектована на літературну діяльність Ольги Кобилянської, яка первинно була зреалізована, як відомо, саме в цій мові (див. її лист 16 березня 1891 року), і в епістолярних згадках до різних адресатів про вивчення цієї мови в Косачівській родині (як-от у листі 23 лютого 1893 року до Михайла Драгоманова: «*А я немало мучу тітчиних «хлопців» над німеччиною та іншим «просвещением»* [X, с. 148]). До речі, саме *німецька мова* (паралельно з *французькою*) належала до найчастотніших у її «репетиторській» діяльності, про що неодноразово згадано в листах, напр.: «*Тут у моді вчитись чужих мов, от і в нас у санаторії вчаться в мене французької мови 4 чоловіка (з них 2 ще й німецької вчаться у мене ж), і я маю щодня 3–4 години зайняті. Перше щодня по чотири години вчила (2 г[одини] до обіду і 2 г[одини] увечері), а тепер одна учениця захорувала і не вчиться, то вже маю по 4 г[одини] через день, а знов через день по 3 г[одини]. Тим способом заробляю від 65 до 75 р. на місяць, а коли є ще яка випадкова робота, то й більше*» [XII, с. 300].

Аналіз усіх контекстів уживання етноніма *німець* в епістолярних текстах Лесі Українки дає підстави стверджувати, що вона, очевидно, не поділяла думки про непорушність і визначальність гетеростереотипних ознак у сприйнятті певної особистості (до того ж, не визнавала їх беззастережної наявності в кожному представникові національної спільноти). Крім того, вона не вважала етнічні стереотипи єдино можливим ключем для пізнання певної особистості, сприймаючи їх, навпаки, лише як вторинні й допоміжні: «*Мені здається, що німецьке та московське походіння тут мало що значить, хіба так, як колорит для темпераментів, але й темпераменти тут не так важні*» [XII, с. 147].

Позитивний стилістичний маркер номінації *німці* має в Лесиній інтерпретації виразну професійну диференціацію і стосується насамперед німецьких лікарів, на яких, як відомо, вона покладала великі особисті сподівання. Власне саме цим чинником мотивована, очевидно, поява метонімічних виразів на зразок: «*Нехай вже німці визволяють з біди!..*» [X, с. 63]; «*От не знаю, чи дадуть-то мені німці писати в клініці, – певне, не дадуть*» [X, с. 65]. А отже, етнічний статус лікаря – *німець* – завжди імплікував у листах Лесі Українки насамперед сему ‘професіонал’, це й породжувало її особисту довіру до них: «*Зо мною єсть одна переміна до кращого: знайшла я собі тут одного лікаря-німця (**я таки в німців віpую)*** (тут і далі вирізнення моє. – С. Б.*), спеціаліста по хворобах ниркових*» [XII, с. 219].

Привертає також увагу актуалізація етноніма *німець* у складі відомого інтекстового елемента – «*нехай німець скаже*», який має виразне

стилістичне забарвлення: «*Мені таки хотілось би «просвітитись», та вже «нехай німець скаже»* (йдеться про лікаря Ізраеля) [XII, с. 344].

Зауважмо, що позитивна конотація стосується професіоналізму *німців* не лише цього фаху. Зокрема, така оцінка проектована також на музикознавців: «*Гончаренко тепер знову приїхав на життя в Севастополь, і записати у фонограф його репертуар можна тільки поки ми тут, себто ми маємо наглядати за тим, а фактично записати має професіональний чоловік, німець, за плату*» [XII, с. 260]. Подібну позитивну оцінку мають також німці-колоністи, котрі займалися тваринництвом на Катеринославщині, де мешкала родина її сестри Ольги, про що вона згадує в листі, просячи надіслати їй в Цулукідзе натуральне масло, яке можна придбати в них [XII, с. 376].

Схвальні оцінки найвищого ступеня стосуються також німецьких акторів. Зокрема, гру виконавців вистави «Візник Геншеля» Гауптмана вона визначає одразу трьома позитивними епітетними характеристиками: *чудовою, типічною* та *народною*: «*…поїхали до Бергмана, котрого перший раз дома не застали, потім, посидівши знов у читальні, подались в Deutsches Theater дивитись на «Fuhrmann Henschel» Гауптмана.* ***Німці грають чудово****, дуже типічно і вже так «народно», що нехай наші українські актори сховаються! Але сама драма мені не дуже сподобалась: логіки бракує в розвитку драматичних моментів*» [XI, с. 87].

З-поміж диференційних гендерних характеристик Леся Українка виокремлює *надмірну чутливість* та *емоційність сприйняття* сентиментальних вистав німецькими жінками. «*Дездемона дуже гарно виспівала пісню про вербу і «Ave, Maria»* (Слався, Маріє» (лат.)), *так що аж мені плакати хтілося, а деякі німки то так плакали, що страх. Тут німки дуже часто плачуть по театрах, як тільки що-небудь таке жалібне, то вони просто аж падають з жалю, я собі тільки думаю: ну і чого вже там так розливатися?!*», – сповіщала вона сестрі Ользі 4 березня 1891 року з Відня про свої театральні враження [X, с. 80].

Її вражала також німецька *звинність* (*звинність – «діал. Властивість за знач. Звинний* [22, III, с. 472]; *звинний «діал. Меткий, спритний»* [22, III, с. 472]) і *фундаментальність* (*фундаментальність* – похідне від фундаментальний «*Ґрунтовний, глибокий, капітальний»* [22, X, с. 651]. До речі, в СУМі значення цього слова ілюстроване саме цією цитатою): «*Сьогодні рано, лежачи, я придивлялась до роботи карликів Frl. Blohm: принесла дівчина 5 щіток (їй-богу, 5!) і 3 стирки, пустила в діло всі 8 знарядів, і в ½ години хата була як шклянка; таким способом вона мала 6 хат за ранок прибрати. Розкажи се Фені «в назидание». При такій звинності якось уживається фундаментальність у всьому – в роботі, в стилі хат і убрання і навіть в поході, надто в поході. Тут всі страшенно стопоходні, навіть жінки ходять так, що 6-етажні солідні будови двигтять*» [XI, с. 88]. Привертають увагу Лесині спостереження щодо ходи німецьких жінок, яка кваліфікована нею як *стопоходна* (ймовірно, на основі шумового фактора).

Увиразнення позитивного маркера цього етноніма набуває найбільшого вияву в автопортретних характеристиках. Йдеться насамперед про ставлення до Лесі Українки, точніше до співучасті у її порятунку в час перебування 1897 року в Ялті представників різних етносів. На противагу абсолютній бездіяльності знайомих українців, її рятували лише чужинці: *німці*, *росіяни* й *поляки*. Зауважмо, навіть узвичаєні гетеростереотипні негативні номінації цих етносів у таких контекстах набувають невластивого їм за інших умов позитивного стилістичного статусу: «*Рятували ж сю «молоду українську силу» тільки німці, кацапи та ляхи, і, спасибі їм, добре рятували*» [Х, с. 416].

Лише в одному листі синтагматика цього етноніма експлікує формально негативну оцінку внаслідок пейоратива *прокляті*, хоча навряд чи можна сприймати її адекватно, бо тут приховано органічну для Лесі Українки іронічно-жартівливу тональність, яка значною мірою нейтралізує негативну конотацію. «*Що то хтось любий та чорненький думає, що не їде до когось? Чи то все ті прокляті німці винні?*», – писала вона Ользі Кобилянській 15, 23 серпня 1903 року з Зеленого Гаю.

Негативна конотація щодо цього етносу, імплікована узуально в українській мові здебільшого в збірному найменуванні *німота,* почасти актуалізована і в Лесиному ідіостилі, щоправда, з виразно іронічною тональністю напр.: «*Біда, що ніяк не можу до віденської вимови звикнути і через те ходжу між* ***німотою****, немов глуха, – аж прикро. Якби не компатріоти, то прийшлося б загинути між цією німотою*» [Х, с. 67]; «*Але що ж маю робити, коли* ***німота*** *не хоче різати і з Відня не пускає, то треба ж кудись час дівати*» [Х, с. 72]; «*Отже, я і роздивляюсь, ходжу по театрах та по кафе та придивляюсь, як живе* ***німота*** *і забавляється, живе ж вона більше на вулиці, ніж вдома*» [Х, с. 73]; «*Потім надвечір коли не йдемо до театру, то або сидимо вдома, або йдемо в кна-княчу кофейню, до так званого Шембера, там завжди сидить хто-небудь з «рутенців», за більярдом сливе завжди компанія сербів, єсть і* ***німоти,*** *і всякого народу чимало*» [Х, с. 74]; «*Сьогодні прийшла* ***німота*** *і принесла апарат, наложила на ногу, запрягла мене і пішла*» [Х, с. 79]; «*Дуже було смішно, як один слон представляв пана в ресторані, другий кухаря в білій шапці і фартусі, третій поліцейського в треуголці і при шпазі, –* ***німота*** *при тому страх сміялася*» [Х, с. 79]. Однак в листах Лесі Українки контекст її вживання позбавлений іноді такого оцінювального регістра, пор.: «*…хочеться побути в городському саду, поки сонце так гарно світить, подивитись на розмаїту німоту, як вона добродетельно, по-фамільному гуляє і життям утішається; сей вид завжди наводить на оптимістичні думки*» [XI, с. 107]. А тому маємо підстави диференціювати стилістично в її індивідуальному слововжитку синонімічні найменування *німці* (як нейтральну, частіше навіть позитивно марковану лексему) й *німота* (як виразно стилістичну номінацію, здебільшого забарвлену негативно).

Така функційна різнорідність контекстуального вживання спостережена також і щодо номінації *німка* в автопортретних характеристиках Лесі Українки. Залежно від контексту вона набуває одного з можливих регістрів конотації, пор.: «*Лінуюся страшенно і справді не знаю, «куди я йду» з такою лінню... Але хоч там як, мушу оце добре взятись до роботи, бо, далебі, час не жде.* ***Життя проваджу тут таке буржуазно-регулярне, як стара німка****, навіть засипаю сливе завжди в 11 г[один] (просто аж сором!), встаю, правда, в 7 і раніше. Як тільки нема дощу, ходжу багато в горах, а як дощ, то сиджу на веранді і пишу або валяюсь на кушетці і думаю по більшій часті про те, про що взагалі не варто думати... От і весь триб»* [XI, с. 237] (9 червня 1901 р. Кимполунг, до сестри Ольги) і «*Блузок коротких купила дві, дуже трудно знайти добрі для мене, бо тут все або англійські (з стоячими комірами крохм[альними]), або на підшивці і* ***розщитані на дуже великих німок, а не на таких Wesen*** (створінь (нім.))*, як я*» [XI, с. 121] (31 травня 1899 р. Берлін, до матері).

Прагнення все піддавати сумнівам і формувати власне ставлення навіть до узвичаєних і, здавалося б, незмінних тверджень позначилося і на Лесиному несприйнятті негативних етнічних гетеростереотипів щодо німців, узвичаєних у певних колах українців. Власне так з'являється її жорстка й категорична оцінка таких гетеростереотипів у листі до Михайла Драгоманова: «*У нас велика біда, що багато людей думають, що досить говорити по-укр[аїнськи] (а надто вже коли писати дещицю), щоб мати право на назву патріота, робітника на рідній ниві, чоловіка з певними переконаннями і т. п. Така легкість репутації приманює многих. Ще тепер можна у нас почути таку фразу: «Як се? От Ви казали, що NN дурень і тупиця, а він же так чудово говорить по-нашому!» – се вже ценз! А послухати часом, що тільки він говорить по-нашому, то, може б, краще, якби він говорив по-китайськи. От, напр[иклад], «переконання» декого з баранячого стану: одурити москаля, одурити австріяка (німця), одурити поляка, щоб вони нам самі своїми руками жар загребли, а потім їх на тому жару присмажити (так, наче б сі три народи справді тільки на шашлик годились). Мені приходилось самій чути і читати подібні «політичні profession de foi* (виклади поглядів (франц.))» [X, с. 218–219].

Цілком передбачувано Лесин образ Німеччини співвіднесений із топосом головного міста цієї країни – *Берліна*. Про неможливість пізнати це місто безпосередньо (через недугу) вона пише неодноразово з імпліцитно актуалізованим сумом («…*от сиджу сама в отелі, то все одно нічого кращого не видумаєш, як писати листи. Мама з Мишею пішли бродить по Берліну (іменно – бродить, бо на вулицях ляпотнява страшенна!), а я бродить не можу: проклята нога наостанку робить мені скандал, так чогось розболілась, аж не можна самій і через вулицю перейти, сливе так, як було позаторік перед вприскуванням,– чи її дорогою розтрясло, чи лихо її знає!»* [XI, с. 86]). Найвиразніше цей емоційний стан відтворює Лесине зізнання про те, що вона пізнавала це місто «*більше крізь*

вікна фіакрів» [XII, с. 376]. Однак навіть спорадичні згадки про нього, фрагментарні описи створюють достатньо зримий та персоніфікований *берлінський текст* Лесі Українки. Як домінувальні можемо виокремити такі його ознаки: *інтересний* («*Берлін дуже* ***інтересний*** *город, тільки я його мало бачила, бо не могла ходить, як приїхала*» [XI, с. 93]); *камінний* («*дуже я тут, серед* ***камінного*** *Берліна, заскучала за лісом, таки лісова натура обзивається*» [XI, с. 108]); *кам'яний, дуже, занадто шумний* «*Надто звідси з* ***кам'яного*** *і тепер* ***дуже, занадто шумного Берліна*** *то наші українські зелені простори здаються навіть краще раю*» [XI, с. 114]).

Для Лесі *Берлін* – це передусім новий, непізнаний дотепер своєрідний *світ*, структурований нею в триєдину цілісність: *підземне, наземне і надземне.* У листі від 29 січня, 1 лютого 1899 року з Берліна до сестри Ольги Косач вона детально описує цей «тривимірний Берлін»: «*Тут, властиве, три міста: підземне, наземне і надземне. Берлін стоїть мов на кротовинні: ціла сітка підземних труб каналізаційних, поштових, електричних проводів і т. і. Доми тут сливе всі в 5–6 поверхів. / Понад вулицями і нижчими будинками побудовані естакади, по яких мчать раз у раз поїзди. Ми обідали перших два дні в такому ресторані, де по стрісі пробігає залізниця. Просто на вулиці машина не ходить, а все по тих естакадах. В перших етажах домів усе магазини, чогось аж страшно, як подумаєш, скільки людської праці кристалізовано у сих виробах, часом зовсім зайвих. Найбільше мене вражає не так той рух, що видно вдень, як той, що чутно вночі, надто було його чутно в тому отелі, де ми жили перших два дні. Як тільки жильці отелю полягають спати, починається поправка і прочистка водопроводів, елеваторів і т. і., наче якісь карлики, духи підземні, провадять таємну роботу. Тільки дуже ненадовго, перед світом затихає Берлін, а ранком карлики переносять свою роботу з підземеллів у коридори, далі в кімнати, разом з тим і вулиця прокидається, все біжить, летить, стугонить...*» [XI, с. 88].

Образ берлінського побуту актуалізовано хоч і поодинокими, але стилістично увиразненими описами окремих деталей: *мандрівки містом у «одкидних каретах»*, *забав німецьких дітей* (до речі, Леся Українка називає їх, використовуючи, очевидно оказіональну номінацію – *німчинятка*, утворену за продуктивною для цього типу найменувань моделлю), *їх способу перевезення у візочках, стилю їх одягу* і *одягу дорослих, велосипедних поїздок містян*, тобто всього того, що так контрастувало з побутом власне українським («*Ай, Гусю, Гусю!..* (так Леся іменувала в листах молодшу сестру Ізидору. – С. Б.). *Я тепер буду писать не довго, бо треба збираться їхать гулять: я надіну свою нову, вчора куплену, чорну накидку і червону (!) шляпу з чорною лентою, сяду в «одкидную карету» і поїду «во всю прыть тихими шагами», на тих конях, що так чудово копитами клапають. Тут, знаєш, усі коні клапають, навіть тії, що возять пиво у таких величезних возах, як цілий вагон. Поїду дивиться, як маленькі німчинятка у зелених, червоних і ярко-розових шляпках з обручами бігають і*

лебедів кормлять. / От якби ти бачила, Гусю, як тут смішно дітей возять в тачках, по двоє в одній тачці! Сміхота! (до речі, мене теж вразив цей спосіб перевезення дітей і на кінець ХХ ст. у Берліні. – С. Б.). *Смішно теж, як багато людей на велосипедах їздять, зовсім, як ті павуки, що скачуть по болоті. Панове в коротеньких штанчиках, а пані в коротеньких спідничках, дуже чудно*» [XI, с. 108–109]).

З-поміж синтагматичних одиниць із означенням *берлінський* виокремимо найвиразніші для її епістолярної поведінки. Скажімо, *берлінську бібліотеку* вона вважала надійною схованкою фонографічних записів дум [XII, с. 266] (це засвідчує її обізнаність із особливостями цієї книгозбірні), лікаря Бергмана, який оперував її 1899 року, вона називає *берлінське світило:* «*Правда, берлінське «світило» одмірювало мені 15-20 років*» [XII, с. 372].

Однак декодувати семантику певних поведінкових рис самої авторки, позначених, за її твердженням, саме *берлінським впливом,* іноді важко: «*Однак моя Einleitun* (вступ (нім.) (у листі. – С. Б.) *виходить довга, простіть – се вже берлінський вплив*» [XI, с. 111]. Ймовірно, йдеться про *велемовність*, яка не належить узвичаєно до етнічних ознак українців.

Синтагматика означення *німецький* має доволі широкий спектр найменувань – *видання, вірші, діалект (нижньонімецький), збірка, збірник, знайомі, карнавал, книгарі, книги, книжки, література, медична література, мова, модерна, море, новоромантизм, переклад, походіння, публіка, система, стиль, фраза, школа.*

Один із найчастотніших у листах – вислів *німецька мова,* вивчення якої в кінці ХІХ – на початку ХХ століть українською спільнотою, зокрема молоддю, яка входила до літературного гуртка «Плеяда», Леся Українка вважала одним із виявів популярного на той час «*западничества*», *європейськості*, про що вона зазначає в листі до Михайла Драгоманова 5 березня 1891 року з Відня.

Висловлення *німецька мова* входить почасти до елементів її самохарактеристик. Уперше про вивчення німецької мови за допомогою матері вона згадує в листі 9 червня 1884 року до бабусі, Є. І. Драгоманової: «*Мама учить мене тепер по-французьки і по-німецьки*» [X, с. 16]. У листі до Михайла Павлика 27 березня 1903 року з Сан-Ремо Леся Українка стверджувала, що французьку та німецьку мови вона знає «*далеко порядніше, ніж звичайно знають «перші учениці» різних гімназій та інститутів в Росії*» «*і теоретично, і практично остільки, що можу статті в тих мовах писати, а листи і поготів (навіть вірші німецьким білим віршем перекладала)*» [XII, с. 57]. Зауважмо, що її самооцінка позбавлена властивого українцям у таких ситуаціях або самоприниження, або самозамилування: натомість вона критично й реально визначає рівень власних знань. Хоча, порівнюючи свої знання німецької зі знаннями Ольги Кобилянської, зізнавалася, що «…*комусь таки Німеччина тяжко йде, не так, як к о м у с ь!*» [XII, с. 87], пор. також: «*Чи хтось не пише до віденської*

«Zeit»? А хтось, може, буде там писати, бо вже запрошений, тільки комусь тяжко по-німецьки писати» [XI, с. 379]. А тому саме до неї зверталася з проблемами редагування її перекладів німецькою. «*Я не тільки не відучу К[обилянсько]ї від нім[ецької] мови, але попрошу її зредагувати один м і й н і м[е ц ь к и й] переклад мого оповідання для н і м[е ц ь к о г о] берлінського видання укр[аїнських] оповідань, куди мене люди, дякуючи К[обилянській]й, запрошують*», – писала вона Михайлові Павликові 7 червня 1899 року з Берліна [XI, с.126] (йшлося про «…автопереклад оповідання Лесі Українки «Голосні струни» для збірника українських новел, який мав намір видати Л. Якобовський» [XI, с. 413]).

Принагідно нагадаємо, що в літературно-науковому журналі «Die G e s e l l s c h a f t» у Дрездені був опублікований також її німецький автопереклад вірша «To be or not to be?» (1900, жовтень, зошит 1, с. 46–47) [XI, с. 410]. Першим твором німецькою мовою став її нарис «Лист у далечінь» («Ein Brief ins Weite»).

Як відомо, Леся Українка переклала близько ста поетичних текстів Генріха Гейне (1892 року, як відомо, вийшла збірка перекладів «Книги пісень», 92 зі 143 належать їй), драми Гергарта Гауптмана. Цілком умотивована за таких умов частотна цитація афоризмів її улюблених німецьких авторів із різним функційним навантаженням, зокрема Гейне, – в автохарактеристиках, напр.: «*Nennt man die grössten Schmerzen, so wird auch das meine genannt», – сказав Гейне, і я скажу за ним*» [XI, с. 28] («Nennt man die grossten Schmerzen, so wird auch das meine gennant» («Коли назвуть найтяжчі страждання, тоді і моє назвуть») – цитата з вірша Г. Гейне, що входить до збірки «Heimkehr» («Знову на батьківщині») [XI, с. 392]); «*Я могтиму сказати про нього, як Гейне казав: «Wir waren einander gut*» (Ми були добрі один до одного» (нім.))» [X, с. 388] (цитата з вірша із циклу «Нові поезії»); «*Хочу в кінці мая рушити з тіткою до Полонного, звідти одбігти до Звягля – «Schöne Wiege meiner Leiden!»* [X, с. 152] («Schöne Wiege meiner Leiden!» («Прекрасна колиска моїх страждань!») – початок п'ятої поезії Г. Гейне з циклу «Lieden [X, с. 469]). Іноді для актуалізації певних особистісних рис вона вдається лише до згадки його творів, напр.: «*Ніхто ніколи не писав мені так часто і так любо, як ти, і, запевне, ніхто й не писатиме. Коли думаю про се, то згадується мені сонет Гейне до його матері... Шкода тільки, що всі ми – і поети, і не поети – по більшій часті буваєм не варті своїх матерів*» [XI, с. 40] (йдеться про сонет «Моїй матері»); «*…вірю ж я тільки в одного духа, того, що про нього співав Heine в своїй «Bergidylle»* («Гірська ідилія» (нім.)) *і що йому служили всі найсвітліші душі людські* [XI, с. 324] (у цьому тексті – в перекладі Лесі Українки – є такі слова: «*Я в святого духа віру / Щирим серденьком прийняв*»; у примітках до цього тексту подано такий коментар: «Цей «святий дух» – насправді дух Свободи» [XI, с. 452]).

Варто нагадати також Лесині епістолярні діалоги з Ольгою Кобилянською щодо перекладів Святого Письма українською [XII, с. 57],

зіставлення його текстів німецькою та «*слов'янською*» мовами і, зокрема, її здатність порівнювати їх «*напам'ять*» [XII, с. 111] («*Та й думаю, що воно більше відповідає стилю в данім разі. Є ще декотрі дрібні відміни – хтось їх сам побачить, – і декотрі вирази я ставлю подвійно, або так, або так можна сказати, як комусь ліпше подобається. Чи хтось помилився, чи то так в німецькому перекладі стоїть, що ніби сей лист Іоаннів? По слов'янському перекладу і, скільки тямлю, по-грецькому він належить до ап[остола] П а в л а, тому й я так його назвала. Поділ стихів (versi)* (вірші (лат.)) *теж трохи змінений у мене слідом за слов'янським, але хтось може триматись німецького поділу, коли схоче*» [XII, с. 111]). Леся Українка звертає увагу і на відмінності поділу віршів у текстах Святого Письма німецькою та церковнослов'янськими мовами.

Принагідно зауважимо досконале знання Лесею старослов'янської мови, про що абсолютно не згадують жодні дослідження і її жаль щодо неможливості читати ці тексти мовою старогебрейською («*Порадьте мені: оце хочу собі купити Біблію, та не знаю, яку краще: чи грецьку, чи слов'янську, – думаю, грецьку краще. Звісно, жидівська була б найкраща, та що ж, коли не знаю по-жидівськи. В Біблії, окрім всього іншого, маса дикої грандіозної поезії, і мені скучно, коли я довго її не читаю*», – писала вона Михайлові Драгоманову 2 січня 1892 року з *Колодяжного* [X, с. 125]).

Важливо нагадати також і про наявність у неї грецького оригіналу Святого Письма. У листі 6 вересня 1904 року знаходимо, зокрема, її коментарі щодо варіантів перекладу німецького слова Schelle, якому в церковнослов'янській відповідало «*кимвал*» (*цимбал*) (КИМВА́Л, КІМВА́Л, -а, чол. Старовинний ударний музичний інструмент, що складався з двох мідних тарілок або чаш…; *У порівняннях. – Ваша [попів] мова як кимвал, що бренькає, а ваша наука як мідь, що гуркотить. Шуму багато, а добра нема (Іван Франко, VII, 1951, 60) [22, с. 149]). Узвичаєна для її стилю саме номінація *цимбал*: «*…бо я давно звикла до такої форми сього виразу, що став провербіальним у нас. Та й думаю, що воно більше відповідає стилю в данім разі*» [XII, с. 111]. Щоправда, в драмі «Оргія», як відомо, використано фонетичний варіант лексеми *кимвал – кімвал* («*З'являються музики з подвійними флейтами, кімвалами, тимпанами*»), а не *цимбали*, що стверджує узвичаєну серед музикознавців думку про різність цих двох інструментів.

Лист до Грінченків 15 лютого 1910 року з Хельвана засвідчує, що німецька мова виконувала також функцію мови-посередниці в перекладацькій діяльності Лесі Українки з інших мов. За посередництвом німецьких перекладів вона знайомилася з давньоєгипетськими ліричними піснями («*…перекладаю давньоєгипетські ліричні пісні (не з ієрогліфів, а з німецького перекладу)*» [XII, с. 300]), «*що заінтересували*» її «*подібністю до… українських*» [XII, с. 304].

У листі до Гната Хоткевича вона актуалізує важливий факт мовотворчості Герхарда Гауптмана, який видав своїх «Ткачів» двома

варіантами німецької мови: *літературною мовою* і одним із її діалектів – *шлезьким*: «*сливе рівночасно, але не зазначив, що з чого переклад, тільки назвав одно «німецькою версією», а друге «шлезькою версією» (deutsche Version, schlesische Version)*» [XII, с. 178]. Ця ілюстрація видається їй можливою як приклад для наслідування Хоткевичеві.

Не менш вагомим свідченням її досконалого знання німецької мови може слугувати лист до сестри Ольги кінця січня – початку лютого 1908 року з Ялти, в якому йдеться про Лесину готовність допомогти їй з реферуванням німецької медичної літератури («*Може, справді з німецької медичної літератури трапиться що таке, що його конче слід прочитати, а не буде кому, то чи не пришлеш мені, а я б тобі зреферувала, наскільки зумію*» [XII, с. 226]), а також читання «*товстющих*» *книг* («*Дуже б хотіла я написати якскоріше свою брошурку, але не можу обіцяти дуже скоро, бо треба ще прочитати дві товстющі німецькі книги та одну англійську*» [X, с. 278]; одна з них – Stern A. Milton und seine Zeit, Leipzig, 1877, яка збереглася в її архіві (ф. 2, № 1345) [X, с. 493]), зокрема тих, які надсилав їй брат Михайло («*Миша передає мені всякі літературні новинки і просвіщає німецькими книжками по теорії музики тощо; се трошки тяжкувате читання, але для мене потрібне. Сам він хоч теж читає німецькі книжки, але, здається, менше, ніж посилає мені*» [X, с. 144]) і дядько, Михайло Драгоманов.

Слушна також Лесина заувага про доконечну потребу знання німецьких діалектів для відтворення в німецьких перекладах «*волинського стилю*» її творів: «*…вчора викінчила я свій переклад, оце перепишу і пошлю Вам, а Ви, з ласки Вашої, зредагуйте його. Певне, моя німеччина здасться Вам дикою, але в наш вік шаблонів часом цікаво щось оригінального побачити, – певне ж, Ви ще такої Німеччини не бачили. До всього я ще не маю тут ні словника і нічогісінько. Я все-таки переклала сама, бо, як бачите, воно все-таки писання чимало, а я знаю, що Ви дуже зайняті. Може-таки з поправкою менше буде клопоту, ніж було б з перекладом. Оповідання се (скоріш нарис) не було ще нігде друковане, було тільки подаване на конкурс Київського літературного товариства і отримало премію, товариство збиралось видати його, та якось досі не зібралось. Врешті, я й радніша, що воно вийде по-німецьки, чому се так, розкажу Вам при побаченні, – es hat seine Gründe. Я знаю, що для п. Якобовського були б більше пожадані повісті з народного життя, у мене хоч і є одна така повість, та одно, що її ще треба причепурить, а друге – вона задовга, а третє (і головне) –* ***я зовсім не в стані віддати нашого волинського народного стилю по-німецьки, виходить якось смішно, певне, для сього треба знати німецькі діалекти****, тоді б можна вибрати якийсь відповідний, а літературний не вистачає. Врешті, се (перекладене) оповіданнячко типічне для мене, бо воно наскрізь ліричне, його б можна поемою в прозі назвати, а я ж, власне, лірик par excellence. Я б радніша навіть послати вірші, але мені віршувати по-німецьки – «Du lächelst, o mein ewiger Vater Apollo!»* («Ти посміхаєшся, мій вічний батьку Апполоне!») [XI, с. 132].

Важливим мірилом досконалості знання мови Леся Українка вважала передусім знання стилю, тобто її стилістичних можливостей, особливо важливих і потрібних для перекладачів. Власне тому так високо вона поціновувала знання німецької мови в Ольги Кобилянської: «*Хтось комусь радить «Землю» на німецьке перекладати, тільки думає, що то дуже тяжко, бо віддати народний колорит в чужій мові – то надто трудна річ. Але, може, хтось і вдасть, бо хтось мудрий і добре тямить німецький стиль. Якби переклад удався, то варто його зробити, бо такий роман, як та чиясь «Земля», варт і німецькій публіці показати*» [XII, с. 49].

Леся Українка дуже шанувала німецьку модерну літературу, вживаючи, до речі, узвичаєну для тогочасної мовної парадигми фемінної граматичної форми *модерна*: «*…вважаючи її* (польську модерну. – С. Б.) *значно погіршеним виданням модерни німецької, котру ставлю високо*» [XII, с. 226].

Гетеростереотипні риси *німців* найповніше актуалізовані у виразах *німецький триб* (триб – *спосіб життя* [22, X, с. 250])*, німецький загальний триб життя* (здатний, на Лесине переконання, коригувати поведінку і членів їхньої родини відповідно до узвичаєних німцями правил, унормовуючи, позбавляючи її властивої українцям хаотичності й непередбачуваності: «*Я дуже рада, що подоріж Оксаночки сюди таки наладжується, їй се, напевне, буде добре, та й Мюнхена, ти, папа, либонь, даремне боїшся, бо німецький загальний триб життя, напевне, і кузенів «прикоротив», і натуральну жвавість молодечу в рамки академічні поставив*» [XII, с. 10]).

Водночас не менш виразно в листах окреслено вектор її несприйняття деяких поведінкових ознак цього етносу. До реєстру несприйняття з «*трибу*» німців належали також деякі поведінкові стереотипи, як-от *німецька система секретів*, очевидно, з огляду на Лесин непорушний життєвий принцип виразності й відкритості в усьому, передусім – у взаєминах із друзями і навіть просто знайомими, стереотипно представлений афоризмом як *або кажу, або мовчу* («*Одержала я від Ізраеля рекомендаційного листа до каїрського лікаря, його ученика (я просила Ізраеля про сей лист), та подлий Ізраель так запечатав – навмисне! – що я і не знаю, що він там про мене пише. Ненавиджу я цю німецьку систему секретів, вона до того ж осягає супротивних результатів, бо наводить зовсім не на оптимістичні думки*») [XII, с. 293].

Позбавлена компліментарності, тим паче нещирості, вона зізнавалася, що *німецькі вірші* за формою їй *не подобаються* і називала їх *занадто німецькими* [X, с. 267], тобто такими, що, можливо, й мають формальну довершеність чи хоча б потенційну впорядкованість, однак позбавлені стилістичної досконалості й привабливості (насамперед – для неї): «*Признаюсь Вам, що німецькі вірші мені не подобаються по формі, важкі вони і занадто німецькі, а знаєте, як дядько каже: «Коли вірші не дуже добрі, то вони погані». Краще їх нігде не друкувати, тим більше що і переклад «не дуже добрий» (він не може бути добрим, принаймні у мене)*».

Гетеростереотип *по-німецьки*, подібно до кваліфікативного означення *німецький*, актуалізує домінувальні національні риси цього етносу, зокрема, *стриманість* і *вихованість*, напр.: «*німка, має троє дівчаток, з них середня Мікиних літ, а всі вже шкільного віку, так що ні крику, ні капризів не чути в домі, бо діти цілий день заняті, а крім того,* ***виховані, по-німецьки****, то нікому не обридають*» [XII, с. 21].

Висновки й перспективи дослідження. А отже, лексичний регулятив *Німеччина* в епістолярних текстах Лесі Українки поєднує в собі традиційні гетеростереотипні уявлення українців про цю країну та її індивідуальні з виразним тяжінням і перевагою особистісних. Формування власного гетеростереотипного образу і цієї країни, і її етносу позначене насамперед безпосередніми враженнями адресантки. Його домінувальну частку становлять позитивні оцінки, актуалізовані щодо основних лексем номінативного поля, які утворюють цей лексичний регулятив в епістолярній мовотворчості Лесі Українки. Перспективи подальшої розробки цієї проблеми полягає в дослідженні вербальних виявів гетеростереотипу *німців* в інших українських епістолярних текстах XIX – XX ст.

Список використаної літератури

1. Баронин А. С. Этническая психология / А. С. Баронин. – К. : Тандем, 2000. – 264 с.
2. Бацевич Ф. С. Словник термінів міжкультурної комунікації / Ф. С. Бацевич. – К. : Довіра, 2007. – 207 с.
3. Белова О. В. Этнокультурные стереотипы в славянской народной традиции / О. В. Белова. – М. : Индрик, 2005. – 288 с.
4. Вітренко В. В. До питання перекладів Лесею Українкою поезій класика німецької і світової літератури Генріха Гейне / В. В. Вітренко // Твоєму йменню вічно пломеніти. Матеріали наукової конференції до 125-річчя від дня народження Лесі Українки (м. Новоград-Волинський, 24 лютого 1996 р.). – Новоград-Волинський, 1996. – С. 53–56.
5. Грибок О. М. Засоби вираження ментальних стереотипів побутового дискурсу німців [Електронний ресурс] / О. М. Грибок // Науковий блоґ Національного університету «Острозька Академія». – Режим доступу : http://naub.oa.edu.ua/2012/zasoby-vyrazhennya-mentalnyh-stereotypiv-pobutovoho-yskursu-nimtsiv/ (20.02.2016).
6. Грибок О. М. Об'єктивація лінгвокультурних стереотипів у німецькому побутовому дискурсі : автореф. … дис. канд. філол. наук : 10.02.04 / О. М. Грибок. – Харків, 2014. – 21 с.
7. Демедюк М. В. Етнічні гетеростереотипи українців у «Галицьких народних новелях» в упорядкуванні Івана Франка / М. В. Демедюк // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – 2015. – Вип. 62. –С. 293–297.
8. Левченко Г. Д. Лірика Лесі Українки і німецький романтизм [Електроний ресурс] / Г. Д. Левченко. – Режим доступу : http://bo0k.net/index.php?p=achapter&bid=20680&chapter=1 (15.02.2016).
9. Левченко Г. Д. Лірика Лесі Українки і творчість Генріха Гейне / Г. Д. Левченко // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – 2014. – Вип. 60. – Ч. 2. – С. 67–75.
10. Левчук Т. П. Лірика Генріха Гейне в перекладах Лесі Українки / Т. П. Левчук, К. О. Чижик // Волинь філологічна: текст і контекст. Леся Українка та зарубіжні письменники : зб. наук. праць; упоряд. Т. П. Левчук. – Луцьк : Волин. нац. ун-т імені Лесі Українки, 2009. – Вип. 8. – С. 263–276.

11. Мірошниченко Л. П. Леся Українка: Життя і тексти / Л. П. Мірошниченко; передм. М Х. Коцюбинської. – К. : Смолоскип, 2011. – 264 с.

12. Оніщенко Н. А. Етностереотип німця та особливості його репрезентації німецькомовними епонімами [Електонний ресурс] / Н. А. Оніщенко. – Режим доступу : http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/6525/2/11onarne.pdf (10.03.2016).

13. Павловская А. В. Этнические стереотипы в свете межкультурной коммуникации / А. В. Павловская // Вестник Московского государственного университета. Серия. 19 : Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 1998. – Т. 1. – С. 94–104.

14. Палінська Олеся. Вербалізація сфери інтимного в умовах гібридної ідентичності: Ольга Кобилянська та її багатомовний світ [Електонний ресурс] / Олеся Палінська. – Режим доступу : http://old.philology.lnu.edu.ua/visnyk/44_2008/44_2008_palinska.pdf (15.01.2016).

15. Пелін О. В. Побутові гетеростереотипи закарпатців щодо поляків за діагностичним коефіцієнтом Макколі-Стітта [Електонний ресурс] / О. В. Пелін // Наукові праці Чорноморського держ. ун-ту імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Серія: Соціологія. – 2014. – Т. 234, Вип. 222. – С. 29–32. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdusoc_2014_234_222_7 (15.02.2016).

16. Прокопенко Маргарита. Національні стереотипи у творчості Яна Захар'ясевича [Електонний ресурс] / Маргарита Прокопенко. – Режим доступу : http://philology.knu.ua/files/library/polonist/22/55.pdf (15.02.2016).

17. Прохоров Ю. Е. Русские: коммуникативное поведение : учеб. пособие. – 4-е изд., стереотип. / Ю. Е. Прохоров, И. А. Стернин. – М. : Флинта; Наука, 2011. – 328 с.

18. П'ятаченко С. Москаль, жид, циган в українському фольклорі: стереотипні сприйняття [Електронний ресурс] / С. П'ятаченко // Режим доступу : http://www.litforum.org/position.php?essay=1186591836.

19. Рогач О. О. Стереотипи народів Європи в аспекті діахронії [Електонний ресурс] / О. О. Рогач // Режим доступу : http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAG (20.02.2016).

20. Савицька О. В. Етнопсихологія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О. В. Савицька, Л. М. Співак. – К. : Каравела, 2011. – 263 с.

21. Сілецький Ю. Р. Етнічні гетеростереотипи в традиційному світогляді українців : автореф. дис. … канд. іст. наук : 07.00.05 Ю. Р. Сілецький ; Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2009. – 17 с.

22. Словник української мови : в 11 т. / Ред. кол. : І. К. Білодід (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1970–1980.

23. Стернин И. А. Коммуникативное поведение в структуре национальной культуры / И. А. Стернин // Этнокультурная специфика языкового сознания : сб. статей ; отв. ред. Н. В. Уфимцева. – М., 2000. – С. 178–185.

24. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология / Т. Г. Стефаненко. – М. : Институт психологии РАН, «Академический проект», 1999. – 320 с.

25. Стоколос-Ворончук О. О. Етнотипи та їх художні стереотипи в українському анекдоті (на матеріалі видань XIX століття) : автореф. дис. … канд. філол. наук : 10.01.07/ О. О. Стоколос-Ворончук. – Львів, 2005. – 18 с.

26. Тарасюк Н. Леся Українка і німецька література / Ніна Тарасюк // Українська література. – 2013. – № 7–8. – С. 61–62 .

27. Українка Леся. Зібрання творів : у 12 т. – К. : Наук. думка, 1975–979. – Т. X. – 542 с.; Т. XI. – 478 с.; Т. XII. – 694 с.

28. Шимбель Н. В. Автостереотипы и гетеростереотипы в межнациональных отношениях [Электронный ресурс] / Н. В Шимбель, Е В. Собор. – Режим доступа : http://ovv.esrae.ru/pdf/2014/5/1038.pdf (23.01.2016).

29. Шиприкевич О. Вплив етнічних стереотипів на етнонаціональні взаємини в Україні (відображення в ЗМІ) / Оксана Шиприкевич // Народна творчість та етнологія. – 2011. – № 1. – С. 45–52.

30. Широканов Д. И. Стереотипы и динамика мышления / Д. И. Широканов, О. А. Алексеева. – Минск : Навука і тэхніка, 1993. – 248 с.

Богдан Светлана. Вербализация лексического регулятива *Німеччина ‘Германия’* в эпистолярных текстах Леси Украинки. В статье рассмотрены особенности функционирования регулятива *Німеччина* как доминирующего элемента в системе этнических стереотипов эпистолярных текстов Леси Украинки; главное внимание акцентировано на экспликации словесных средств номинативного поля, формирующих его; выделены ядерные и периферические единицы, образующие личностный образ *Германии*; к основным в эпистолярии принадлежат номинации, производные от опорной лексемы *Німеччина – німецький / -е, -а, по-німецьки, німка, німці, німченята, німота* и топонимические наименования, в частности *Берлін* и дериват *берлінський / -а, -е*; проаназирована их синтагматика и семантическое пространство текстовой актуализации; установлены факторы, влияющие на некоторые модификации в образовании этого гетеростереотипа, и отличия в сравнении с типологическим для восприятия украинцев.

Ключевые слова: регулятив, эпистолярный текст, этнические стереотипы, гетеростереотип, номинативное поле.

Bohdan Svitlana. The Verbalization of the Regulative *'Nimetchyna/Germany'* in Lesia Ukrainka`s Epistolary Texts. The article describes the functioning peculiarities of the regulative *Nimetchyna/Germany* as a dominant element in the system of the ethnic stereotypes of Lesia Ukrainka's epistolary texts. In the focus of attention are the issues of verbal explication of the nominative field of the lexical means, which form it. Nuclear and peripheral units, which form the personality image of Germany, have been highlighted. It has been revealed that the major epistolary nominations include those derived from the core lexeme *Nimechchyna – nimec`kyj / -e, -a, po-nimec`ky, nimka, nimci, nimchenyata, nimota* and toponymic names, such as Berlin and its derivative *berlinsky / -s, -e.* The emphasis is laid on the analysis of their syntagmatic and semantic potential in the text actualization, and on the factors affecting some modifications in the formation of this heterostereotype. Special attention is paid to their distinctive features as compared to the typological for the Ukrainians’ perception of them.

Key words: regulative, epistolary text, ethnic stereotypes, heterostereotype, nominative field.

Стаття надійшла до редколегії 15.02.2016

УДК 811.161.2’373.612

Надія Бойко

СЕМАНТИЧНА ОСНОВА ЛЕКСИЧНОЇ ЕКСПРЕСИВНОСТІ

У статті розглянуто основні типи лексичної експресивності: інгерентна (денотативно-конотативна, конотативно-денотативна, конотативна) та адгерентна (функціонально-семантична, функціонально-стилістична). На основі виділених типів лексичної експресивності здійснено розмежування мовної (семантичної) експресивності і мовленнєвої (функціональної), виявлено чотири класи експресивних лексичних одиниць: 1) експресиви з узуальними первинними значеннями; 2) експресиви з узуальними похідними значеннями; 3) експресиви з оказіональними (контекстуальними) значеннями; 4) слова зі стилістично зумовленим експресивним забарвленням. Встановлено роль і співвідношення денотації та конотації у структурі лексичного значення експресивного слова.

Ключові слова: лексична експресивність, інгерентна експресивність, адгерентна експресивність, денотативний макрокомпонент, конотативний макрокомпонент, образний макрокомпонент, експресія.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасна лінгвістика розглядає лексичну експресивність як обов’язковий і важливий складник системи виражально-зображальних (образних) засобів мови й мовлення. Лексичні експресиви виконують функцію посередника між денотативним світом (об’єктивною реальністю) і внутрішнім світом людини, гамою її почуттєвих станів, інтенцій; між мовою і мисленням [2, с. 106]. У зв’язку з цим сучасне мовознавство прагне глибше розкрити сутність категорії експресивності, проникнути в її природу, поглибити дослідження різнорівневих експресивних засобів у контексті національної культури, виявити і схарактеризувати процеси активізації та шляхи поповнення лексичного експресивного фонду. Лексичні експресиви увиразнюють комунікативні акти, відбивають живу мовну стихію, становлять згустки емоцій, оцінок, енергії, руху, динаміки; їх часто характеризують як вияви національної самобутності. Простежено чіткий антропоцентричний підхід до вивчення експресивної лексики, що передбачає апеляцію до таких проблем, як «мова в людині» і «людина в мові». Антропоцентрична лінгвістика акцентує на комунікативній ролі мови, функціональних можливостях її одиниць, зв’язках із ментальністю народу, виявленні в мові та мовленні найрізноманітніших інтенцій суб’єкта мовлення, проявів суб’єктивних чинників, що продукуються й існують у зв’язку з такою прагматично орієнтованою і загальною категорією, як експресивність. Вона реалізується в низці субкатегорій, має свої механізми, способи і засоби «суб’єктивного увиразнення мови», «сприяє деавтоматизації висловлювання, привертає увагу до відтінків думки, емоційних оцінок сказаного [17, с. 175].

© Бойко Н., 2016

Експресивність проникає у всі сфери життєдіяльності людини. Взаємодіючи з раціональним, логічним, нейтральним, експресивно марковані лексичні одиниці вносять в усталені стандарти і штампи елементи нових виражальних засобів, у яких домінують почуттєві стани, емоції поєднуються з глибиною думок, ірреальне, виразне, внутрішнє зі світом денотатів, національною реальністю, адже «те, що робить відомий народ народом, полягає не в тому, що виражається мовою, а в тому, як виражається» [11, с. 187].

Експресивний фонд української мови надзвичайно багатий і різноманітний, його елементи функціонують на різних рівнях мовної системи і становлять сукупність семантико-стилістичних ознак мовних одиниць, які належать до засобів суб'єктивного вираження ставлення мовця до змісту чи адресата мовлення [7, с. 591]. Водночас активно виявляючись на рівні мови і мовлення, лексична експресивність належить до найпродуктивніших, оскільки основне навантаження вербального вираження почуттєвих інтенцій мовців, пов'язане із суб'єктивним осмисленням та оцінюванням фрагментів національної картини світу, виконують лексичні одиниці та їхні лексико-семантичні варіанти, належні до лексико-семантичного рівня мовної системи.

Закономірно склалося так, що експресивно нейтральну лексику української мови (як загальновживану, так і термінологічну) вивчали значно активніше (праці І. К. Білодіда, А. А. Бурячка, В. С. Ващенка, В. О. Винника, І. С. Головащука, Л. Л. Гумецької, С. Я. Єрмоленко, В. В. Жайворонка, М. А. Жовтобрюха, В. Т. Коломієць, В. І. Кононенка, М. П. Кочергана, Л. А. Лисиченко, О. С. Мельничука, О. Г. Муромцевої, В. В. Німчука, Л. С. Паламарчука, Т. І. Панько, М. М. Пилинського, Л. М. Полюги, В. М. Русанівського, Л. О. Симоненко, Н. М. Сологуб, Л. Г. Скрипник, О. О. Тараненка та ін. учених), ніж експресивну лексику, яка тривалий час не була об'єктом спеціального мовознавчого висвітлення. Такий стан вивчення української експресивної лексики зумовлений такими причинами: 1) нейтральній лексиці традиційно відводять провідну роль у комунікативних актах; 2) експресивну лексику послідовно зараховують до периферійної, маловживаної і додаткової в комунікативних процесах. Проте досить плідно цей шар лексики досліджували у зв'язку з комплексним вивченням експресивних засобів української мови (праці С. Я. Єрмоленко, О. О. Тараненка, В. А. Чабаненка, А. К. Мойсієнка, Г. М. Вокальчук, Л. В. Кравець, С. П. Бибик, Н. О. Мех, С. К. Богдан, Г. М. Сюти, О. Г. Тодор та інших дослідників). У працях згадуваних мовознавців основи мовної та мовленнєвої експресії проаналізовано на базі зібраного великого різнорівневого фактичного матеріалу, ці студії слугують надійним підґрунтям для спеціального аналізу проблем лексичної експресивності. Водночас сучасні українські періодичні видання, зокрема «Культура слова», традиційно містять багато цікавих і ґрунтовних розвідок про різнорівневі експресивні одиниці, аналіз яких здійснено загалом зі стилістичного погляду.

Експресивну лексику як особливе і специфічне явище української літературної мови принагідно досліджували із соціолінгвістичного (В. М. Русанівський, В. А. Чабаненко, Л. О. Ставицька, О. Г. Тодор та ін.), лексикологічного (М. А. Жовтобрюх, Л. П. Жаркова, Г. М. Сагач та ін.), національно-культурологічного (С. Я. Єрмоленко, І. В. Кононенко, В. В. Жайворонок, А. К. Мойсієнко та ін.), стилістичного (В. С. Калашник, В. А. Чабаненко, Л. О. Пустовіт, Л. О. Ставицька та ін.) поглядів. Найменш дослідженою виявилася семантика українського експресивного слова, тобто ономасіологічний та семасіологічний аспекти, вивчення яких передбачає з'ясування комплексу взаємопов'язаних семантичних проблем.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Враховуючи всюдипроникність експресивності, яка «дає про себе знати в будь-якій сфері життєдіяльності» людини [12, с. 167], значимість експресивної лексики в мовній системі слід визначати, орієнтуючись на конкретну функціонально-стильову підсистему. Такий підхід виявить небажаність її в офіційно-діловому стилі, поміркованість, зваженість й умотивованість під час залучення до наукового мовлення з метою пожвавлення академічного, «сухого» викладу та індивідуалізації мови вченого і важливість, доцільність, функціональну значимість для розмовного мовлення (як літературного, так і діалектного), а також публіцистичних та художніх жанрів, для яких експресивність – визначальна риса, «логіко-емоційна виразність, явище особливої інтенсивності», що може досягатися як окремими різнорівневими засобами, їх ґрадаційними можливостями (якісними та кількісними), так і засобами, належними до сфери поетики [10, с. 26]. Експресивна лексика в поєднанні з системою засобів інших рівнів виступає домінантою вияву експресивної функції мови, забезпечує створення образних та емоційно виразних текстів [4, с. 56].

Одиниці основного лексичного фонду, належні до нейтральної (неекспресивної) лексики, можуть вільно вживатися за будь-яких умов, без будь-яких застережень і обмежень. Нейтральні лексеми традиційно виконують номінативну функцію, підлягають класифікації на основі денотативно-сигніфікативного макрокомпонента значення і тільки у спеціально організованих контекстах можуть змінювати свій статус, ставати експресивно маркованими, а отже, і протиставлятися нейтральним одиницям. Така експресивність адгерентна, тобто зумовлена контекстом. Набути адгерентної експресивності може практично будь-яка одиниця лексичної системи. Проте в українській мові є порівняно незначна група лексем, експресивність яких не залежить від умов функціонування, зв'язків з іншими мовними одиницями, контекстами тощо. Такі лексеми є системно-експресивними, а їхня експресивність – інгерентною, внутрішньою.

Семантику експресивного слова можна досліджувати у двох основних аспектах – ономасіологічному та семасіологічному. Перший спрямований на розгляд експресивності з боку денотата (референта),

тобто мовного позначення певного поняття, визначення різних способів його мовної маніфестації. Другий мислиться як аспект лексичної семантики, що передбачає вивчення експресивності з боку знака, тобто семантичних особливостей експресивних найменувань, реалізації експресивного значення в мовленні, його функціональних можливостей. Отже, ономасіологічний підхід протиставляється семасіологічному за напрямом дослідження: від об'єкта чи явища до думки про них і до позначення їх засобами мови [7, с. 345].

Послідовний і повний аналіз особливостей значення експресивного слова можливий за умови поєднання обох аспектів. Самобутність семантики експресивного слова розкривають через вивчення особливостей і характеру сигніфіката, що лежить в основі значення, а також його зв'язок із відповідним денотатом / референтом; аналіз найменування передбачає встановлення відмінностей у наявних кількох номінантах одного референта, а це можливе через зіставлення їхніх значень (семасіологічний аспект).

Експресивність слова в ономасіологічному аспекті пов'язана з актом номінації, який включає чотири основні компоненти: 1) номінатор (суб'єкт, який дає ім'я); 2) номінант (ім'я); 3) номінат (об'єкт, який одержує ім'я); 4) слухач (і умови спілкування). Кожен із названих параметрів може бути об'єктом типологічної характеристики [20, с. 241–242]. Якщо значення експресивного слова аналізувати з двох поглядів (ономасіологічного і семасіологічного), то, крім згадуваних типологічних параметрів, слід враховувати функцію експресивних номінантів, способи експресивної номінації, ієрархічні співвідношення між компонентами (семами) експресивного значення та механізми лексичної експресвності. Поняття експресивної номінації необхідно розглядати в широкому аспекті, із залученням до її сфери всього того, що доступне для пізнання і відображення людською свідомістю. Це можуть бути особи, предмети, якості, дії, процеси, стани тощо, оскільки «говорячи про будь-що, людина мимохіть говорить і про себе» [17, с. 715].

Функціональна значущість експресивної лексики зумовлена експресивною функцією мови, яка виявляється практично в будь-якому мовленнєвому акті поряд із комунікативною [7, с. 564–565]. Виокремлену експресивну функцію традиційно вважають лінгвісти базовою для мови-системи (поряд з комунікативною) й у зв'язках із такими функціями, як естетична та поетична. На їхню думку, експресивна функція належить не тільки мовній системі (як і комунікативна), а й окремій лексичній одиниці, як, наприклад, номінативна. Експресивна функція будь-якого мовного знака існує правомірно з іншими як самостійне структурне утворення.

У працях більшості вітчизняних і зарубіжних лінгвістів експресивну функцію пов'язано зі сферою емоційно-психічної діяльності людини й кваліфіковано як властивість мови та мовлення виражати емоції, почуття, афективні стани тощо (С. Я. Єрмоленко, Ю. О. Карпенко, А. К. Мойсієнко,

С. П. Бибик, О. С. Ахманова, В. І. Шаховський). Досить часто експресивну функцію ототожнюють з емотивною [9, с. 38], не в усіх роботах обґрунтовано природу і сутність експресивної функції, її належність до функцій мови чи мовних одиниць. Оскільки будь-яка функція мови має у своєму розпорядженні певну систему мовних засобів свого вираження, то й експресивна не є винятком. Експресивну лексику можна кваліфікувати як безпосередній засіб репрезентації експресивної функції мови. Орієнтація експресивної лексики не на позначення нових, не названих раніше денотатів, а на оцінювання, фіксацію їх незвичайності, виразності, специфічності зумовила відсунення на периферію власне номінативної функції і надання пріоритетів експресивній номінації, часто вкрай несподіваній, раптовій, ситуативно зумовленій, індивідуальній. Отже, номінативна функція для експресивів менш характерна, оскільки відношення між експресивним номінантом і номінатом принципово відрізняються від їхніх нейтральних відповідників. Якщо нейтральні номінанти функціонують для того, щоб виділити й зафіксувати (назвати, позначити) певний клас предметів, ознак, дій, станів тощо, то експресивні лексеми насамперед виявляють і передають особливість конкретного референта, його своєрідність, незвичайність, виразність, нерегулярність, специфічність або навіть аномальність на тлі однотипних із ним. Отже, слова із системною експресивністю, окрім номінативної, виконують ще й свою, особливу – експресивну функцію. Експресиви покликані фіксувати певні явища (за умови їхньої незвичайності, специфічності чи аномальності) або передавати гаму почуттєвих інтенцій суб'єкта мовлення, наприклад: *білоручка, балагур, бородань, крутько, талалай, семидільник, донжуанство, спесивий, базікати, чимчикувати*; перен. *ягідка, маківка, ангел, кадр, перець, жук, п'явка, шакал* та ін. (про людину).

Виділена експресивна функція лексичних одиниць не може вступати в субординаційні відношення з номінативною та іншими функціями, оскільки їхня ієрархічна система не передбачає поділу на важливіші, пріоритетніші, соціально значущі, «вищі» і другорядні, неважливі, «нижчі». Будь-яка функція взаємодіє з іншими, вони доповнюють одна одну. Важливість кожної з них буває різною в конкретних комунікативних актах, що зумовлюється низкою як мовних, так і позамовних чинників, зважаючи на те, що «не тільки мова малює ескіз світу, … але й життя дає ключ до розуміння багатьох явищ мови і мовлення» [1, с. 5].

Отже, експресивне слово поєднує дві важливі функції – експресивну і номінативну, проте остання суттєво видозмінена у зв'язку з різним ступенем номінативності експресивних лексем і їхніми специфічними рисами (порівняймо експресиви *галушник, новоспечений, обрепіжити* і *мана, шалений, шугати*). Три останні вживаються для позначення досить широкого, практично необмеженого кола денотатів і мають дифузну семантику з виразним домінуванням негативнооцінних значеннєвих планів. Виконуючи одночасно дві функції, експресивне слово пов'язане з

денотатом / сигніфікатом, з одного боку, і широким спектром модальних, оцінних, емотивних інтенцій мовця, які становлять конотативну частину його семантики, з іншого. Наприклад, семантика експресива *зух* поєднує денотативний макрокомпонент («особа») і конотативний, репрезентований енантіосемічними складниками: «завзята», «молодець», «хват» – позитивна оцінка + «пройда», «хитра», «пролазлива» (особа) – негативна оцінка [13, III, с. 735].

Серед експресивних номінацій виокремлюємо мовні (системні) і мовленнєві (функціональні). Їх розрізнення зумовлене характером номіната, який може бути співвіднесеним із сигніфікатом (узагальненим поняттям) і референтом (конкретним одиничним об'єктом). У процесі експресивної номінації межі позначуваних референтів дуже розширюються: один і той же номінант може співвідноситись із кількома номінатами, що зумовлює асиметрію плану змісту і плану вираження експресивної лексичної одиниці. Порівняймо: одне позначальне і низка позначуваних (*відьма* – 1) неохайна, 2) зла, 3) стара, 4) підступна, 5) сварлива, 6) негарна, 7) красива, 8) розумна тощо особа). І навпаки – одне позначуване і кілька позначальних (нерозумний – *дурень, йолоп, бовдур, бевз, баран, довбня, телепень, головотес, головотяп, осел, балда, пеньок, тугодум* тощо). Експресив *відьма* може замінити будь-який зі згадуваних предикатів, його експресивне значення усвідомлюють мовці крізь призму негативних (значно рідше – позитивних) емотивно-оцінних сем на тлі нейтралізації денотативних компонентів: «нечиста сила», «чаклунка» тощо. На рівні мовлення підвищується роль номінатора. Останній абсолютно свідомо добирає ознаки, на основі яких буде здійснюватися експресивна номінація. Через номінант він передає і свої емотивно-оцінні висновки про номіната (референта). У мові всі повнозначні слова вважають референтними.

У мовних експресивних номінацій зв'язки між номінантом і номінатом стійкі, експресивні системні номінації не завжди мотивуються, наприклад: *мастак, дженджик, шкапа, марудний, очманілий, піжити, патякати, соловіти, циндрити*. Номінант як одиниця мови має інваріантне (узагальнене) значення, яке реалізується в мовленні у вигляді своїх окремих варіантів. Наприклад, інваріантне значення номінанта *барахло* – «старі, непотрібні речі домашнього вжитку; мотлох» у мовленні (тексті) реалізується в численних семантичних варіантах, кількість яких практично безкінечна, що ілюструє неабияку потужність семантичного потенціалу експресивного слова. Номінатор добирає лексичні засоби для найадекватнішого позначення номіната, кодуючи в ньому свої суб'єктивні висновки. Адресат здійснює декодування повідомленого номінатором, одержуючи інформацію не лише про об'єкт, а й про почуттєві інтенції, емоційний стан суб'єкта мовлення, що семантично сформовано в експресивному потенціалі значеннєвого плану лексеми. Декодування можливе за умови достатніх фонових знань про окремі фрагменти

національної картини світу, властиві певному народові, певній культурі як етнічно самобутні явища. На особливу увагу заслуговують позитивні та негативні емотивно-оцінні характеристики особи за допомогою зооморфізмів та ботаморфізмів у різних мовах. Уживання слів-предикатів такого зразка характеризується історичною та національно-культурною зумовленістю і проектується на специфічно-національне сприйняття їхньої семантики, об'єктивованої крізь призму народної свідомості.

Традиційно категорію експресивності розглядають як сукупний продукт, створюваний низкою «суб'єктивно орієнтованих і емоційно забарвлених» реакцій суб'єкта мовлення [20, с. 6]; як «властивість мовної одиниці підсилювати логічний та емоційний зміст висловленого, виступати засобом інтенсифікації виразності мовного знака, засобом суб'єктивного увиразнення мови» [17, с. 175].

Визнаючи доцільність і важливість чотирьох основних аспектів дослідження категорії експресивності (семантичного, прагматичного, стилістичного та функціонального), усвідомлюючи складність точного й чіткого її наукового витлумачення, фундаментом експресивності конкретної лексичної одиниці вважаємо складники її семантичної структури – макрокомпоненти, які слугують стимулами й маркерами високої почуттєвої напруги комунікантів. Семантика експресивного слова мислиться як модель, у складі якої виділяють макрокомпоненти, компоненти та мікрокомпоненти.

Серед авторів різних концепцій вербалізації категорії експресивності немає єдності в поглядах на кількісний та якісний склад макрокомпонентів, що формують семантичну структуру експресивної лексичної одиниці. В. М. Телія виділяє шість макрокомпонентів – граматичний, денотативний, оцінний, мотиваційний, емотивний і стилістичний [16, с. 40–41], Н. О. Лук'янова – два (денотативно-сигніфікативний і конотативний) [9, с. 76], В. І. Шаховський – три (логіко-предметний, емотивний і функціонально-стилістичний) [19, с. 21].

Граматичний і денотативно-сигніфікативний макрокомпоненти належать до обов'язкових для семантичної структури будь-якого повнозначного слова (номінативного знака), вони становлять систему взаємопов'язаних компонентів (сем) – категорійних, лексико-граматичних та власне лексичних. Усі інші макрокомпоненти мають статус периферійних і факультативних. Проте в семантичній структурі конкретної лексичної одиниці ця ієрархія може порушуватися. За таких умов необлігаторні макрокомпоненти актуалізуються, виходять на перший план і займають позицію ядра семеми. У процесі аналізу семантики експресивного слова важливо визначити роль і місце кожного макрокомпонента як джерела і основи окремого типу лексичної експресивності.

Хоч експресивність завжди пов'язують із суб'єктивними інтенціями мовця, все ж вона може базуватися і на денотативно-сигніфікативних

ознаках об'єктів, що слугують своєрідними стимулами для виникнення й актуалізації емотивно-оцінних висновків мовця.

Денотативний макрокомпонент у семантиці експресивного слова може займати як позицію ядра, так і периферії. Перший його статус забезпечують позамовні чинники – специфічність, нетиповість безпосереднього денотата чи одиничного референта (у мовленні). У зв'язку із цим особлива позиція належить семам «інтенсивність» та «параметричність», які входять до денотації та конотації і виступають маркерами експресивності лексичних одиниць. У природі закономірно існують аномальні явища (наприклад, дуже маленькі чи дуже великі і т. п. предмети, різні зразки надмірності, дуже високі / низькі ступені якості, інтенсифіковані / екстенсифіковані ознаки, дії тощо), які не відповідають певному соціально зумовленому стандарту, еталону, стереотипу, певній нормі. Такі предмети, ознаки, дії зазвичай викликають емоційно-оцінну реакцію мовців, звертають на себе увагу у зв'язку зі своєю не типовістю, винятковістю, незвичністю. Відповідно саме тому вони потребують і адекватного своїй сутності вербального вираження – особливого імені, семантика якого включала б, окрім категорійних та лексико-граматичних компонентів, і такі експресивні семи, як «інтенсивність» та «параметричність», що традиційно характеризують предмет думки (референт) як *дуже* (*надзвичайно*, *абсолютно*, *надто*, *вкрай*, *сильно*, *зовсім*, *цілком*, *інтенсивно*, *з максимальним напруженням* тощо) – гарний / поганий, (великий / малий, високий / низький, довгий / короткий, важкий / легкий, жвавий (швидкий) / повільний, голосний / тихий, сильний / кволий тощо), вказують на його кількісні показники (багато / мало) та ін. Названі семантичні компоненти виступають позамовними чинниками експресивності і стимулами емотивно-оцінних реакцій суб'єкта мовлення. У зв'язку з цим експресивність окремої групи лексичних одиниць української мови є результатом виразності і нетиповості («експресивності») конкретних класів денотатів. Таку експресивність можна кваліфікувати як денотативно-конотативну, оскільки джерелом її виникнення є специфічний денотат. Так, експресивність слова *халупа* зумовлена його денотативно-сигніфікативним змістом, який сигналізує про особливості житлової будівлі та її специфічні ознаки: «невелика», «убога», «злиденна» чи «занедбана» тощо.

До лексем з денотативно-конотативним типом експресивності належать і національно-самобутні слова-символи, які позначають особливі (а тому й експресивні) денотати. Національно-культурна специфіка значень різних типів слів зумовлена їх ментальним статусом, національною своєрідністю, що йде від особливостей денотата, який належить до етноунікальних явищ, а тому не може не викликати високої почуттєвої напруги, гами позитивних емоцій. Етнокультурний символ-номінант позначає ті явища, які мають національно-специфічний словниковий код і належать до знаків національної культури. За такої

умови не лише лексеми такого зразка, а й мову загалом слід кваліфікувати як «творчий продукт її носія, тобто етносоціуму, що породив мовний феномен як ключовий елемент і водночас рушій національної культури» [5, с. 8]. Наприклад, лексема *калина*, крім сем, зафіксованих у тлумачному словнику («кущова рослина родини жимолостевих», «білі квіти», «червоні гіркі ягоди»), містить семи національного змісту, які ще не зафіксовані у словниках, – «рідна земля, край, Вітчизна, Україна»; «українська душа (гордість, краса, надія, берегиня)». Вийшовши далеко за межі фольклорних образів, лексема *калина* стала невід'ємною частиною всього етнокультурного простору, символом національної самобутності. Такі слова-фольклоризми, як *євшан-зілля, мальви, червона рута, рута-м'ята, любисток, чорнобривці, барвінок, тополя, верба, явір, ясен, дуб, вишня; сокіл, орел, голуб (голубка), ластівка, лебідь, соловей* тощо відбивають (називають, позначають) не просто окремі фрагменти реального світу, елементи довкілля, а явища, осмислені через призму національно-культурного досвіду. Згадувані експресиви фіксують насамперед національно-самобутній досвід сприйняття названих (як і багатьох інших) реалій, їх зв'язки через народнопоетичну семантику з «лірично-пісенними ситуаціями» [3, с. 47].

Джерелом денотативно-конотативної, переважно піднесено-благоговійної, експресивності постає специфіка денотативного макрокомпонента значень лексем із конфесійною семантикою. Це реальні конфесійні предмети, явища, процеси, дії, які слугують стимулами високої почуттєвої напруги комунікантів: *Біблія, Євангеліє, Коран, Псалтир, Молитвослов, Часослов, ікона, Великдень, Апостол* (церковна книга), *благодать* (дари Божі), *благовістити* (дзвоном сповіщати про початок церковної служби), *храм, вівтар, жертовник* тощо. У картині релігійного світу існують і такі поняття, денотати яких не репрезентовані матеріально вираженими і сприйманими істотами або предметами, як, наприклад, *Бог, Господь, Ісус Христос, Божа Матір, Святий Дух, Син Божий* тощо.

Денотативно-конотативний тип експресивності характерний і для міфолексики: *мавка, русалка, потерчата, водяник, перелесник, мара, баба-яга, чорт*. Отже, перший тип експресивності – це властивість денотата (практично будь-якої позамовної реалії, що осмислюється соціумом як незвичайна, самобутня, виняткова, специфічна) викликати позитивні/негативні реакції мовця, стимулювати його емоційно-оцінні висновки. Емотивний компонент лексичної одиниці з денотативно-конотативним типом експресивності в плані діахронії належить до вторинних. Нетиповий денотат створює передумови для емоційного сприйняття фрагментів довкілля. За такої умови експресивність лексичної одиниці локалізується одночасно в денотативному та конотативному макрокомпонентах і відображає людський досвід порівнювати, зіставляти денотати одного класу як щодо ціннісних, так і кількісно-якісних вимірів, параметричних характеристик та інтенсивності дій, процесів,

високого/низького ступеня вияву якісних ознак. Наприклад: дуже мала на зріст людина – *карлик, хрущ, шпінгалет*; дуже горда людина – *гордяк, гордій, задавака*; дуже гарний – *прекрасний, чудовий, чарівний, казковий, картина*; бігти (побігти) дуже швидко – *летіти, гайнути, махнути, дременути, чкурнути*. Експресивний потенціал інтенсивно-параметричного компонента виявляється за рахунок ненормативних (із погляду соціуму) сем, які можуть виступати єдиними складниками денотативного макрокомпонента семантики слова.

В українській мові активно функціонує група прикметників та дієслів із денотативно-конотативним типом експресивності. У прикметниках-експресивах позицію ядерної семи займає «надмірність», «високий ступінь вияву ознаки» (*неймовірний* (біль), *люксусове* (надзвичайно розкішне життя), *страшенна* (спека), *скажена* (швидкість), *собачий* (холод, голод)) або параметричний компонент (сема «розмір»), наявність якого дозволяє не тільки виділити лексико-семантичну групу «параметричні прикметники», а й у парадигматичному ряді *великий – величезний* друге слово кваліфікувати як таке, що має «більшу експресивнність» порівняно з першим [8, с. 147]: *гігантський* (великих розмірів – споруда, винятковий силою або значенням – завдання), *безкінечний, неосяжний, неозорий* (простір), *грандіозний* (успіх), *колосальне* (значення). Група дієслів-експресивів може вживатися на позначення дії, що протікає дуже швидко, інтенсивно, азартно, темпераментно: *дути, жарити, репіжити, різати, смалити, шкварити* тощо.

Денотативно-конотативний тип лексичної експресивності репрезантований як словами з експресивним значенням (*басило* (дуже гучний бас), *викапаний* (дуже схожий), *солопій* (дуже неуважний), *чистун* (винятково охайний), *шкапа* (дуже худий кінь), *репетувати* (сильно кричати), *смалити* (інтенсивно стріляти), *уперіщити* (сильно вдарити), так і експресивним співзначенням (*вихор* (надзвичайно швидка людина), *вишкварка* (надто гаряча в поведінці людина), *бездонний* (дуже глибокий), *тичка* (дуже висока людина), *роздиратися* (дуже голосно кричати), *легіон* (надзвичайно велика кількість). У словниках експресиви-денотативи тлумачаться за допомогою ремарок на зразок «*дуже*…», «*про дуже…*».

Другий тип лексичної експресивності репрезентований словами, у яких експресивність зумовлена емоційно-експресивною оцінкою як виявом ставлення до позначуваного відповідною лексичною одиницею. Вона входить до конотативного макрокомпонента у вигляді таких сем, як «емотивність» та «оцінність» і відображає якнайактивнішу участь людського чинника в моделюванні, структуруванні та інтерпретації фрагментів картини світу. Семантика експресивів-конотативів також поєднує денотативний і конотативний макрокомпоненти, проте основне навантаження лягає на конотацію, яка передає емоційне ставлення суб'єкта кваліфікації до об'єкта оцінювання: *сонечко, квіточка, ягідка, зіронька, зайчик, котик, гастролер, пішак, змія, холера* – про людину. Лексеми з

конотативним типом експресивності передусім сигналізують про суб'єктивне позитивне/негативне ставлення мовця до предмета оцінювання. До експресивів-конотативів належать усі «ласкаві», лайливі та оцінні слова, які характеризують особу, предмети, явища, якості, дії. В основі емоційного оцінювання лежать не логічні (раціональні) висновки, а емоції, почуття, інтенції суб'єкта мовлення.

Складниками конотації виступають позитивнооцінні (меліоративні) і негативнооцінні (пейоративні) семи. Перші передають ласку, замилування, схвалення, захоплення, а другі – грубість, несхвалення, зневагу, презирство тощо. Емотивно-оцінна (конотативна) семантика доповнює збіднену денотативну, ускладнюючи її суб'єктивними чинниками, амплітуда яких перебуває у межах «суб'єкт мовлення – адресат». У межах експресивної лексики вирізняються слова з демінутивно-меліоративними та аугментативно-пейоративними суфіксами суб'єктивної оцінки і частково десемантизованими денотативними макрокомпонентами, оскільки основна функція лексем такого типу – передавати емоційні реакції номінатора на предмети мовлення. У зв'язку з тим, що в царині лексичної експресивності українська мова має особливо розвинену систему творення зменшено-пестливих лексичних одиниць [14, с. 200], видається доцільним виділення в їх складі двох окремих груп. Лексеми з демінутивно-меліоративними суфіксами можна класифікувати з урахуванням згаданих вище двох типів експресивності. Так, у семантиці слів *дитяточко, донечка, синочок, матінка, матуся, татусь, татуньо* та ін. емотивний компонент – це наслідок позитивної психічної реакції мовця на рідну і близьку людину. Стимулом такої інтимно-ласкавої реакції, високої почуттєвої напруги виступає сам денотат. У словах же *зимонька, водиченька, річенька, суботонька, хвилиночка, новісінький, справжнісінький, старесенький, спаточки* та ін. – експресивність конотативна, бо вона йде від номінатора, суб'єкта мовлення.

Отже, конотативний тип лексичної експресивності, що передбачає незвичайність, нетиповість, нетрадиційність номінації абсолютно звичайного і типового денотата, може «йти» як від «узагальненої» особи, так і конкретного номінатора. В обох випадках лексеми є носіями інгерентної експресивності, вони входять до складу системних (загальномовних) експресивів.

Індивідуально-авторські неологізми та індивідуально-авторські вживання слів пов'язані з такими феноменами, як внутрішшня форма та мотивованість лексичної одиниці, що виступають об'єднувальними центрами ономасіологічних і семасіологічних характеристик слова, розкривають специфіку називання, зв'язок суб'єктивного й об'єктивного в акті номінації. Основу індивідуально-авторських номінацій становить творча фантазія митця, яка створює суб'єктивні образи об'єктивних фрагментів картини світу. Експресивна номінація – це завжди вияв авторської оригінальності, оскільки «взаємодія об'єктивних і суб'єктивних

факторів у розвитку семантики слова розпочинається з індивідуального…» [12, с. 60]. Лексична експресивність третього типу має оказіональний характер, вона притаманна передусім лексемам у межах художніх та публіцистичних текстів і зумовлена прагненням письменника (публіциста) вплинути на почуття, викликати високу почуттєву напругу в читача (слухача). Індивідуально-авторські новотвори і слововживання розглядають в аспекті функціонально-семантичної експресивності, їхня функціональна значимість у художньому та публіцистичному мовленні зумовлена не номінативною функцією, а експресивно-поетичною та експресивно-естетичною, які підпорядковані власне експресивній.

Денотативно-конотативний, конотативний та функціонально-семантичний типи експресивності належать до явищ семантичних і становлять внутрішню (змістову) властивість лексичної одиниці, її специфічне, особливе значення (пряме або переносне), яке у вигляді окремих компонентів (сем) може входити або до денотативного і конотативного макрокомпонентів одночасно (наприклад, експресиви з основним інтенсивним компонентом – *шкандибати, дибуляти, плентатися, чвалати, тюпати, шпарити; духопелити, дубасити, періщити)*, або тільки до конотативного (наприклад, експресиви-емотиви типу *ягідка, змія* (про людину), або становити образний макрокомпонент (наприклад, експресиви-образи, що є результатом творчої фантазії художника слова – «*трафаретні роси», «розстрілювати сумніви», «погрозами зацвісти»* (В. Симоненко), «*собори душ», «квіти людяності», «літо смагляве», «дуелі духу», «жорна оточення», «змії егоїзму»* (Олесь Гончар).

Отже, у художньому мовленні паралельно функціонують експресиви трьох видів: 1) у яких почуття-ставлення, оцінки мовця (особи чи соціуму) узуально закріплені у їх первинному (прямому, основному) значенні (*бевзь, ледацюга, лобур, мацапура, фіфа* – інгерентна експресивність); 2) у яких інтенції особи (соціуму) локалізовані тільки в похідних значеннях (метафоричних лексико-семантичних варіантах) як самостійна узуальна сема, що виявляється безпосередньо в мовленні, в контексті в низці алосем: *зірка* (видатна, прославлена людина), *ангел* (красива, добра, лагідна), *мімоза* (вразлива, недоторкана), *шишка* (поважна, впливова), *опудало* (незграбна, вайлувата, негарна), *звір* (люта, жорстока) – інгерентна експресивність, оскільки вона знайшла своє відображення у словниках, закріплена узуально в мовній системі як лексико-семантичний варіант багатозначного слова; 3) у яких почуття-ставлення, оцінки суб'єкта мовлення не закріплені у жодному з лексико-семантичних варіантів лексеми, бо вони зумовлені образними семами, асоціаціями, що виявляються (актуалізуються) відповідною лексемою лише в межах певних контекстів, окремих висловлювань, належать до оказіональних сем і розглядаються як наслідок індивідуального, суб'єктивно-авторського бачення і оцінювання фрагментів картини світу.

У випадку, коли контекст моделює оказіональне значення слова, яке з'являється внаслідок «реалізації невалентних зв'язків» [6, с. 18], маємо так зване експресивне нашарування, експресивне забарвлення значення лексичної одиниці, тобто адгерентну експресивність. Експресивне забарвлення значення слова належить до тимчасових і змінних явищ, воно може модифікуватися, рухаючись від контексту до контексту, виявляючи повну залежність від парадигматичних та синтагматичних зв'язків. Наприклад, емотив-номінатив *біль* в узусі належить до експресивно нейтральних лексем, проте в поетичній мові В. Стуса шляхом несподіваних, індивідуально-авторських поєднань він змінює свій статус, актуалізуючи конкретні алосеми: «видимість», «дотикова відчутність», «параметричність» тощо. Це досягається сполучуваністю з предметно-конкретними іменниками: *болю* материк, ґроно *болю*, грудка *болю,* кавалок *болю,* троси *болю,* скалок *болю,* цівка *болю,* цятка *болю* та ін. Лексичні одиниці з експресивно забарвленим типом значення є складником експресивного фонду мовлення, у якому вони протиставляються експресивно нейтральним, порівн.: *кроки* сина і *кроки щастя* («*Сахається розгублена душа, почувши раптом тихі* ***кроки щастя»***); *грива* коня і *грива казка* («*Слова підлітають над* ***гривою казки»***) (Л. Костенко). Переносні вживання слова формують його оказіональні (контекстуальні, ситуативні) значення.

Отже, третій тип експресивності (актуалізована експресивність) властивий передусім художньому та публіцистичному мовленню. Функціонально-семантична експресивність створюється контекстом, належить до явищ досить активних і поширених. Вона не фіксується словниками, не має статусу узуальності, а має індивідуальний (оказіональний) характер, належить до різновидів адгерентної експресивності і виявляється у зв'язку з модифікацією денотативно-сигніфікативного макрокомпонента значення лексичної одиниці, що зумовлює ускладнення семантики слова конотативними та образними компонентами.

Досить часто для створення своєрідного експресивного ефекту, який досягається через збільшення виразової сили окремої лексеми за допомогою контрасту, значно важливішими виступають системні, стильові, часові та інші характеристики слова, аніж його предметно-понятійний (значеннєвий) зміст та лексичне значення, вага яких значно зменшується. Залучення до лексично однорідного мовленнєвого контексту іностильової чи іносистемної лексичної одиниці дає достатні підстави для виділення четвертого типу експресивності – функціонально-стилістичної, належної до стилістичних категорій, явищ передусім мовленнєвих. Репрезентантами цього типу експресивності виступають лексичні одиниці, які в межах свого стилю, часу, своєї системи чи культури сприймаються як експресивно нейтральні. Набуті ними інтенсифікована виразність, зображуваність не входять до їх семантичних структур, а є чисто зовнішніми і тимчасовими показниками, актуалізованими лише у спеціально організованих мовленнєвих контекстах. Найчастіше це

досягається шляхом протиставлення, зіставлення та несподіваного зіткнення різностильових або різносистемних лексичних одиниць, наприклад: *А нам якраз і дорогий у ній* [оцінці. – Н. Б.] *отой* ***дух вольності****, патріотизму, що жив широко, весело – за цим саме ми і* ***зголодніли****… Може, цього* ***вітаміну*** *тобі й самому бракує, зачах в* ***інтегралах, козацький нащадку*** (Олесь Гончар).

Функціонально-семантичний та функціонально-стилістичний типи експресивності, властиві художнім та публіцистичним контекстам, належать до явищ умотивованих, усвідомлених, орієнтованих на спеціальний добір і комбінування лексичних одиниць, спрямованих на їх семантичний чи стилістичний контраст.

У зв'язку з розрізненням чотирьох типів лексичної експресивності (денотативно-конотативної, конотативної, функціонально-семантичної та функціонально-стилістичної) стає можливим розмежування лексичних дублетів «експресія» і «експресивність», які тривалий час визначаються відповідно як «підсилення виразності» і «підсилена виразність» [18, с. 7]. Три перші типи експресивності належать до семантичних феноменів, а четвертий – до стилістичних. Оскільки четвертий тип експресивності належить до категорій стилістичних, його розглядають як специфічне і тимчасове вживання слова у зв'язку з необмеженим експресивним потенціалом, то її слід кваліфікувати як експресію – складну стилістичну категорію, що ґрунтується на цілому комплексі «психічних, соціальних та лінгвістичних чинників і виявляється як інтенсифікація виразності повідомлюваного, як збільшення впливаючої сили висловлювання» [18, с. 7].

Експресія – спеціально створений мовленнєвий ефект, це своєрідне статус-кво лексичної одиниці. Експресивний ефект пов'язаний з уживанням слова у стилістично нетиповому для нього контексті, невластивому мовному оточенні, що виявляється у зв'язку із закріпленістю відповідної лексеми за певною системою (наприклад, українською літературною (нормованою) мовою, з одного боку, і українськими соціальними та територіальними діалектами, з іншого), стильовою сферою, національно-культурними, часовими маркерами, якими позначені окремі групи лексичного складу мови. Експресивно забарвленими виступають терміни в публіцистичному стилі, художніх жанрах та розмовному мовленні; елементи просторіччя в науковому та публіцистичному стилях, художньому мовленні. У художніх текстах засобом експресії слугує досить колоритна діалектна лексика – територіальні діалектизми, жаргонізми та арготизми, функціональні можливості яких мають істотні обмеження через їхню належністю до нелітературних, ненормативних лексичних одиниць. Висока експресія забезпечується контрастуванням згаданих лексем із нейтральними, книжно-термінологічними, офіційно-діловими, публіцистичними, фольклорними, поетичними тощо. Особлива риса експресії – її чисто зовнішній характер. Значеннєвий план лексичної одиниці не зазнає

семантичних змін компонентів, що входять до денотації чи конотації. Показниками експресії виступають хронологічні, соціальні, територіальні, іностильові чи інокультурні ознаки, які актуалізуються у зв'язку з входженням лексичної одиниці до складу інших пластів, що зумовлює стилістичний контраст, невідповідність до усталених норм слововживання щодо доцільності, можливості, доречності тощо. Експресія створюється численними засобами і способами, шляхом багатоваріантної комбінаторики різнорівневих одиниць.

Висновки та перспективи дослідження. Отже, роль і співвідношення денотації та конотації в структурі лексичного значення експресивного слова дозволяє розрізняти прямі денотативно-конотативні значення, властиві лексемам з денотативно-конотативним типом експресивності; прямі конотативно-денотативні значення, що характерні для лексичних одиниць із конотативним типом експресивності та переносні конотативні значення, основна риса яких – емотивна оцінність на тлі виразної образності. Модель семантичної структури лексичного значення експресивного слова репрезентована експресивним значенням, експресивним співзначенням та експресивним потенціалом.

Список використаної літератури

1. Арутюнова Н. Д. Истоки, проблемы и категории прагматики / Н. Д. Арутюнова, Е. В. Падучева // Новое в зарубежной лингвистике: Лингвистическая прагматика. – М. : Прогресс, 1985. – Вып. 16. – С. 3–42.
2. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист. – М. : Прогресс, 1974. – 447 с.
3. Єрмоленко С. Я. Фольклор і літературна мова / С. Я. Єрмоленко. – К. : Наук. думка, 1987. – 248 с.
4. Єрмоленко С. Я. Українська мова : короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С. Я. Єрмоленко, С. П. Бибик, О. Г. Тодор. – К. : Либідь, 2001. – 224 с.
5. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика: Нариси : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл] / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2007. – 262 с.
6. Кочерган М. П. Слово і контекст: Лексична сполучуваність і значення слова / М. П. Кочерган. – Львів : Вища школа, 1980. – 183 с.
7. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
8. Линник Т. Г. Параметричні прикметники і їх становлення / Т. Г. Линник. – К. : Наук. думка, 1982. – 198 с.
9. Лукъянова Н. А. Экспрессивная лексика разговорного употребления / Н. А. Лукъянова. – Новосибирск : Наука, 1986. – 230 с.
10. Мойсієнко А. К. До питання про експресивність / А. К. Мойсієнко // Стилістика української мови : зб. наук. пр. – К. : Вид-во КДПІ, 1990. – С. 25–28.
11. Потебня А. А. Мысль и язик / А. А. Потебня. – К. : СИНТО, 1993. – 191 с.
12. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики / В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1988. – 236 с.
13. Словник української мови : в 11 т. / ред. кол. : І. К. Білодід (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1970–1980.
14. Сучасна українська літературна мова : підручник / [А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.; за ред. А. П. Грищенка]. – 3-є вид., допов. – К. : Вища шк., 2002. – 439 с.

15. Телия В. Н. Метафора как модель смыслопроизводства и ее экспрессивно-оценочная функция / В. Н. Телия // Метафора в языке и тексте. – М. : Наука, 1988. – С. 26–52.

16. Телия В. Н. Механизмы экспрессивной окраски языковых единиц / В. Н. Телия // Человеческий фактор в языке: Языковые механизмы экспрессивности. – М. : Наука, 1991. – С. 36–66.

17. Українська мова: Енциклопедія / Редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2007. – 854 с.

18. Чабаненко В. А. Основи мовної експресії / В. А. Чабаненко. – К. : Вища школа, 1984. – 165 с.

19. Шаховский В. И. Типы значений эмотивной лексики / В. И. Шаховский // Вопросы языкознания. – 1994. – № 1. – С. 20–25.

20. Языковая номинация: Общие вопросы / Под ред. Б. А. Серебренникова. – М. : Наука, 1977. – 359 с.

Бойко Надежда. Семантическая основа лексической экспрессивности. В статье рассматриваются основные типы лексической экспрессивности: ингерентная (денотативно-коннотативная, коннотативно-денотативная, коннотативная) и адгерентная (функционально-семантическая, функционально-стилистическая). На основе выделенных типов лексической экспрессивности осуществлено разграничение языковой (семантической) экспрессивности и речевой (функциональной), выявлено четыре класса экспрессивных лексических единиц: 1) экспрессивы с узуальными первичными значениями (*добродійник*, *зневажник*. *зануда*, *булькатий*, *набундючений*, *базікати*, *тюпати*, *шпарити*, *духопелити*, *дубасити*, *здрейфити*); 2) экспрессивы с узуальными производными значениями (*ангел*, *лопух*, *мімоза*, *шишка*, *цяця*, *крез*, *люципер*, *хам*, *ловелас*, *торохтати*, *сунути*); 3) экспрессивы с окказиональными (контекстуальными) значениями (*безтілесні слова*, *духмяний день*, *рядок кароокий*, *бережок самоти*; *кроки щастя*, *грива казки*); 4) слова со стилистически обусловленной экспрессивной окраской. Установлена роль и соотношение денотации и коннотации в структуре лексического значения экспрессивного слова.

Ключевые слова: лексическая экспрессивность, ингерентная экспрессивность, адгерентная экспрессивность, денотативный макрокомпонент, коннотативный макрокомпонент, образный макрокомпонент, экспрессия.

Boiko Nadiia. Semantic Basis of Lexical Expressiveness. In the article the two main types of lexical expressiveness are considered: inherent (denotative-connotative, connotative-denotative, connotative) and adherent (functional-semantic, functional-stylistic). The emphasisis is laid on the semantic basis of lexical expressiveness. The author distinguishes between language (semantic) expressiveness and speech (functional) expressiveness, and offers division of expressive lexical units into four basic classes: 1) expressive units with usual primary meaning (most frequently used); 2) expressive units with usual derivative meaning; 3) expressives with occasional contextual meaning; 4) words with stylistically stipulated expressive colouring. The article provides rich illustrative material to approve the role and coorilation of denotation and connotation in the structure of the expressive word lexical meaning. The article concludes that model of semantic structure of expressive words lexical meaning is represented by inherent expressive meaning, expressive colouring and expressive potential.

Key words: lexical expressiveness, expressivity gerente, adherent expressiveness, dentity macro component, connotative macro component, macro component of a figurative expression.

Стаття надійшла до редколегії 17.02.2016

УДК 811.161.2’3736821.161.2-3

Лариса Голоюх

ІНТЕЛЕКТУАЛІЗАЦІЯ АВТОРСЬКОЇ МОДАЛЬНОСТІ В СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ПРОЗОВИХ ТЕКСТАХ

У статті висвітлено лінгвостилістичну природу інтелектуальної лексики в аспекті авторської модальності, виявлено текстову вербалізацію поняття інтелектуалізація мови письменника. Предметна (номінативна) основа інтелектуального компонента авторської модальності, реалізована через лексеми на позначення загальнокультурних концептів, абстрактних понять, наукових термінів, та ін., ускладнена суб’єктивно-оцінним чинником: образними, філософськими, ментальними асоціаціями письменника.

Ключові слова: інтелектуалізація, модальність, авторська модальність, інтелектуальна лексика, прозовий текст.

Постановка наукової проблеми та її значення. Науковий напрям дослідження інтелектуалізації мови позначений значною актуальністю в системі загальних проблем української лінгвістики. На сучасному етапі розвитку прагматики, когнітивної лінгвістики, лінгвостилістики мова розглядається як інтелектуальне надбання, естетичний вияв колективних та індивідуальних знань, світоглядних позицій особи. У процесі дослідження мовних явищ все більшої ваги набувають націоментальні, лінгвокультурні, концептуальні принципи. Мовні одиниці вивчаються в парадигмі культурних феноменів. Це зумовило зростання інтересу науковців до вивчення процесів інтелектуалізації літературної мови, втіленої в ідіолекті, персоніфікованому слові, – у зв’язку з концептуальною картиною світу митця. У центрі уваги лінгвістичного пошуку перебувають не окремі фрагменти мовленнєвої діяльності, а комплекс одиниць мовомислення письменників як індивідуально-авторська інтерпретація інтелектуального моделювання світу.

Проблема інтелектуалізації й посилення виражальних можливостей української літературної мови актуалізувалася в кінці ХХ – на початку ХХІ ст., що зумовлено розширенням сфери функціонування української літературної мови й урізноманітненням тематики українського писемного слова, в тому числі й художньої літератури. Це час появи значної кількості письменників, мова яких відзначається високим інтелектуальним рівнем.

Аналіз дослідження із проблеми. Інтелектуалізація як явище у світовій і українській художньо-естетичній традиції, засоби її вираження були переважно об’єктом літературознавчих досліджень. Лінгвістичний аспект вивчення інтелектуалізму в художніх текстах висвітлено значно менше. Лексико-семантичний та ідіостилістичний принципи зафіксовані у

© Голоюх Л., 2016

працях С. Я. Єрмоленко [5], Л. А. Лисиченко [10], Л. П. Петрової [12], Л. І. Шевченко [13], Я. В. Януш [14] та ін.

У контексті лінгвістичного напряму дослідження інтелектуалізації української літературної мови перебуває і проблема інтелектуалізації художнього тексту, ідіостилю письменника тощо. З'ясовано елементи мовного інтелектуалізму в мові Ліни Костенко [5; 10], роль Лесі Українки в інтелектуалізації української літературної мови кінця XIX – початку XX ст. [14].

Сучасна українська лінгвістика фіксує фрагментарні дослідження цього явища, у зв'язку з чим інтелектуалізація мови сучасної художньої прози потребує детального вивчення. Варто системно подати тлумачення цього терміна в лінгвістичній інтерпретації, а також окреслити мовні чинники формування інтелектуалізації художнього стилю через розбудову ідіостилістики, зокрема авторської модальності як вияву естетичних, мовних, національних та ін. інтенцій письменника.

Актуальність статті полягає в необхідності категоризації поняття *інтелектуалізація* художнього тексту і визначення лексико-семантичних і стилістичних чинників формування цього явища в сучасних прозових текстах.

Мета статті – дослідити домінантні чинники інтелектуалізації авторської модальності в сучасних прозових текстах. Мета статті зумовила такі завдання: розкрити зміст поняття інтелектуалізація в контексті ідіостилістики і лінгвістики тексту; виявити вербалізатори інтелектуального компонента авторської модальності в сучасній художній прозі; з'ясувати контекстуальний та ідіостилістичний вияв інтелектуальної лексики.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Персоніфікований вияв сучасної художньої мови пов'язаний із загальною тенденцією до інтелектуалізації авторської модальності, тобто відходом від оповідної манери викладу, побудованого на принципах конкретно-зорового зображення. Заглиблення письменників у суспільні проблеми, культурно-історичну тематику, націоментальну сферу, філософське осмислення життя сформувало інтелектуалізацію – специфічну тональність тексту з домінуванням писемно-книжних елементів.

У сучасних художніх текстах еволюціонує ставлення автора до образної ідеї. Виключена можливість однозначного вирішення проблеми, категоричність «за» або «проти» також не притаманна авторському «Я». Письменник кінця XX – початку XXI ст. постійно міркує, аналізує, будує глибинні монологи з уявним читачем, торкаючись категорій психології, філософії, етики тощо. У зв'язку з цим інтелектуалізація як семантично-змістова і стильова характеристика художнього тексту пов'язана із тяжінням до роздумів, внутрішніх монологів, перевагою інтелектуально-раціональних елементів образного мислення письменника над емоційно-чуттєвими. Процеси підвищення інтелектуального рівня художньої прози спричинили активізацію значної кількості книжної лексики, зокрема назв

абстрактних понять *культура, духовність, думка, слово, життя, щастя, час, батьківщина, віра, церква, влада, свобода* тощо.

Процеси інтелектуалізації мови письменника пов'язані також з функціонуванням лінгвокультурної лексики. Сучасній художній прозі притаманне кодування національно-культурної інформації. Це зумовило активізацію значної кількості лексем із культурно-історичною українською конотацією: *Київ, Львів, Україна, Крути, Жовті Води, Софійський собор, Лавра, майдан, Майдан Незалежності, Лиса Гора, Шевченко, Григір Тютюнник, Гонгадзе, хор «Гомін», байка, українська дума, гумореска, гопак, щедрівка, фольклор, Котигорошко, Кривенька Качечка, Вернигора, Вернидуб* та ін.

Л. Лисиченко наголошує, що мова художнього твору як інтелектуалізована діяльність є наслідком не штучного «надумування», а глибинних процесів селекції мовного матеріалу, яка залежить від внутрішнього світу письменника, зумовленого культурно-історичними, соціальними факторами, психічними основами особистості [10, с. 168]. У такому аспекті актуальним є дослідження специфіки вербалізації культурної пам'яті українців, закладеної в інтелектуальні парадигми мовної картини світу сучасних письменників. Утілюючи парадигматику інтелектуального буття, письменники формують великий пласт лексики, маркованої відповідною модальністю.

Важливий складник інтелектуалізації художнього твору – його концептуалізація, яка полягає у встановленні глибинних, підсвідомих, асоціативних зв'язків слів у мовній свідомості окремої людини, так і колективу людей, а також розкритті глибинних проекцій абстрактної сутності на зовнішній світ. Концепти *Україна, Андріївський узвіз, Київ, культура, життя, слово, пам'ять, політика, влада* та ін. – ключові поняття сучасних художніх текстів, які сприяють створенню інтелектуальної тональності тексту.

У художньому словнику сучасної художньої прози реалізовані слова, які, формуючи інтелектуальну модальність твору, називають найрізноманітніші поняття: 1) термінологічна лексика: *феромони, гормони, генетичний закон, ДНК, тектонічні зміни, політика, культурно-економічне прогнозування, алюзія, метафора, мова, монолог, жаргон, наказовий спосіб дієслова, нелінійна нарація, філософія, медицина, клас фортепіано, джазові імпровізації* та ін.; 2) назви абстрактних понять: *життя – смерть*, *зло*, *політика*, *влада, духовність, агресивність, культура, мудрість, пам'ять, доля, думки, мова, слово*, *надія, час* та ін.; 3) назви результатів інтелектуальної і духовної діяльності людини: *роман, сценарій, вірш, п'єса, стаття, текст, доробок, сага, Біблія, Старий Заповіт, Книга Буття* та ін.; 4) назви будівель, закладів: *церква, Лавра, інститут, бібліотека, музей, книгарня, книгозбірня, школа, кафедра* та ін.; 5) власні імена письменників, композиторів, художників, акторів, назви наукових і художніх текстів: *Шекспір, Гомер, Кант, Манн, Шевченко, Пастернак,*

Ахматова, Мандельштам, Чехов, Достоєвський, Обломов, «Записки о Южной Руси» Куліша, Григір Тютюнник, Моцарт, Малевич, Сильвестр Сталлоне, «Три зозулі з поклоном», «А ми тую червону калину підіймемо» та ін.; 6) назви літературних та фольклорних персонажів: *кінь, лисичка, вівця, коза*, *миша, Котигорошко, Курочка ряба, Крутивус, козак Голота, Остап Бендер, Гамлет* та ін.; 7) назви осіб: *митець, режисер, кандидат наук, доцент, доктор наук, професор, академік, проректор, пані, студент, педагог, викладач, бібліофіл, теплофізик, археолог, дослідник* та ін.; 8) назви просторових об'єктів, топоніми і мікротопоніми: *степ*, *поле*, *дорога, хребет, обрій, Київ, Москва, Петербург, Андріївський узвіз, Оболонь, Лук'янівка, Поділ, Парк пам'яті борців за Незалежність, митрополичий сад* та ін.

Індивідуальний складник мовної картини світу письменника реалізований через численні контексти, в яких детально відтворено внутрішні стани персонажів. У структурі лексико-семантичного поля *духовність* однією з найчастотніших є лексема *душа*, яка об'єднує семи *самотність, драматизм, самоіронія* та ін. Авторську модальність сучасних письменників формує художня опозиція *духовність, історична пам'ять – сучасність*, конкретизована такими засобами інтелектуалізації, як назви історичних подій та історичних постатей *Хмельницький, Коліївщина* тощо. Образ сучасної України й українців позначений іронічними характеристиками, які формують лексико-семантичне поле з негативною конотацією: *розумові ігри, інтелектуальні забавки, душевні виверти*.

Частотна лексема оповідей і роздумів у сучасних текстах – *життя*. Цей образ маркований індивідуально-авторськими конотаціями, переважно філософською модальністю, наприклад: *Що війни? Війни минають, а* ***життя*** *зостається, і потрібна мудрість йому і праця – вперта й щоденна* [7, І, с. 37]; *Людина вмирає, згасає повільно й невпинно, і не поможуть ні королі, ні боги, ніхто й ніщо. Де таємниця* ***життя*** *і* ***смерті****, тривання й минущості?* [7, І, с. 93]. Лексема *життя* перебуває у тісному семантичному й тематичному зв'язку з поняттями *вічність, свобода, творчість, щастя, людські пристрасті* та ін.

Характерний для сучасної художньої прози прийом інтелектуалізації оповідей і роздумів вербалізований у концептах відрізків часу, які відображають долю як окремої людини, так і цілого народу: *Питається, що може нормальна людина хотіти ще після того, як вона отримала такий шикарний верстат, як* ***пам'ять****?* [2, с. 25]; *…пробуджуватиметься* ***пам'ять****, це володарка людських діянь, це байдужа реєстраторка людських вчинків і гріхів, всемогутня володарка наших вчинків, велика цариця вічності, звитяжниця безодні небуття* [7, І, с. 110].

Предметна модальність сучасної прози, як правило, доповнена емоційно-оцінною модальністю, яка вербалізована через номінації абстрактних понять *світ, час, пізнання, свідомість, світогляд* тощо, наприклад: *Поганий той світогляд, в якому нема місця для волі. Такий* ***світогляд*** *рано чи пізно перетворюється на в'язницю. Ти повинна глянути*

на старі речі новим поглядом, розкодувати їх [2, с. 181]. Вкраплення в побутові діалоги персонажів інтелектуальних висловлювань філософського і психологічного змісту виявляє тенденцію письменника до аналізу суспільних явищ, спроби непрямого вербального впливу на читача.

Мовна картина світу сучасних письменників фіксує синтез індивідуального і колективного інтелектуального досвіду, який втілений в одиницях наукової номінації. Особливість авторських оповідей В. Діброви – вкраплення в текст великої кількості наукових термінів на позначення назв наукових дисциплін, загальнонаукової та спеціальної термінології, наприклад: *Артем знався й на* ***українці****. Подібність історичної долі єврейського та українського народів хвилювала його. Він знав, що* ***їдиші*** *«качке» це те саме, що й українська качка, і часто повторював, що ми приречені на синтез. Але він спіткнувся спочатку об гоголівських запорожців, а потім і об гайдамаків із «Записок о Южной Руси» Куліша. Там повстанець зарізав товариша за те, що той обізвав його жидом, а козаки виправдали вбивцю. Знання* ***історії*** *не відштовхнуло його від дослідження* ***фольклору****. Артем міг, граючи як на клавішних, так і на струнних, довести, що* ***мелос українських дум*** *має тюркське походження* [3, с. 87].

Характерна риса мовотворчості В. Діброви – тонка іронія, побудована на поєднанні в одному контексті книжних і розмовних елементів, термінів і побутових назв, емоційно-експресивної лексики, наприклад: *Додому він повернувся не тільки знавцем* ***турбін****, а й тонким* ***філологом****. Його* ***вірші*** *та* ***есеї*** *гнулися від* ***метафор****, приголомшували, тягли вглиб. Слово «глибина» було у нього наскрізним. В його колі замість «ти хто такий?» питали «хто твій улюблений персонаж Достоєвського?»* [3, с. 86].

Інтелектуалізація мови сучасних письменників сформований на значній кількості лінгвістичних термінів: *метафора, порівняння, латинські вирази, мова, монолог, жаргон, наказовий спосіб дієслова, нелінійна нарація, санскрит, текст, стаття* та ін., наприклад: *«Що, власне, таке релігія? – мізкував Артем Школьник. – Зв'язок з Богом. Від дієслова зв'язувати – релігаре. Те саме, що зветься на* ***санскриті*** *«йога»* [3, с. 131].

Прозові тексти початку ХХ ст. фіксують назви наук *філософія, археологія, педагогіка, літературознавство, теплофізика, біологія, медицина, історія*, які урізноманітнюють авторські оповіді, сприяють детальному зображенню життя персонажів. Характерний для сучасної прози прийом деталізації оповіді реалізується через назви писемних текстів *твір, книга, вірш, доробок, п'єса, есеї, стаття, дисертація, пісня* та ін., а також через узагальнені метафоричні назви *слово, писання*: *Час можна затримати лише в* ***слові****, надто ж у слові написаному й записаному.* ***Писання*** *– найвища втіха й найтяжча мука* [7, I, 7]; *…якщо земне* ***слово*** *і вчить чомусь, так це відчувати миттєвість як сповільнене безсмертя* [11, с. 41-42]; *і* ***слово****, зчорноземлюючи папір, мов повертає муку з помолу в болісні сподівання сіяча…* [11, с. 90].

У збірці В. Діброви «Переказки» функціонують назви фольклорних і релігійних текстів: *«Котигорошко», «Курочка ряба», «Правда і кривда», «Самотній горобець», Біблія, Книга Буття, Святе Письмо* та ін. Ці лексеми формують інтектуальну модальність авторських роздумів: *Але головна думка «**Книги Буття**» полягає в тому, що благословення й просвітлення не досягається шляхом накопичення фактів чи вірою в певні доктрини. Натомість **Біблія** вчить нас тому, що будь-яке знання зводиться до самопізнання й до усвідомлення таємниці, якою є наше буття* [4, с. 124].

Стилістична і змістова вартість лексики зумовлена конкретною організацією контексту. У текстах І. Карпи на переплетенні назв конкретних і абстрактних понять, книжної (зокрема канцелярської) і зниженої розмовної лексики сформовані іронічно-побутові контексти, наприклад: *як би повідомити бєлих чєловєков про таку халепу родом з трудового кодексу* [8, с. 99]; *всі мої буддійські спроби посміхатися й говорити довірливо й тихо, киваючи на наші торби й купу дітей, пішли в дупу грайливого павіана* [8, с. 98]. Таке слововживання формує не лише національні особливості, побутову конкретику, а й стає маркером інтелектуального сприймання світу. Український національний простір, окреслений назвами побуту, закладів, архітектурних споруд, писемних текстів тощо, поєднаний в одному контексті з неукраїнськими поняттями *Гімалаї, Тибет, музей Пікассо чи Далі, храм Сонця* та ін.

Інтелектуалізація авторської модальності в текстах сучасних письменників формує концепт *час* як філософське, культурологічне, естетичне, лінгвістичне поняття. У структурі прозових текстів кінця ХХ – початку ХХІ ст. засобами вираження авторської модальності є не лише семантичні конкретизатори часу, а й сама лексема *час*, наприклад: ***Час** неосяжний, коли він категорія Вічності. А звичайний наш **час**, повсякденний, мигтить-мигтить, його завжди не вистачає. Він летить, мов експрес, не встигнеш озирнутися, а ти вже вчорашній* [9, с. 11]; ***Час** хисткий і непевний* [9, с. 10].

Авторська модальність Л. Дереша пов’язана з образно-філософськими асоціаціями *час – пам'ять*, наприклад: *Скажіть, якщо ви пригадуєте вчорашній ранок, хто із вас чув, як нейронний ансамбль співу і танцю виконує фокстрот «Алілуя»? Можливо, котрийсь із вчених чув. Особисто я – ні. Зате я чую свої спогади на дотик. А тепер невелика екскурсія на машині **часу** (хто не врубався – це я алегорично про **пам'ять**)* [2, с. 44].

У текстах романів С. Жадана і Ю. Андруховича художня семантика образу *місто,* перебуваючи в одному асоціативному полі з поняттям *час* та його текстовими модифікаціями *минущість, теперішнє, тимчасове* тощо, активізує філософську тональність висловлення, наприклад: *Венеція є притчею про **минущість** кожного розквіту. Як і загалом про **минущість**. А **минущість**, починаючи з другої половини того березня, стала моїм демоном номер один. **Минущість** і **тимчасовість**, і зникомість – скільки*

ще назв у цієї примари? [1, с. 74–75]; *немає нічого – ні* ***минулого****, ні* ***теперішнього*** [6, с. 36].

Лексика письменника формує текст, у якому репрезентована індивідуальна авторська модальність. Взаємодія *слово-зміст-текст* є тим чинником, який дає змогу побачити за словом особу мовця, його внутрішній світ, рівень ерудиції, інтелекту тощо.

Висновки та перспективи досліджень. Авторська модальність сучасних письменників виявлена через ключові художні образи, побудовані на лексемах інтелектуальної семантики і конкретизовані назвами абстрактних понять, писемних текстів, наукових термінів тощо. У подальших дослідженнях інтелектуалізації авторської модальності в сучасних художніх текстах слід приділити увагу особливостям функціонування загальних і власних назв осіб, назв творів мистецтва (живопису, музики, кінематографу), а також детальніше розглянути роль термінологічної лексики.

Список використаної літератури

1. Андрухович Ю. Лексикон інтимних міст. Довільний посібник з геопоетики та космополітки / Юрій Андрухович. – К. : Meridian Czernowitz, Майстер книг, 2011. – 480 с.

2. Дереш Л. Намір! / Л. Дереш. – Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2008. – 272 с.

3. Діброва В. Збіговиська / В. Діброва. – К. : Критика, 1999. – 223 с.

4. Діброва В. Переказки / В. Діброва. – К. : Комора, 2010. – 160 с.

5. Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки української культури / С. Я. Єрмоленко. – К. : Інститут української мови НАН України, 2009. – 352 с.

6. Жадан С. Anarchy in the UKR / С. Жадан. – Харків, 2011. – 223 с.

7. Загребельний П. Я, Богдан (Сповідь у славі). Роман (Початок): у 2-х т. / П. Загребельний. – К. : Дніпро, 1984. – 287 с.

8. Карпа І. Подорожі з дітьми, або Як не стати куркою / І. Карпа. – Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2015. – 2008 с.

9. Костенко Л. Записки українського самашедшого / Л. Костенко. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2011. – 416 с.

10. Лисиченко Л. А. Ці невичерпні глибини мови : [монографія] / Л. А. Лисиченко. – Харків : Вид-во Харк. ун-ту, 2011. – 304 с.

11. Пашковський Є. Щоденний жезл: Роман-есей / Є. Пашковський. – К. : ЛА «Піраміда», 2011. – 424 с.

12. Петрова Л. П. Засоби інтелектуалізації поетичного мовлення (на матеріалі поезій Ліни Костенко) / Л. П. Петрова // Українська мова: з минулого в майбутнє. Матеріали науково-практичної конференції на відзначення 200-річчя виходу в світ «Енеїди» І. Котляревського. – К., 1998. – С. 67–70.

13. Шевченко Л. І. Інтелектуальна еволюція української літературної мови: теорія аналізу : монографія / Л. І. Шевченко. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2001. – 478 с.

14. Януш Я. В. Роль Лесі Українки в інтелектуалізації української літературної мови / Я. В. Януш // Леся Українка і сучасність. Зб. наукових праць. – Луцьк, 2008. – Т. 4. – С. 32–40.

Голоюх Лариса. Интеллектуализация авторской модальности в современных украинских прозаических текстах. В статье предпринята попытка анализа лингвостилистической природы интеллектуальной лексики в аспекте авторской модальности, рассмотрена текстовая вербализация понятия интеллектуализация речи писателя. В украинских прозаических текстах конца XX – начала XXI века интеллектуальный компонент авторской модальности сформирован как сочетание предметной и эмоционально-оценочной модальности. Коммуникативная и прагматическая направленность современных художественных текстов обусловила появление большого количества лексем, обозначающих общекультурные концепты, абстрактные понятия, названия письменных текстов, учреждений, научных терминов, наименований лиц и пр. На предметную (номинативную) основу интеллектуального компонента авторской модальности наслаивается эмоционально-оценочная составляющая: образные, философские, ментальные ассоциации, личные интенции. Продемонстрировано влияние авторской модальности на лингвистические характеристики интеллектуальных понятий в романах Ю. Андруховича, В. Дибровы, Л. Дереша, С. Жадана, И. Карпы, Л. Костенко, Е. Пашковского. Выявлены идиостилистические характеристики интеллектуализации авторской модальности в повествованиях и размышлениях.

Ключевые слова: интеллектуализация, модальность, авторская модальность, интеллектуальная лексика, прозаический текст..

Goloiukh Larysa. Intellectualization of Authorial Modality in Modern Ukrainian Prose Texts. The article attempts to describe the linguostylistic nature of the intellectual lexicon, actually the authorial modality aspect of it. The textual verbalization of the author's language intellectualization concept is highlighted. The intellectual component of the authorial modality in the Ukrainian prose at the end of the XX – the beginning of the XXI century has become firmly established as a combination of subjective, emotional and estimative modality. The communicative and pragmatic features and characteristics of contemporary prose caused the appearance of a significant number of lexemes, denoting general cultural concepts, abstract concepts, written text names, institutions, agencies, scientific terms, person names and others. The intellectual component of authorial modality has two levels: nominative and subjective-estimative. The nominative modality is superposed by subjective-estimative one, which expresses imaginative, philosophical, mental associations, personal intentions. Much attention is given to the author's modality influence on linguocultural features of intellectual notions in the novels by Y. Andrukhovych, L. Deresh, S. Zhadan, I.Karpa, L.Kostenko, Y. Pashkovkiy. The article offers insights into idiostylistic characteristics of the authorial modality intellectualization in different narratives and reflections texts.

Key words: intellectualization, modality, the authorial modality, intellectual lexicon, fiction, prose.

Стаття надійшла до редколегії 08.03.2016

УДК 811.161.2’271:2

Лілія Дідун

ВТІЛЕННЯ СЕМАНТИКИ ІНТЕНСИВНОСТІ У ФРАЗЕОЛОГІЗМАХ ІЗ НУМЕРАТИВНИМ КОМПОНЕНТОМ

У статті йдеться про втілення семантики інтенсивності у фразеологізмах із нумеративним компонентом. Розкрито розуміння фразеологічних одиниць із семантикою інтенсивності. Нумеративний компонент розглянуто як засіб творення семантики інтенсивності у фразеологічних одиницях української мови. Проаналізовано фразеологізми з компонентами-числівниками першого десятка. Розглянуто одиниці з образним значенням кількісної характеристики. Показано фольклорну основу числових назв. Розкрито структурне представлення аналізованих одиниць.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, семантика інтенсивності, нумеративний компонент.

Постановка наукової проблеми та її значення. Фразеологія – невичерпне багатство українськомовної картини світу. У мовознавчих дослідженнях одним із найважливіших є семантичний аспект вивчення фразеології. Фразеологічне багатство української мови містить у своєму масиві одиниці, наділені семантикою інтенсивності. Інтенсивність належить до конотативного аспекту фразеологічного значення, її трактують як ознаку ознаки, кількісну характеристику експресивності, її міру. О. Ф. Шевченко зазначає, що «кількісна різниця, або ж різниця в інтенсивності, є однією з-поміж загальних «категорій», в які ми вносимо будь-які об’єкти нашого сприйняття або нашої думки» [16, с. 5]. Семантику інтенсивності творить ряд чинників, що простежуються на рівні структури одиниць. Одним із чинників творення посиленої семантики фразеологічних одиниць (ФО) виступає нумеративний компонент. З-поміж досліджуваного фразеологічного матеріалу, позначеного семантикою інтенсивності, ми відібрали близько ста тридцяти одиниць, структурним елементом яких є нумеративний компонент. Звичайно, це невелика частка від усього масиву одиниць із посиленим значенням, представлених у фразеологічних словниках, але нумеративний компонент є важливим чинником творення посиленої семантики фразеологізмів. Розглянемо роль цього чинника у творенні семантики інтенсивності фразеологічних одиниць.

Актуальність дослідження випливає з постійної зацікавленості семантичним аспектом вивчення фразеології. Дослідження інтенсивності як компонента семантичної структури фразеологізму глибше розкриває сам механізм творення цілісної семантики стійких словесних комплексів. Засоби творення семантики інтенсивності, зокрема нумеративний компонент, сприяють розкриттю посиленого значення.

© Дідун Л., 2016

Аналіз досліджень цієї проблеми. Числівники в слов'янських мовах свого часу були предметом наукового вивчення Т. Б. Лукінової, на матеріалі українськомовного фразеологічного матеріалу роль числівників у складі фразеологізмів висвітлює В. Д. Ужченко, ФО з нумеративним компонентом в українській мові розглядає І. А. Прядко, фразеологізми з числівниками на матеріалі російської фразеології досліджує Ю. М. Луцеєва, лексико-фразеологічні засоби вираження неозначеної кількості на матеріалі англійської та російської мов вивчає А. В. Моренцова.

Досліджуючи числівники в слов'янських мовах, Т. Б. Лукінова відзначила, що числівники першого десятка є структурним елементом прислів'їв, приказок, крилатих та образних висловів. Числові назви можуть виступати компонентами стійких мовних зворотів і вживатися не у своєму прямому значенні. Науковець вказує на можливість варіювання числівників у стійких зворотах [3, с. 72].

Звичайно, у матеріалі представлена переважна більшість нумеративних компонентів-числівників, але також є й інші частини мови на позначення образної кількісної характеристики. Наприклад, Ю. М. Луцеєва відзначає здатність числівників, що співвідносяться з функціонально-семантичним полем кількості, відбивати у фразеологізмах, окрім кількісного, й інші значення, з-поміж яких – значення інтенсивності [4, с. 5]. В. Д. Ужченко стверджує, що «фразеологізми найбільше увібрали до свого складу саме назви чисел першого десятка» [13, с. 33].

Метою статті є показ ролі нумеративного компонента у процесі втілення семантики інтенсивності у фразеологічних одиницях української мови. Джерелами дослідження є фразеологічні словники сучасної української мови, матеріал з яких ми добирали методом суцільної вибірки. Відбираючи фразеологізми для аналізу, керуємося передусім наявністю в них маркерів посиленого значення – *дуже*, *надзвичайно*, *абсолютно*, *надмірно*, *цілком*, *надто*, *інтенсивно* тощо.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. В аналізованому фразеологічному матеріалі простежуємо переважання саме числівників першого десятка. Числівники на позначення «малої» кількості, а саме числівників ***один***, ***два***, ***три***, ***сім*** тощо, сприяють передаванню семантики інтенсивності.

У ФО фігурує числівник ***один***, що належить до ФО на позначення сили вияву, недалекої відстані, великої швидкості («дуже легко», «дуже близько», «дуже швидко») тощо. Наприклад: *одним мізинцем* «*з дієсл., жарт.* Без затрати зусиль, дуже легко» [10, с. 391] – значення 'легко' передає іменник «мізинець» як найменший та найслабший, *один крок* «*від чого, до чого.* Дуже близько» [6, с. 132] – числівник *один* та іменник «крок» як мала відстань передають посилене значення, *одним ударом* «дуже швидко; відразу» [10, с. 733] – одноразова дія (удар) як початок та завершення позначає посилене значення швидкості, *єдиним духом* «2. Дуже швидко, вмить» [6, с. 54] – швидкість передана через

образне позначення виконання дії за одним разом, *в одну мить* «дуже швидко, миттєво» [15, с. 105] – інтенсивність передає числівник на позначення незначної кількості та назва малого часового відрізка («мить»), що в результаті дає посилене значення «швидко». Числівник «*один*» актуалізує незначну, малу кількість чогось на рівні структури ФО, надаючи їй тлумачення саме як посиленого, що може означати малу відстань – набагато швидше здійсниться переміщення. Дослідник К. І. Мізін відзначив, що «саме «мить» (рос. «миг») очної повіки є найшвидшим порухом, на який здатна людина» [5, с. 198].

ФО можуть розпочинатися одразу з числівника *«один»*: *одним ликом шиті* «*ірон.* Дуже схожі між собою в чомусь; однакові (про людей)» [10, с. 776], *одної (однієї) масті* «дуже схожі між собою в чому-небудь (перев. негативному); однакові (про людей)» [10, с. 369]. Наявність у структурі прикметникових ФО прийменника ***на*** та числівника ***один*** дозволяє передати посилену семантику схожості, однаковості: *на один аршин* «2. Дуже схожі між собою; однакові» [10, с. 21], *на одне лице* «такі, що майже нічим не відрізняються; дуже схожі, однакові» [10, с. 339], *на один манір* «2. Дуже схожі між собою; однакові» [10, с. 367], *на один лад* «2. Дуже схожі між собою; подібні, однакові» [10, с. 322–223]. Так, І. А. Прядко зумовлює поняття однаковості нумеративним компонентом «один» у синонімічному ряді ФО: *одного поля ягоди*, *одного гніздечка птиці* та ін. [7, с. 107]. А. В. Моренцова зауважила, що числівник *один* у фразеологізмах вказує на схожість, подібність предметів та явищ [1, с. 200]. Розглядаючи ФО російської мови, науковець відзначила використання числівника *один* (*одна*, *одне*) для посилення значення фразеологічних одиниць, надання їм більшої експресивності [1, с. 201].

Представлені різні числівники, наприклад, ***два***: *на два вершки* «*від чого.* Дуже близько» [10, с. 58], *здирати, здерти по дві шкури* «*з кого, в ролі обст., прис.* Нещадно, жорстоко експлуатувати, гнобити кого-небудь; сильно бити; дуже дорого продавати» [12, с. 221], *за два кроки*; *за десять* і т. ін. *кроків* «зовсім недалеко, на невеликій відстані» [14, с. 90], *за двох* «*перев. зі словом працювати*. Дуже багато» [10, с. 190], *за два (за три) кроки* «дуже близько, поруч» [6, с. 59]. Число *два*, на переконання Ю. М Луцеєвої, «розкриває подвійну природу всього сущого, містить такі аспекти символічного значення, як подвійність, парність, дуальність, протилежність, близнюковість» [4, с. 10].

Щодо числівника ***три***, Ю. М Луцеєва відзначила, що в російській мові він вказує на неозначено-малу та неозначено-велику кількість, інтенсивність дії, у поєднанні з іншими компонентами набуває семантики близькості / віддаленості відстані [4, с. 12]. У ФО *за три кроки* «дуже близько, поруч» [6, с. 65] незначну кількість передає нумеративний компонент ***три*** та «крок» як міра відстані: *три мішки гречаної вовни [і (та) всі неповні]* «2. *з сл. добра, багатства і под., зневажл.* Зовсім небагато» [10, с. 398] – мала кількість чогось передана через нелогічність. У ФО *з третіми півнями;*

у треті півні «надзвичайно рано, вдосвіта» [10, с. 505] – крик півня символізує ранкову пору, а числівник *третій* образно втілює природний годинник, що має три значимі часові відрізки, після яких, за народними уявленнями, настає «світлий» час. Ранкова пора як час панування «добрих» сил пов'язана з символічним значенням півня, який ніби розмежовує «світлий» і «темний» час. День як світлу частину доби і ніч як темну частину доби, наділену «магічною здатністю зміщувати просторові координати, виходити у віртуальний світ потойбіччя», визначає Л. В. Савченко [8, с. 411].

У ФО *кований на всі чотири ноги (копита)* «дуже досвідчений, бувалий» [10, с. 302] посилене значення досвідченості передає займенник *всі* в поєднанні з числівником ***чотири***, що реалізують повноту виконання дії (підкувати). Одне зі значень слова «кувати» – «3. *перен.* Створювати що-небудь, досягати чогось наполегливою працею, зусиллями» [9, с. 382–383]. Тож посилене значення досвідченості передано через наполегливу працю, яка дає досвід.

Серед аналізованого матеріалу є одиниці з числівником ***сім***. Т. Б. Лукінова констатує факт наділення числа «сім» магічними властивостями і в його найдавнішій семантиці перший план відводить часу і космосу [3, с. 52]. Адже, за переконанням дослідниці, уявлення про кількість і число входили до загальних поглядів на природу, людину і, передаючись наступним поколінням, дійшли до нашого часу в певних елементах. Ю. М Луцеєва відзначає з-поміж найбільш поширених сем числівника *сім* інтенсивність [4, с. 12–13].

Числівник *сім* фігурує в ФО з різними значеннями: *сім п'ятниць (неділь) на тиждень* «*у кого.* Хто-небудь дуже часто і легко змінює свої рішення, наміри, настрій і т. ін.» [10, с. 651], *спустити шкуру (шкіру, сім шкур і т. ін.)* «*з кого і без додатка*. Нещадно побити, відшмагати або суворо покарати кого-небудь» [10, с. 686], *сьома (десята) вода на киселі* «*ірон.* Дуже далека рідня» [14, с. 121], *на сьомому [десятому] небі* «*перев. зі сл. бути, почувати, відчувати, перебувати і т. ін*. Бути дуже задоволеним, радісним, безмежно щасливим» [14, с. 428–429] та ін. Розглянемо такі ФО: *як сім галок* «*зі сл. чорний*. Дуже, надзвичайно» [10, с. 651] – поєднання насиченого кольору птахів та їх кількості дає посилене порівняння, *книжка за сімома печатями (замками)* «*книжн.* Про що-небудь зовсім недоступне для розуміння» [6, с. 86] – значна кількість «печатей» як перепон («замків») ускладнює доступність, *здирати (знімати, здіймати, лупити і т. ін.) / зідрати (зняти, здійняти, злупити і т. ін.) шкуру (по три шкури, сім шкур і т. ін.)* «*з кого і без додатка*. 2. Нещадно бити, карати когось» [10, с. 262] – дієслова «здирати / зідрати» та нумеративні компоненти дають посилене значення, *до сьомого (до десятого) поту [працювати, трудитися]* «до крайньої (граничної) втоми» [6, с. 52], *сім потів вийде* «*з кого, в ролі прис.* Надмірне напруження, надмірні зусилля в якій-небудь сфері діяльності» [12, с. 201], *виганяти / вигнати сім потів*

(сьомий піт) «*з кого*. 2. *безос.* Хто-небудь дуже виснажується, втомлюється від напруженої або дуже важкої роботи, діяльності» [10, с. 66–67] – одиниці своїм тлумаченням вказують на крайній вияв ознаки, а через компонент «піт» як наслідок важкої роботи передають надмірне виснаження. Фраземи з компонентом *сім* передають «узагальнене значення останньої, верхньої межі відліку», «таке вживання забезпечує образне уявлення великої кількості, оптимального результату; водночас розвивається сема інтенсиву» [2, с. 25].

В. І. Кононенко відзначив, що в широкому плані кожна українська фразема з числовими позначеннями, а саме *два*, *три*, *сім* та їх похідні, опосередкована уявленнями про міфологізований характер числа [2, с. 25]. Числа «три», «сім» та похідні від них Т. Б. Лукінова віднесла до сакрально значущих [3, с. 68]. Число «три», наприклад, належало до тих, «що описували координати Всесвіту» і фігурувало основним кількісним показником релігійних сфер, обрядів та звичаїв слов'янських народів [3, с. 44]. А. В. Моренцова використання в різних ФО непарних числівників *три*, *п'ять* та *сім* пояснює тим, що саме вони свого часу були містичними числами. Науковець відзначила часте їх фігурування в повір'ях, звичаях та казках [1, с. 202]. Так, у ФО *за тридев'ять (за тридесять) земель* «*нар.-поет.* Дуже далеко» [10, с. 719], *з тридев'ятої землі* «*нар.-поет.* Дуже здалеку» [10, с. 719], *у тридев'ятім царстві [не в нашому господарстві]* «*фолькл.* У дуже далекій країні, землі» [6, с. 218] на фольклорну основу вказують відповідні ремарки. Т. Б. Лукінова пояснює форму *тридев'ять* наслідком поєднання магічних за народними уявленнями трійки та дев'ятки, тобто *тридев'ять* – це потроєння дев'ятки [3, с. 320], яка в свою чергу теж «потроєна, отже й підсилена в своїй магічній дії трійка» [3, с. 63].

Отже, сакральність числа сягає глибоких коренів народної свідомості. Числовий вимір у народній обрядовості мав неабияке значення, фігуруючи протягом усього життя людини. Тож гадаємо, що нумеративний компонент як носій елементів глибинного сакрального змісту накладає своє значеннєве навантаження особливості, незвичайності на ФО і цим сприяє створенню семантики інтенсивності.

Числівник ***десять*** – *десята вода на киселі* «*у ролі означ.* Про дуже далеку рідню» [12, с. 163], позначаючи більшу кількість, передає віддаленість у родинній спорідненості. У ФО *десята справа* «*для кого* 1. Не дуже важливо, зовсім неістотно. 2. Нескладно, дуже просто» [10, с. 684] більше числове значення передає меншу складність.

ФО *у сто крат (раз, разів)* «на дуже багато більше, краще і т. ін.» [6, с. 216] містить складник ***сто***, що як значний кількісний показник уособлює відповідну якість.

У ФО *нуль без палички* – «1. Нічого не вартий, не має ніякої ваги. 2. Дуже незначний» [14, с. 128] – *нуль* як відправна точка має деяку нейтральність, а компонент *без* умовно розташовує одиницю нижче цієї точки. В. Д. Ужченко зазначає, що «мало – це насамперед *нуль*» [13, с. 34].

У ФО *за кілька кроків* – «дуже близько, поруч» [6, с. 60] – відстань («крок») позначено приблизно, але «кілька» не означає й багато, що дозволяє передати значення близької відстані.

Числівники виявляють себе і як повторювана частина мови у фразеологічних структурах, що містять показники заперечення: *ні шість ні п'ять* «*розм.* Ніякий, дуже посередній» [10, с. 776], *чотири на чотири* «*жарт., ірон.* Дуже товстий (про людину)» [10, с. 771]. Адже повтори використовують також «для вираження інтенсивності вияву позначуваної ознаки, дії, почуття, великої кількості, великої протяжності в просторі та часі» [11, с. 517].

ФО з нумеративним компонентом можуть мати різні конструкції: з початковими прийменниками *з*, *за*, *із – за тридев'ять (тридесять) земель* «*нар-поет.* Дуже далеко» [10, с. 719], з прийменниками *у*/*в – в три хрести* «*в ролі обст.* Дуже швидко, в цю саму хвилину» [12, с. 131], з прийменником *на – на одне лице* «такі, що майже нічим не відрізняються; дуже схожі, однакові» [10, с. 339].

Досліджувані одиниці можуть, не маючи в своєму складі нумеративного компонента на позначення елемента десяткової системи, водночас давати образну кількісну характеристику (значення «дуже багато»): *хмара хмарою* «1. Дуже багато, надзвичайно велика кількість. 2. Дуже сумний, похмурий, невеселий» [10, с. 746], *сила-силенна* «*кого, чого*. Дуже багато» [14, с. 186], *тьма-тьмуща* «*кого, чого і без дод.* Дуже багато» [14, с. 205], *страх скільки* «надмірно багато, дуже багато» [6, с. 196]. ФО, що характеризують надмірну кількість, мають складники, які колись слугували для називання значних величин. Подібні компоненти, зважаючи на свою незвичність для називання точних кількостей у десятковій системі, слугують для передачі посиленої характеристики кількісної ознаки.

Висновки та перспективи дослідження. Отже, ФО із семантикою інтенсивності представлені часткою одиниць, що містять нумеративний елемент у своїй структурі, який є одним із чинників творення семантики інтенсивності у фразеологізмах. Такі ФО – це одиниці з майже всіма елементами-числівниками першого десятка. Образне позначення великої кількості можливе завдяки використанню тавтологічних складових (*хмара хмарою*, *сила-силенна*, *тьма-тьмуща*). Фразеологізми з нумеративною частиною виявляють такі значення, як «дуже швидко», «дуже тісно», «дуже близько», «дуже легко», «дуже схожі», «крайній вияв ознаки», «надмірне напруження, надмірні зусилля» тощо. У деяких аналізованих одиницях спостерігаємо фольклорний вплив числових назв. Одиниці з нумеративним компонентом наявні у ФО з різним структурним представленням (з початковими прийменниками *з*, *за*, *із*, *у*/*в*, *на*, повтором слів однієї частиномовної належності).

Дослідження втілення семантики інтенсивності у фразеологізмах, зокрема з нумеративним компонентом, є актуальним, адже визначається науковою потребою у семантичному аспекті вивчення фразеології.

Список використаної літератури

1. Категория количества в современных европейских языках / [В. В. Акуленко, С. А. Швачко, Е. И. Букреева и др. ; отв. ред. В. В. Акуленко]. – К. : Наук. думка, 1990. – 284 с.

2. Кононенко В. І. Українська народна фраземіка: трансформація образу / В. І. Кононенко // Мовознавство. – 1993. – № 5. – С. 21–27.

3. Лукінова Т. Б. Числівники в слов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис) / Т. Б. Лукінова. – К. : Наук. думка, 2000. – 370 с.

4. Луцеєва Ю. М. Російські фразеологізми з числівниками в структурно-семантичному й етнолінгвокультурологічному аспектах : автореф. дис. …канд. філол. наук / Ю. М. Луцеєва. – Харків, 2012. – 19 с.

5. Мізін К. І. Людина в дзеркалі компаративної фразеології : монографія / К. І. Мізін. – К., Кременчук, 2011. – 448 с.

6. Олійник І. С. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник / І. С. Олійник, М. М. Сидоренко. – Харків : Прапор, 1997. – 442 с.

7. Прядко І. А. Шляхи творення семантики фразеологічних одиниць з нумеративним компонентом в українській мові / І. А. Прядко // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия: Филология. Социальные коммуникации. – Симферополь, 2012. – Т. 20 (59), № 6. – С. 106–111.

8. Савченко Л. В. Феномен етнокодів духовної культури у фразеології української мови: етимологічний та етнолінгвістичний аспекти : монографія / Л. В. Савченко. – Сімферополь, 2013. – 600 с.

9. Словник української мови : в 11 т. / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; [гол. ред. І. К. Білодід]. – Т. IV. – К. : Наук. думка, 1973. – 840 с.

10. Словник фразеологізмів української мови / [уклад. : В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк та ін.]. – К. : Наук. думка, 2003. – 1104 с.

11. Тараненко О. О. Повтор // Українська мова : Енциклопедія / [Редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголова), Зяблюк М. П. та ін.]. – 3-тє вид., зі змінами і доп. – К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 517–518.

12. Удовиченко Г. М. Фразеологічний словник української мови : у 2 т. / Г. М. Удовиченко. – К. : Вища школа, 1984.

13. Ужченко В. Д. Народження і життя фразеологізму / В. Д. Ужченко. – К. : Рад. школа, 1988. – 279 с.

14. Ужченко В. Д. Фразеологічний словник української мови / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Освіта, 1988. – 224 с.

15. Фразеологізми у творах Богдана Лепкого. Словник / [гол. ред. Панцьо С. Є.]. – Тернопіль : Джура, 2010. – 224 с.

16. Шевченко О. Ф. Именные сочетания-интенсификаторы качественного признака (на мат. совр. англ. яз.) : автореф. дисс. …канд. филол. наук / О. Ф. Шевченко. – К., 1978. – 22 с.

Дидун Лилия. Воплощение семантики интенсивности во фразеологизмах с нумеративным компонентом. В статье идет речь о воплощении семантики интенсивности во фразеологизмах с нумеративным компонентом. Раскрыто понимание фразеологических единиц с семантикой интенсивности. Нумеративный компонент рассматривается как средство создания семантики интенсивности во фразеологических единицах украинского языка. Анализируются фразеологизмы с

числовым значением первого десятка. Проанализированы единицы с образным значением количественной характеристики. Показана фольклорная основа числовых названий. Раскрыты структурные особенности описываемых единиц.

Ключевые слова: фразеологическая единица, семантика интенсивности, нумеративный компонент.

Didun Liliia. Embodiment of Intensity Semantics in the Phraseological Units with Numerical Component. The article considers the phenomenon of intensity semantics and its manifestation in the phraseological units with numerical component. The author offers interesting ideas concerning the interpretation of intensity semantics in the phraseological units with numerical component. Numerical component is considered as a means of creating intensity semantics in the phraseological units of the Ukrainian language. The emphasis is laid on the phraseological units with numerical components of the first dozen, in particular those with figurative meaning of the quantitative characteristics. The folklore basis of numerical names and structural representation of the analyzed units are revealed in the article.

Key words: Phraseological unit, semantics of intensity, numeral component.

Стаття надійшла до редколегії 02.02.2016

УДК 808.51:811.162.3’42

Олександра Євланова

НОВОРІЧНІ ПРОМОВИ ВАЦЛАВА ГАВЕЛА: СИНТАКСИЧНО-СТИЛІСТИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті проаналізовано синтаксично-стилістичний аспект публічного мовлення першого Президента Чеської Республіки Вацлава Гавела на матеріалі новорічних промов 1990-2003 рр. Визначення характерних рис мовлення політика світового масштабу дає можливість дослідити особливості індивідуального вживання мови.

Ключові слова: публічний виступ, політичний дискурс, мовні засоби, новорічні промови, синтактично-стилістичний аспект.

Постановка наукової проблеми та її значення. У XXI столітті набуває масового поширення система публічних комунікацій, учасниками яких стають насамперед державні структури та громадяни країни. Публічні комунікації націлені на те, щоб передати громадянам певну інформацію суспільного характеру. З плином часу та швидким розвитком публічної сфери змінюється мовна ситуація, структурується певний мовний масив, який згодом становить усна публічна промова.

Публічний виступ – це ефективний засіб комунікації діячів і політиків із суспільством. Велику роль відіграє наявність таких особливостей виступу, як лаконічність, точність, зрозумілість.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Політичні промови стосуються галузі, яку досліджує риторика. Відношення між риторикою і політикою висвітлені в працях Я. Бартошека, П. Чілтона, Ї. Крауса, Е. Лотко, К. Шаффнер, М. О. Діденко, Л. П. Нагорної, І. С. Бутової, Е. О. Опариної, Н. В. Кондратенко, В. З. Дем’янкова. Дослідженню політичної комунікації в аспекті іміджелогії присвячено праці Г. Г. Почепцова. Різні аспекти лінгвістичного аналізу політичного дискурсу вивчали М. Д. Гулей, О. С. Фоменко, А. І. Звєрев, О. М. Мацько, Г. Б. Мінчак, О .М. Пазинич, Н. М. Поліщук, Л. Л. Шевченко та ін. Серед чеських дослідників слід назвати Е. Естеркову, Л. Мразікову, П. Друлака, В. Бенеша та ін.

У рамках вивчення політичного дискурсу дослідники приділяють особливу увагу вивченню та аналізу президентських промов, адже Президент – обранець народу, він займає верхню позицію у політичній ієрархії, втілює ідеал політика і керівника країни. Чеська президентська риторика включає такі жанри, як інавгураційна промова, привітання з календарними святами та ін. Особливе місце в цій структурі займає новорічне звернення Президента до чеського народу.

Мета статті – розглянути основні синтаксично-стилістичні засоби творення новорічних промов першого Президента Чеської Республіки Вацлава Гавела.

© Євланова О., 2016

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. На синтаксично-стилістичному рівні застосовуються правила стилістичних та синтаксичних засобів, що відповідають тематиці виступу, які актуалізують загальний зміст слів і цілих конструкцій [7, с. 97]. Щоб урізноманітнити досить довгу новорічну промову, президенти застосовують тропи й фігури, які є класичними засобами риторики.

Йозеф Містрик, класифікацію якого переймає і Едвард Лотко, поділяє названі засоби на *ораторські засоби впливу* (стимулюють увагу слухача), *емоційні ораторські засоби* (спонтанні), *ораторські засоби заміщення* (типові для політичної промови), *ораторські засоби кульмінації* (підвищують і підтримують напругу промови) та *оздоблювальні ораторські засоби* (актуалізовані в ораторському тексті) [7, с. 98]. На цій класифікації ґрунтується запропонований синтаксично-стилістичний аналіз новорічних промов Президента Чеської Республіки Вацлава Гавела.

Емоційні ораторські засоби зосереджені на спонтанності та симбіозі граматичних (синтаксичних) і модуляційних елементів у мові. Враховуючи високий ступінь готовності обраних комунікантів, у новорічних промовах трапляються лише ті тропи та фігури, мета яких – емоційно залучити адресата до сприйняття певної інформації [3, с. 18].

Часто у новорічних промовах Вацлав Гавел використовує депрекацію – риторичний вигук, який має апелятивний характер: ***Což není zároveň bytostí****, která ráda vymění tři privatizační fondy za jeden vlídný úsměv či láskyplné pohlazení, a což není zároveň bytostí, které jsou k smíchu všechny řády, normy a předpisy a jejímž jediným cílem je ošidit a okrást druhé?* ***Což není někým****, kdo se chce nezištně účastnit veřejného života a dělat dobré věci pro své bližní, a což není zároveň někým, kdo plive na všechna základní pravidla lidského soužití?* (1997) [5, с. 45]. В. Гавел використовує риторичне питання, яке ставиться не з метою отримання відповіді, а з метою афористичного узагальнення загальновідомої або очевидної думки, наприклад, *…když vstupovala* ***před rokem*** *do života samostatná Česká republika, pro většinu z nás to byl spíš důvod k zamyšlení než k oslavám. Ptali jsme se sami sebe: co pro nás všechny – Čechy i Slováky – bude znamenat toto rozdělení našeho dosavadního domova? Co to bude znamenat pro střední Evropu? Máme to chápat jako úspěch našich reprezentací, nebo jako prohru v zápase o společný stát?* (1994) [5, с. 30]. Катафора «*před rokem*» повинна повернути аудиторію на 365 днів назад. За допомогою цих питань Президент Чеської Республіки ніби прокладав міцний місток між громадянами і Президентом. З питання *co pro nás všechny – Čechy i Slováky – bude znamenat toto rozdělení?* випливає передумова, що в минулому два народи об'єдналися в єдину країну.

За допомогою риторичного вигуку Вацлав Гавел прагне відтворити кульмінацію промов. Екскламація передає різні емоції автора: здивування, захоплення, смуток, радість, наприклад: *…vždyť jsme dodali Praze opět autoritu města, v němž se píše historie!*; *Kéž by tedy pokora, zájem o druhé, lidská*

odpovědnost, smysl pro spravedlnost a solidarita byly tím, ***co lze nazvat ideou českého státu!*** (2003) [5, с. 90].

Приклади **ораторських засобів заміщення** в політичних промовах є частими типами тропів і фігур, які виконують один з основних дидактичних принципів – наочність.

Одним із ораторських засобів заміщення є метафора – найуживаніший універсальний троп, побудований на основі вживання слів та висловів у переносному значенні [2, с. 328]. Для впливу на адресата в політичному дискурсі часто використовується політична метафора, яка робить текст простішим для сприйняття, цікавішим, привертає увагу адресата незвичайністю сполучень. Політична метафора – один із найсильніших засобів впливу на політичну свідомість суспільства. Вона слугує для зміни існуючої політичної картини світу в реципієнта, спонукає його до певних дій і формує в нього емоційний стан, потрібний адресанту [2, с. 122].

У новорічних промовах Вацлава Гавела багато ключових слів вживаються лише в метафоричному контексті. Різні дії влади і пропозиції опозиції нерідко метафорично номінуються як руйнування будинку-держави, традиційних цінностей, тих чи інших політичних і соціальних інститутів, наприклад, у 1991 році Президент сповістив громадян про зміну відносин у суспільстві метафорою: *Věděli jsme, že* ***dům****, který jsme zdědili, není v dobrém stavu;* ***omítka*** *tu a tam opadávala,* ***střecha*** *vypadala dost podezřele, měli jsme pochybnosti o leccčem s dalším. Po roce průzkumných prací šokováni zjišťujeme, že veškeré potrubí je zrezivělé, trámy jsou shnilé, elektrika je v havarijním stavu a rekonstrukce, kterou jsme si naplánovali a na kterou jsme se těšili, bude trvat déle a bude nás stát podstatně víc, než jsme si zprvu mysleli. Zjišťujeme, že to, co se nám před rokem jevilo jen jako* ***zanedbaný dům, je v podstatě ruina*** (1991) [5, с. 7]. Сім'я – це будинок, який руйнується кожен день. Сьогодні вимкнуть електроенергію, завтра відвалиться тиньк, післязавтра – покрівля. Якщо його не будуть ремонтувати, він розвалиться. «Dům» – це «долистопадова» Чеська Республіка, яка була зруйнована радянським режимом та стала руїною.

Вацлав Гавел не вживає у своїх новорічних промовах метафоричні сполуки, наприклад: *Před rokem nás všechny spojovala radost z toho, že jsme prolomili* ***mříže totality*** *a osvobodili se, dnes jsme všichni trochu zneurotizováni tíhou svobody* (1991) [5, с. 8]. Незважаючи на повалення «решітки» тоталітарної системи, громадяни Чеської Республіки отримали примарну свободу, яка не має чіткої мети для майбутнього.

Оздоблювальні ораторські засоби служать для того, щоб надати тексту патетичності та естетизувати його. У своїх новорічних вітаннях перший чеський Президент найчастіше використовує парафраз інших текстів. В одному з інтерв'ю Гавел сказав, що величезного впливу на формування думок з дитинства має на нього «велетень» чеської історії – Ян Амос Коменський. Додаючи промовам ще більшої патріотичності і любові до джерел історії та сьогодення Чеської Республіки, Гавел у своїх

новорічних промовах перефразовує його. Наприклад: *Můj nejvýznačnější předchůdce zahájil svůj první projev citátem z Komenského. Dovolte mi, abych já svůj první projev ukončil vlastní parafrází téhož výroku:* ***Tvá vláda, lide, se k tobě navrátila!****»* (1991) [5, с. 8]. «*Komenský kdysi napsal, že se* ***jako Evropané podobáme cestujícím na jediné velké lodi*** (2002) [5, с. 88]. Наприкінці новорічної промови у 1990 році Вацлав Гавел перефразував відому промову Мартіна Лютера Кінга: «I Have A Dream», яка була виголошена 28 серпня 1963 року з нагоди відомого Вашингтонського маршу щодо ліквідації расової дискримінації: ***Možná se ptáte, o jaké republice sním.*** *Odpovím vám: o republice samostatné, svobodné, demokratické, o republice hospodářsky prosperující a zároveň sociálně spravedlivé, zkrátka o republice lidské, která slouží člověku a proto má naději, že i člověk poslouží jí. O republice všestranně vzdělaných lidí, protože bez nich nelze řešit žádný z našich problémů. Lidských, ekonomických, ekologických, sociálních i politických* (1990) [5, с. 6]. У своїй промові Кінг захищав свободу, закликав до любові та толерантності і відмови від расової ненависті [6, с. 19]. Ця промова була найбільш близькою Вацлаву Гавелу та стала символом ненасильницької боротьби за справедливість у всьому суспільстві.

Синтаксична структура новорічних промов Вацлава Гавела відображає складність його думок та зв'язків, які він хоче висловити у своїх промовах. Важливу роль у новорічних промовах відіграють інтонація, акцент, використання довгих та поширених речень. Речення мають прямий порядок слів (логічно побудовані), наприклад: *Měli bychom daleko silněji chápat, že nejsme jen členy své rodiny, zaměstnanci či majiteli svého podniku, obyvateli své obce či svého města, příslušníky své profese, členy svého spolku či své strany a příslušníky svého národa, ale že jsme i obyvateli této Země a že osud každého z nás je ovlivňován celkovým osudem lidského rodu víc než kdy dosud, přičemž každý z nás je zároveň víc než kdy dosud za tento celkový osud spoluodpovědný* [5, с. 89].

У синтаксичному відношенні новорічні промови Вацлава Гавела характеризуються великою зв'язаністю, яка досягається різними видами зв'язку між реченнями, фрагментами речень, наприклад: *Idea lidských práv* ***a*** *snaha o vznik* ***a*** *upevňování demokratických institucí se sice úspěšně šíří světem****,*** *ale ruku v ruce s nimi se bohužel šíří i četné moderní zlořády jako diktatura reklamy* ***a*** *konzumu****,*** *bezduchá komerční kultura*, *televizní násilí či rostoucí nadvláda mediálních manipulátorů* ***a*** *vynálezců sloganů nad přemýšlivými politiky* (2000) [5, с. 88]. У цьому прикладі наведено складнопідрядне речення з підрядними з'ясувальними з використанням сполучникового та безсполучникового зв'язку. Такі речення мають апелятивний, стверджувальний характер, посилюють емоційний потенціал тексту та надають йому динамічності і більшої експресивності.

У новорічних промовах Вацлава Гавела частотними є питальні та умовні речення. При цьому питальні речення можуть уживатися як риторичні запитання, що не передбачають відповіді, наприклад: *Jsme*

zaplaveni miliony, ba miliardami informací, ale jak hledat mezi nimi pravdu, pravdu vskutku životně důlezitou, pravdu orientující, pravdu, o niž lze opřít vlastní život i práci? Jak rozumět tomu, že stále víc víme o nejvnitřnějším ustrojení hmoty i člověka a stále méně se chováme tak, aby lidský život měl duši, smysl, cíl a aby vůbec byl v bodoucnosti možný? (2001) [5, с. 90]. В іншому випадку на поставлене питання Президент може відповідати відразу, даючи адресатові зрозуміти, що вони є однодумцями: *Vážení přátelé, co tedy vlastně dosvědčuje, že dobrý potencial naší společnosti žije a umí se projevit? Kdo to svým počínáním dokazuje?* ***Jsou to například mnozí naši vojáci...Jsou to ti policisté, státní zástupci a soudci...Jsou to samozřejmě učitelé, lékaři, zdravotní sestry, vědci a výzkumníci...*** (2001) [5, с. 91]. Щодо умовних речень, то вони спираються на систему аргументації і мають у такому контексті модальне значення: ***Kdybych měl*** *velmi stručně charakterizovat situaci světa, jehož jsme dnes – ať chceme či nechceme – nedílnou součástí, pak bych řekl, že je opravdu varovná* (2000) [5, с. 88]. Частотне використання дієслів модальності в новорічних промовах пояснюється їхньою спроможністю подавати висловлювання як обґрунтоване, необхідне, можливе і регулювати модальність усього висловлювання, готуючи свідомість адресата і сигналізуючи про наміри, побажання, вимоги Президента.

У новорічних промовах Вацлава Гавела середня довжина речення становить близько 30 слів, і це речення, як правило, містить кілька підрядних речень, наприклад: *Denně se vyjevují nové problémy a denně se ukazuje, jak jsou navzájem propojeny, jak zdlouhavé je jejich řešení a jak těžko se hledá nejlepší pořadí, v němž by se měly řešit* (1991) [5, с. 7].

Кількість речень у складному реченні часто коливається, в середньому в межах від чотирьох до дев'яти. Довжина речень визначається використанням у них вставних слів та конструкцій. Частотність вставних конструкцій у текстах доволі висока, що порушує стрункість тексту і перешкоджає слухачам сприймати його. Вставні конструкції є надлишковими, насамперед, тоді, коли з'являються в реченні декілька разів. Їх відсутність у реченні ніяк не вплинула б на зміст промови, наприклад, *Tisíckrát jsem přemýšlel a tisíckrát sám sebe z tohoto hlediska zkoumal a vždycky jsem nakonec – k radosti jedněch a k překvapení jiných – dospěl k přesvědčení, že její prapůvod, zjednodušeně řečeno, je metafyzický* (1995) [5, с. 35].

Особливість синтаксису текстів новорічних промов Вацлава Гавела – розгорнутість синтаксичних конструкцій (адже превалюють складнопідрядні речення); дієприкметникові звороти, які дозволяють уникнути нагромадження підрядних речень, наявність надлишкових вставних конструкцій.

Висновки та перспективи дослідження. Отже, синтаксично-стилістичний аналіз текстів новорічних промов засвідчує, що в них використана велика кількість стилістичних, синтаксичних засобів та прийомів. Вони є корисними, оскільки роблять промову більш сприйнятною та зрозумілою для аудиторії. Коли текст новорічної промови побудований з використанням тропів, то інформація, яку прагне донести

до слухачів промовець, легше проходить фільтри аудиторії та краще запам'ятовується. Крім того, вдало підібрані художньо-стилістичні фігури надають мові новорічного тексту вишуканості, багатства, динамізму, колоритності та експресивності. З цією метою доречним є влучне використання метафор, метафоричних сполук, депрекації, парафразу, риторичних запитань та ін.

Перспективний напрям цього дослідження – розгляд лексико-фразеологічних особливостей чеського політичного дискурсу, зокрема термінології, запозичених слів, неологізмів, цитування та вживання усталених словесних компонентів.

Список використаної літератури

1. Мацько Л. І. та ін. Стилістика української мови: Підручник / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько: за ред. Л. І. Мацько. – К. : Вища шк.., 2003. – 462 с.
2. Чудинов А. П. Политическая лингвистика / А. П. Чудинов. – М. : Флинта, Наука, 2006. – 256 с.
3. Hartmannová V. Jazykové rozbory / V. Hartmannová. – Olomouc : FIN, 1993. – 200 p.
4. Hauser P. Základy skladby češtiny /P. Hauser. – Brno : Masarykova univerzita, 2003. – 108 p.
5. Havel V. Projevy a jiné texty / V. Havel. – Praha : Torst, 1999. – 100 p.
6. King M. L. Odkaz naděje. Vybrané články a projevy / M. L. King. – Praha : SLON, 2012.– 231 p.
7. Lotko E. Kapitoly ze současné rétoriky / E. Lotko. – Olomouc : FF UP, 2004. – 128 p.

Евланова Александра. Публичные речи Вацлава Гавела: синтактико-стилистический аспект (на материале новогодних речей). Статья посвящена синтактико-стилистическому аспекту публичных речей первого Президента Чешской Республики – Вацлава Гавела на материале новогодних речей с 1990 по 2003 год. Внимание сосредоточено на средствах выражения экспрессивности в новогодних речах В. Гавела, в которых зафиксированы метафоры, депрекация, риторические вопросы, непрямые ссылки на произведения известных чешских деятелей (Я. А. Коменского) и т.п. Среди особенностей синтаксиса следует упомянуть развернутость синтаксических конструкций, преобладание сложноподчиненных предложений, многочисленных оборотов, которые позволяют избегать нагромождения придаточных предложений. Определение характерных черт речи политика мирового масштаба дает возможность исследовать особенности индивидуального использования языка.

Ключевые слова: публичное выступление, политический дискурс, языковые средства, новогодние речи, синтактико-стилистический аспект.

Ievlanova Oleksandra. Public Speeches of Vaclav Havel: Syntactic and Stylistic Aspects (Case Study of the President's New Year Speeches). The article deals with the syntactic and stylistic analysis of public speeches of the first President of Czech Republic Vaclav Havel, in particular his New Year speeches within the period of 1990-2003. The emphasis is laid on the stylistic devices and expressive means used by V. Havel in his New Year speeches, among which the most frequently used are metaphors, rhetorical questions, allusions (indirect references to the works of famous Czech personalities like J. A. Komensky) etc. The article also reveals the peculiar features of the syntax of President's speeches. The findings of the study indicate to high extensiveness of syntactical constructions used in them with dominance of complex sentences, numerous constructions, which permit to avoid a great

quantity of complex sentences. The results of the research determining the speech syntactic and stylistic characteristics of the worldwide known politician offer new opportunities to explore the peculiarities of an individual language use in the political discourse.

Key words: public speech, political discourse, linguistic devices, the New Year speeches, syntactic and stylistic aspect.

Стаття надійшла до редколегії 23.02.2016

УДК 81′38:070(477)

Юлія Калужинська

ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТИЛІСТИЧНІ ВИЯВИ ОКАЗІОНАЛІЗМІВ У МОВІ УКРАЇНСЬКОЇ ГАЗЕТНОЇ ПЕРІОДИКИ

У статті проаналізовані оказіоналізми в мові української газетної періодики, визначено їхню роль у створенні оцінки та емоційності в газетних текстах, з'ясовано їх вплив на формування оцінних суджень у читача, було зроблено спробу класифікувати оказіональні новотвори за сферою їх уживання. Було з'ясовано, що одним із основних джерел нових слів і нових значень слів, які показують все сучасне і злободенне, є періодичні видання. Це пов'язано з тим, що преса щодня інформує про новини в різних сферах життя, науки, політики, виробництва і відображає реальність у всій її цілісності, в діалектичному розвитку і має невичерпні можливості поповнювати словниковий склад літературної мови.

Ключові слова: оказіоналізм, періодика, авторські новотвори, негативна оцінка.

Постановка наукової проблеми та її значення. За останнє десятиліття в мові новітніх українських мас-медіа суттєво зросла кількість оказіоналізмів. Зокрема, помітно активізувалося використання експресивно-емоційних, образних лексичних і фразеологічних засобів, уживаних із метою увиразнити певний матеріал, зацікавити читача, спонукати його мислити, аналізувати факти дійсності тощо. Це сприяє авторським пошукам у царині мовно-виражальних засобів, стимулює експериментування зі словом [9].

Одним із основних джерел нових слів і значень слів, які відбивають усе нове й злободенне, є періодичні видання. Це пов'язано з тим, що преса щоденно інформує про новини в різних галузях життя, науки, політики, виробництва і відображає реальність у всій її цілісності, в діалектичному розвиткові й має невичерпні можливості поповнювати словниковий склад української мови [10].

Оскільки періодика охоплює величезну кількість читачів, то саме вона сприяє швидкому розповсюдженню нових мовних явищ у всьому їх різноманітті, включаючи й мовленнєві утворення – оказіоналізми, – що дають можливість спостерігати живі процеси, які відбуваються в мові. Оказіоналізми – це слова, що мають своєрідну семантичну природу та функціонально-стилістичне призначення. Вони належать до позасистемних мовленнєвих явищ, які ілюструють шляхи й форми розвитку мови окремого періоду, відображають взаємодію між мовою й мовленням, а також оновлюють словотвірну й образну можливість української мови. Оказіональні слова – це певною мірою порушення граматичних, словотвірних, семантичних норм, але це порушення зумовлене не незнанням літературних норм чи невмінням ними користуватися, воно має цілеспрямований характер [10].

© Калужинська Ю., 2016

Аналіз останніх публікацій. Проблеми творення та функціонування оказіоналізмів розглядало багато дослідників, але вивчення цих лексем залишається актуальним і на сьогодні.

Різноаспектне дослідження явищ неології і зокрема оказіональності знайшло своє висвітлення в працях О. О. Жижоми [1], Є. А. Карпіловської [4], Ж. В. Колоїз [5], О. О. Стишова [9; 10], О. М. Турчак [11] та ін. Вони досліджували способи творення оказіоналізмів, їх відповідність чи невідповідність словотвірним типам мови, намагалися визначити продуктивні та непродуктивні способи творення оказіональних слів, специфіку функціонування оказіоналізмів, з'ясовували спектр їх виражальних можливостей, причини появи оказіоналізмів у мовленні, їх місце та роль у лексичній системі мови, визначали критерії їх виділення, встановлювали принципи класифікації тощо. Однак поява лексем з новими виражальними можливостями – це безперервний процес, який впливає на систему мови, а тому потребує постійного та детального вивчення [10].

Функції оказіоналізмів у мові преси майже не були предметом спеціального дослідження. До розгляду цієї проблеми частково зверталися М. У. Калніязов [2], О. М. Серебряков [7], О. О. Стишов [9; 10], А. Д. Юдіна [12] та ін. Питання функціонування оказіональних одиниць у мові української преси залишається відкритим, бо до цього часу повністю не з'ясоване, потребує подальших наукових розвідок.

Мета статті – здійснити аналіз оказіоналізмів у мові української преси початку XXI століття, виявити специфіку їх функціонування, що дозволить обґрунтувати стилістичну роль цих одиниць у загальній структурі тексту.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Зібраний матеріал із мови новітніх ЗМІ засвідчує, що оказіоналізми здатні виконувати найрізноманітніші стилістичні функції. У кожному окремому контексті ці лексичні одиниці мають або виразний позитивно-оцінний, або негативно маркований характер. Через те, що більшість сучасних мас-медіа перебувають на передньому краї політичної, ідеологічної, етнічної, конфесійної боротьби, їх автори продукують переважно негативнооцінні оказіоналізми з надзвичайно високим рівнем експресивності [9].

Крім номінативної функції, оказіональні одиниці виконують цілу низку експресивно-стилістичних функцій. Це зумовлено тим, що інформація в газетах та журналах розрахована на емоційне сприйняття читачів, тому поява оригінальних лексем є основою пошуку нестандартного висловлення думки та відтворення певної мовної ситуації.

Через напружені стосунки між Україною та Росією в мові української періодики вживають авторські новотвори, що негативно характеризують президента сусідньої держави та процеси, ініційовані ним: *зомбоящик, кривосуддя, рашист, рашизм, путі-хвилинки*, *няньо-Путлер*, *Путіноккіо*, напр. : «***Путі-хвилинки*** *ненависті*» (заголовок, далі – *заг.* – Ю. К.) («Українська

правда», 17.04.2015); «*Російський народ захворів Путіним і* ***рашизмом***» («Газета по-українськи», 01.02.2015); *«…не наважилися на рішучу відсіч тупій, по-варварськи дикій агресії «****рашистів***» («Вісник Переяславщини», 15.11.2015); «*Сподіватися від путінського «****кривосуддя****» на виправдальний вердикт у справі української льотчиці – на грані фантастики*» («Високий Замок», 01.10.2015); «*Торгова блокада Криму додала роботи російським «****зомбоящикам***» («Високий Замок», 08.10.2015); «*Відтепер всі ці гіві, мотороли та інші жалюгідні недолюдки відкомандировані* ***Путлером*** *до «братньої Сирії» бити разом з «піндосами» «ісламську хунту», перетворяться в очах західних ЗМІ на респектабельних «борців» за демократію та «поборників» демократичних цінностей*» («Вісник Переяславщини», 15.11.2015); «***Путіноккіо****: німецька газета проаналізувала брехню в інтерв'ю Путіна*» (заг.) («Українська правда», 18.11.2014).

Лексема *зомбоящик* не нова, її часто використовують журналісти для позначення негативних дій і брехливих позицій, що часто транслюють по телебаченню. Оказіоналізми, утворені від основи англійського слова Russia та суфіксів іншомовного походження ***-ист*** та ***-изм***, *рашист* та *рашизм* вжиті журналістами для позначення політичного режиму та політичних діячів у Росії, вони негативно характеризують дії сусідньої держави. Для позначення негативного ставлення до самого президента Росії Володимира Путіна у журналістських статтях використовують індивідуально-авторські відонімні новотвори *Путі-хвилинки* та *няньо-Путлер*. Акцентувати увагу на неправдивій інформації, наданій Володимиром Путіним, журналісти вирішили, вживши новотвір *Путіноккіо*, що є трансформацією імені казкового героя Піноккіо, який часто говорив неправду. Використання таких лексем негативно характеризує поведінку Володимира Путіна та вказує на відверто негативне ставлення до нього українських журналістів.

Цікавим явищем є використання в мові українських засобів масової інформації оказіональних утворень на позначення працівників служб, олігархів, станів та процесів і т. д. (*хохулі, бізнесюки, кролики, лахва)*. Пор.: «*Редактор ТРК «Миколаїв» також невтішно відзивається про Дні Державного прапора України та пропонує називати українських патріотів «****хохулями***» («Експрес», 17.03.2016); «***Бізнесюки*** *на нашій шиї*» (заг.) («Сільські вісті», 22.03.2016); «*Вистава для «****кроликів***» (заг.) («Сільські вісті», 18.02.2016); «*Та й ця «****лахва****» може скоро закінчитись*» («Сільські вісті», 18.02.2016).

Вживання лексеми *хохулі* вказує на зневажливе ставлення проросійських представників до українців. Використання ж слова *бізнесюки* негативно характеризує підприємців, які не сплатили необхідної суми до Державної фіскальної служби.

Для позначення негативного ставлення до членів фракції Народний фронт, очільником якої є Арсеній Яценюк, якого ще називають *Кролик*

Сєня, вжита лексема *кролики*, що узагальнено характеризує всіх представників вищезгаданої політичної сили.

А от лексема *лахва* є трансформованим варіантом жаргонної одиниці *лафа*, що означає блаженство, удача, везіння, безтурботне життя [8, с. 200].

Негативно марковані оказіоналізми надають мовленню стилістичного увиразнення. Завдяки їм публіцистичний текс набуває підкресленої емоційності. Важлива роль у цьому належить індивідуально-авторським назвам зовсім нових понять, явищ чи предметів, інколи осіб: *тусамість* (незмінність влади), *контрабас* (котрабанда на Закарпатті), *Кулявлоб* (прізвисько Арсенія Яценюка після його промови на майдані), *фронтовики* (про членів партії Народний фронт), *ухилянти* (ті, що ухиляються від військової служби) та ін. Пор.: «*Мабуть, такою буде найточніша назва того, що коїться у нашій державі під керівництвом пана* ***Кулявлоба****…*» («Вільна Україна», 10.04.2015); «*…маємо те саме, що й раніше: відсутність реформ, відірваність влади від громадян, її цинічність і* «***тусамість***» («Україна молода», 16.04.2015); «*Потворні гримаси закарпатського «****контрабасу***» (заг.) («Високий Замок», 16.07.2015); «*Йдеться про 23 «****фронтовиків****», котрі входять до групи впливу Миколи Мартиненка та Андрія Парубія*» («Україна молода», 17.02.2016); «***Ухилянти****» є… Але ж є і добровольці*» («Високий Замок», 29.01.2015).

Лексема *контрабас* є омонімом до назви музичного інструмента, та у реченні про контрабанду на митниці набуває нового значення. Утворений оказіоналізм вказує на негативні дії, що відбуваються в Закарпатському регіоні.

Новотвір *Кулявлоб*, вжитий щодо прем'єр-міністра Арсенія Яценюка з негативною оцінкою, іронічно характеризує його, особливо після промови під час майдану у 2014 році, де він заявляв, що не боїться отримати кулі в лоб разом із мітингувальниками. Та його слова виявились нічим іншим як дешевою патетикою, що не була підтверджена жодними діями.

Останнім часом у мові ЗМІ простежується тенденція до інтенсивного зростання кількісного складу інноваційних іменників та дієслів, утворених основоскладанням. Поряд із відомими оказіональними утвореннями, як наприклад *казнокрад*, *кнопкодавити*, *кнопкодавство*, спостерігаємо активне використання нових слів, сформованих основоскладанням: *мандатоносці*, *міністропад*, *вилоносець*, *банкопад, паскозатягувальний, товстосуми*. Пор.: «*…суми зловживань стають меншими, але лише для одного* ***казнокрада****, а не для країни в цілому*» («Дзеркало тижня», 21.03.2015); «*…самозакохані можновладні злодії, брехуни, шахраї, пройдисвіти,* ***казнокради****, корупціонери – великі грішники, а не учні Ісуса Христа*» («Сільські вісті», 10.03.2015); «*Сумського* ***казнокрада*** *затримали в Італії*» (заг.) («Голос України», 15.03.2016); «*Дехто із союзників* ***кнопкодавить****, замість державних вирішує у сесійній залі приватні питання*» («Високий Замок», 16.12.2014); «*Депутати* ***кнопкодавили*** *за призначення генпрокурора*» (заг.) («Українська правда», 10.02.2015);

«*Боротьба з «**кнопкодавством**» у парламенті перейшла у нову фазу*» («Україна молода», 02.10.2015); «*…підстава для цього – допущені порушення регламенту, а також – **кнопкодавство***» («День», 03.07.2015); «*Хто і що ділив і яка роль у цьому «Правого сектору», «**мандатоносців**» Ланя та Балоги – питання до правоохоронців*» («Високий Замок», 16.07.2015); «*А почався тутешній «**міністропад**» іще на початку весни*» («Україна молода», 17.07.2015); «*А от серед виборців «**вилоносця**» Ляшка «вишивців» – найменше (24%)*» («Високий Замок», 07.11.2014); «*У НБУ назвали дату завершення «**банкопаду***» (заг.) («Експрес», 01.05.2015); «*Масовий **банкопад***» («Українська правда», 3.01.2016). А відоме вже слово *товстосум* вживають у складі словосполуки *фронтовики-товстосуми*, напр.: «*Про **«фронтовиків»-товстосумів** «ВЗ» писав у минулому тижневику*» («Високий Замок», 07.05.2015); «***Паскозатягувальна**» політика Кабміну прицільно вдарила по них [українцях]*» («Сільські вісті», 18.02.2016). Такі новотвори є не лише виявом негативного ставлення до політичних діячів сучасності, але й свідченням дії закону мовної економії, надзвичайно важливого для сучасних мас-медіа – з огляду на максимально ефективне використання ефірного часу і друкованого рядка [6].

Негативне забарвлення має лексема *вилоносець* у текстах про народного депутата Олега Ляшка з огляду на його появу на публіці з вилами, як образним засобом боротьби з чинною владою.

Через складну ситуацію на півострові Крим у газетних текстах вживають індивідуально-авторські новотвори, що характеризують стан цієї території. Оскільки дії Росії щодо української території сприйняті вкрай негативно українським суспільством, то й газети реагують відповідно. У журналістських текстах на цю тематику спостерігаємо чітке негативне маркування оказіоналізмів: *Кримбас* (збірно про Донбас та Крим), *кримнашівський, Кримнаш* (про окупантів Криму). Напр.: «*Годі годувати **Кримбас***» (заг.) («Українська правда», 06.11.2014); «*Аж доки не настав 2014 рік із його «**кримнашівським**» божевіллям*» («Україна молода», 17.07.2015); «***Кримнаш** зірвав старт курортного сезону в Ялті*» (заг.) («Експрес», 04.05.2015).

У текстах сучасних газет спостерігаємо оказіональне творення відабревіатурних одиниць на позначення деяких подій у суспільстві, зокрема й тих, що стосуються проходження зовнішнього незалежного оцінювання, напр.: «*Складні **ЗНОсини***» (заг.) («Україна молода», 30.04.2015), а також трансформації деяких відомих слів, напр.: «*Відома перекладачка розповіла, що таке «**перекради***» (заг.) («Високий Замок», 20.05.15).

Вживання оказіональних новотворів спостерігаємо і в текстах на воєнну тематику, напр.: «*Попри чималу кількість сепаратистів і «**вати**», місто є кому захистити, кажуть патріотично налаштовані харків'яни*» (заг.) («Високий Замок», 16.04.2015); «***Зекбат**» іде на війну*» (заг.) («Вільне життя», 4.02.2015).

Лексема *вата* вперше з'явилася в інтернет-ресурсах. О. Стукало так витлумачує її: «збірний образ твердолобого російського патріота, котрий фанатіє ідеєю «русского мира»; *ватник* – людина, підвладна діям офіційної пропаганди» (цит. за: [3]).

Для позначення угрупувань, утворених із кримінальних представників, які були звільнені з місць позбавлення волі для того, щоб воювати проти українців, використана лексема *зекбат*.

Без уваги журналістів не залишена й ситуація на сході України. Через воєнні дії, що там відбуваються, газетні тексти насичені оказіоналізмами, що позначають певні негативні дії та процеси на Донбасі. Характерним для статей на цю тематику є використання авторського неологізму, утвореного основоскладанням: *людоловки* (засоби, що використовуються для вербування місцевого населення), напр.: ««*Відбувається цинічне примушування та заманювання громадян до «**людоловок**», а як інакше назвати місця для псевдоголосування*» («Українська правда», 02.11.2014).

Щоб передати своє негативне ставлення до подій на сході України, журналістські тексти наповнюють оказіональними одиницями, які негативно характеризують новоутворені Луганську та Донецьку республіки, напр.: «*Та вже наступного дня після голосування згадка про Росію і «**ЛуганДон**» кудись із депутатського рішення вивітрилась*» («Високий Замок», 29.01.2015); «*Не дивно, що і так звані ватажки **Лугандонії** і Кремль ще не так давно хором закликали миротворчий контингент на Донбас*» («Високий Замок», 19.02.2015).

З метою осуду влади так званих Донецької та Луганської республік вживають оказіональні відабревіатурні утворення. Так, для позначення осіб, що працюють в МГБ (министерство гражданской безопасности) – міністерстві державної безпеки в ДНР, вживають лексему *гебісти*, яка є близькою до *гебе* – «комітету державної безпеки», що за словами М. І. Навальної, належить до жаргонних одиниць, створених у пострадянський період [5, с. 227]. Пор.: «*Відрадно, що періодично «**гебісти**» виїжджають не лише за мирними громадянами, а й за бойовиками, запідозреними в найстрашнішому гріху – співпраці з Україною*» («Сегодня», 06.05.2015).

Висновки. Отже, у мові мас-медіа початку XXI століття помітне інтенсивне творення оказіоналізмів. Таке явище зумовлене передусім пошуком нових і неординарних виражально-зображальних, оцінних та номінативних засобів, що мають оживити мову сучасної публіцистики. Демократизація суспільно-політичного життя, зняття цензури сприяли розкріпаченню мови мас-медіа, що виявляється в значній активізації оказіонального словотворення. Такі новотвори виконують у мові сучасної публіцистики оцінну та експресивну функції, що мають негативний характер.

Список використаної літератури

1. Жижома О. О. Індивідуально-авторські новотвори у поетичному дискурсі 80-90-х років ХХ століття : автореф. дис. … канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / О. О. Жижома. – Донецьк, 2003. – 18 с.

2. Калниязов М. У. Окказиональные и потенциальные слова в языке современной периодики (суффиксальные имена существительные) : автореф. дисс. … канд. филол. наук : 10.02.01 / М. У. Калниязов. – М., 1978. – 19 с.

3. Карпьяк О. Вата с укропом: язык политических мемов [Электронный ресурс] / Олег Карпьяк. – Режим доступа: http://www.bbc.com/ukrainian/ukraine_in_russian/2014/08/140808_ru_s_new_words (12.01.2016).

4. Клименко Н. Ф. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі : монографія / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк. – К.: Вид. дім Дмитра Бураго, 2008. – 336 с.

5. Колоїз Ж. В. Українська оказіональна деривація: монографія / Ж. В. Колоїз. – К.: Акцент, 2007. – 310 с.

6. Навальна М. І. Динаміка лексикону української періодики початку ХХІ ст. : монографія / М. І. Навальна. – К. : Інститут української мови; Вид. дім Дмитра Бураго, 2011. – 328 с.

7. Серебряков А. Н. Суффиксальные окказиональные образования и их стилистические функции (по материалам прессы 70-х годов) / А. Н. Серебряков // Исследования языка художественного произведения. – Куйбышев, 1979. – С. 103–106.

8. Ставицька Л. О. Український жаргон. Словник / Л. О. Ставицька. – К. : Вид-во «Часопис “Критика”», 2005. – 494 с.

9. Стишов О. Новотвори на основі власних назв у мові засобів масової інформації / О. Стишов // Наукові записки. – Серія : Філологічні науки (Мовознавство). – Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2001. – Вип. 31. – С. 51–55.

10. Стишов О. Оказіоналізми у мові сучасних мас-медіа / О. Стишов // Культура слова. – К. : Наук. думка, 2001. – Вип. 59. – С. 72–76.

11. Турчак О. М. Оказіоналізми в мові української преси 90-х років ХХ століття : автореф. дис. … канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / О. М. Турчак. – Донецьк, 2004. – 19 с.

12. Юдина А. Д. Окказионализмы на страницах периодики / А. Д. Юдина // Русская речь. – 1999. – № 5. – С. 59–69.

Калужинская Юлия. Функционально-семантические проявления окказионализмов в языке украинской периодики. В статье проанализировано функционирование окказионализмов в языке украинской газетной периодики, определена их роль в создании оценки и эмоциональности газетных текстов, исследовано их влияние на формирование оценочных суждений у читателя. Осуществлена попытка классифицировать окказиональные новообразования по сфере их применения. Было выяснено, что одним из основных источников новых слов и новых значений слов, которые показывают все новое и злободневное, являются периодические издания. Это связано с тем, что пресса ежедневно информирует о новостях в различных областях жизни, науки, политики, производства и отражает реальность во всей ее целостности, в диалектическом развитии и имеет неисчерпаемые возможности пополнять словарный состав украинского языка. Окказионализмы – это слова, имеющие своеобразную семантическую природу и функционально-стилистическое назначения. Окказиональные слова – это в определенной степени нарушение грамматических, словообразовательных, семантических норм, но это нарушение обусловлено не незнанием литературных норм или неумение ими пользоваться, а имеет целенаправленный характер.

Ключевые слова: окказионализмы, периодика, авторские новообразования, негативная оценка.

Kaluzhynska Yuliia. Functional and Semantic Identification of Occasionalisms in the Language of Ukrainian Periodicals. The article analyzes the functioning of occasionalisms in the language of Ukrainian periodicals. In the focus of attention is the role of occasionalisms in the creation of judgements and emotionality in the newspaper texts, their influence on the formation of value judgments among readers. The author has made an attempt to classify occasionalisms according to their field of application. The overall analysis indicates that periodicals are one of the most productive sources of coining new words and new meanings of words, to nominate the new and up-to-date notions. This is due to the fact that the media inform daily about the news in various fields of life, science, politics, production and reflect the reality in its entirety, in the dialectical development, and provide inexhaustible possibilities to supplement the vocabulary of the Ukrainian language. Occasioalisms are of specific semantic nature and are characterized by peculiar functional and stylistic designation. Occasionalisms are to some extent a violation of the grammatical, word-building and semantic rules, but this violation is not due to ignorance of the literary norms or the inability to use them, but is a deliberate process.

Key words: occasionalisms, periodicals, author's neologisms, negative evaluation.

Стаття надійшла до редколегії 09.03.2016

УДК 811.161.1’38:811.161.2’373

Тетяна Космеда

ІДЕОЛОГЕМА «УКРАЇНСЬКА МОВА» В СУЧАСНОМУ РОСІЙСЬКОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ (на матеріалі стенограми Круглого столу)

У статті йдеться про своєрідну вербалізацію ідеологеми «українська мова», що простежено під час наукової комунікативної діяльності, яка відбувалася в МДУ ім. М. В. Ломоносова в межах Круглого столу «Русский язык в условиях языковой и культурной полифонии». Дослідницьким матеріалом є стенограма цього заходу, де репрезентоване живе наукове мовлення. У ході аналізу простежено надмірну афективну ідеологізовану «псевдонаукову» комунікацію, що ґрунтується на вираженні й відповідному омовленні сукупності почуттів, оцінок, емоцій, еґо-думок та «ідеологічних міфів», скерованих на приниження України, української мови, українців; вербалізовано зневагу, насмішку, іронію і сарказм.

Ключові слова: російський науковий дискурс, живе мовлення, наукова комунікація, ідеологема, українська мова.

Аналіз дослідження проблеми. Сучасне мовлення вирізняється відхиленням від чинних норм, що іноді дає змогу породжувати нову прагматичну норму, а іноді засвідчує відсутність знань, порушення етичних норм і под. Кожне ігнорування норми має відповідні мотиви, дослідження яких видається актуальною проблемою сучасного мовознавства.

Починаючи з середини ХХ ст. й до сьогодні науковий стиль (дискурс) активно досліджують російські та українські мовознавці (М. Глазман, О. Звєрева, В. Іванов, Б. Кедров, М. Кожина, Л. Кудасова, В. Миронов, У. Мирський, Г. Онуфрієнко, П. Пахуткін, Т. Радзієвська, В. Садовський, Т. Сандєєва, Л. Сидоренко, Л. Славгородська, О. Троянська, Ф. Циткіна, М. Ярошевський та ін.), вивчаючи його характерні стильові ознаки, своєрідність усної і писемної форм мовлення, стратегії і тактики, аксіологічність та ін.

Постановка наукової проблеми та її значення. Науковий стиль, звісно, повинен слугувати вербалізації думок і суджень, які стосуються власне наукових проблем, що має здійснюватися в стислій, чітко окресленій і по можливості емоційно нейтральній формі, виражаючи прагнення науковця уникнути надмірної категоричності тверджень, подаючи виклад об’єктивно, докладно й логічно. Справжній науковець повинен бути нейтральним ідеологічно, не нав’язуючи своїх політичних поглядів, ідеологічних тверджень, що, можливо, суперечать реальності й базуються на ідеологічних переконаннях, які не належать до абсолютних істин. У цьому питанні вчені повинні бути особливо толерантними і делікатними, зокрема Є. Звєрев уважає «пом’якшення категоричності висловлювання» характерною ознакою наукового стилю мовлення і

© Космеда Т., 2016

вводить для окреслення цього явища спеціальний термін – «незакінченість судження» [2, с. 277–278], а Н. Щукарьова вважає некатегоричність наукового мовлення навіть гарною традицією [7, с. 198–200]; О. Троянська пише, що «це прагнення пов'язано з особливостями процесу людського пізнання, яке знайшло своє вираження у виробленні філософської категорії відносної й абсолютної істини. Тривалий і тернистий поступ науки привчив дослідників обережно формулювати свої думки» [5, с. 8], оскілки те, що може здаватися абсолютною істиною, насправді виявляється лише відносною чи зовсім і не істиною.

Але ж чи цих теоретичних постулатів учені дотримуються на практиці сьогодні, чи завжди толерантно висловлюють свої думки стосовно мови як дослідницького об'єкта (та її носіїв), об'єкта різних ідеологій, маніпуляцій?

Нещодавно довелося ознайомитися з фрагментом відомого художнього твору – романтичного оповідання Максима Горького «Старуха Изергиль», де виявилася надто різка і категорична оцінка поляків і польської мови загалом, порівн.: «… *бог дал полякам змеиный язык за то, что они лживы*». Така оцінка є надто суб'єктивною, категоричною і не толерантною. Однак цю думку вербалізував письменник, а не науковець, хоч, думаю, що такі оцінки художників слова не сприяють налагодженню дружніх стосунків між народами-сусідами і, можливо, є одним з мовних виявів російської ментальності, мовної свідомості росіян, що полягає у зверхньому ставленні до представників інших національностей, приниження їхньої гідності, надання негативної оцінки чужій мові.

Л. Булаховський, щоправда, спробував пояснити репрезентовану вище оцінку польської мови різним асоціативним сприйняттям довкілля, суб'єктивністю людського чинника у сприйнятті звукових сигналів, порівн.: «… естетична оцінка мовних звучань може бути до протилежності різною в представників різних народів і в різних людей. Наприклад, фонетичну особливість польської мови – перевагу в ній сичань – свистячих і шиплячих приголосних цілком одмінно оцінює великий майстер польської мови Г. Сенкевич і устами своєї героїні старухи Ізергіль росіянин Максим Горький. За Г. Сенкевичем (його промова про Ю. Словацького), «бог, створюючи поляків, сказав їм: «Ось я даю вам ковке золото та дзвінку мідь, а ви створіть з них мову свою»». Для героїні Максима Горького польське сичання – неприємна риса польської мови, з якої вона наївно робить негативний висновок взагалі про психологію народу. Звичайно, такі гадки, як позитивні, так і негативні, викликані кінець кінцем суб'єктивними відчуттями і можуть заслуговувати на увагу науки лише тією, взагалі невеликою мірою, якою їх можна враховувати як факти свідомості якихось великих людських груп [1, с. 228]. У наведеному контексті Л. Булаховський продемонстрував високий рівень толерантності, політкоректності. Однак питання щодо існування в народу національного характеру та його відображення в мовній свідомість носіїв

кожної конкретної мови, актуалізоване теорією відносності Е. Сепіра і Б. Уорфа, й нині викликає суперечливі думки в мовознавстві [3].

Чи можна порушувати наукову етику, елементарну наукову толерантність? І про що свідчить таке порушення? Питання риторичне. Спробуємо навести конкретні приклади порушення принципів елементарної толерантності у викладі думок у науковому дискурсі російських учених. Зазначимо також, що питання стосовно вияву національної ментальності в мовленні людини, мовленні національної спільноти все-таки залишається актуальним, хоч А. Павлова й уважає теорію мовної відносності, факт існування національного характеру, що відображається в мові й впливає на характер мовлення відповідного народу, сакральним міфом, ознакою лінгвонаціоналізму.

Дослідницьким матеріалом цієї наукової розвідки слугує стенограма одного із сучасних науково-організаційних заходів – Круглого столу на тему «Русский язык в условиях языковой и культурной полифонии» (2008) [4], що відбувся в Московському університеті імені М. В. Ломоносова. У ньому взяли участь провідні науковці Росії (Д. Гудков, А. Кирилліна, В. Красних, Ю. Сорокін, Н. Уфімцева та ін.), Білорусі (І. Бубнова), Німеччини (В. Жданова), Японії (Г. Никипорець-Такигава), Австрії (Х. Пфандл) та ін.). Обговорювалися питання культурно-мовної поліфонії, зокрема йшлося про природне мовленнєве середовище сучасної людини, дискутувалися питання про феномен добровільного й вимушеного білінгвізму; психолінгвістичні, суто лінгвістичні, комунікативні й соціокультурні чинники, що зумовлюють становлення мовної особистості в умовах сучасної поліфонії.

Живе мовлення, жива дискусія – основна форма наукової комунікації, тому вона дуже важлива й дуже добре, що з’явилася традиція публікації стенограм живої наукової дискусії, що дає змогу побачити, яким чином відбувається вербалізація наукового мислення.

Отже, під час дискусії, що безпосередньо не була пов’язана з вивченням специфіки функціонування української мови в сучасній Україні як самостійній і незалежній державі чи функціонуванням російської мови в сучасній Україні, учасники аналізованого заходу систематично обговорювали ці питання. Характерно те, що провідні російські лінгвісти голослівно заперечують факт вільного функціонування української мови в українській державі, наголошуючи на тому, що, мовляв, українська мова в Україні має статус «штучної мови» («абсолютно штучна мова»), оскільки громадяни України нею вільно не володіють, що репрезентується у відповідній дискусії, незважаючи на те, що мовознавці з України на цьому форумі присутні не були і спростувати висловлену некоректну думку було нікому, порівн.:

В. Красных: *Это больной вопрос, но на самом деле актуальный для тех языков, которые сейчас становятся государственными в других... ныне*

странах. Возьмите украинский язык. Ведь современный украинский язык – это искусственный язык… по большому счету…

Х. Пфандл*: Как все языки. Как и русский.*

В. Красных*: Нет. Все-таки у нас мне кажется…*

Х. Пфандл*: Только он моложе.*

В. Красных: *Нет. У нас был более длительный период, когда русский язык становился языком как бы государственным. Сейчас он у нас государственный язык. Украинский язык… там… предположим, с первого января такого-то года – все! Он – государственный язык. Он – главный язык. Он был объявлен таковым. Он не стал таковым, он был объявлен таковым. И украинцы на самом деле… это мне украинцы говорили, преподаватели украинского языка там… на Украине… извините, я «на Украине» говорю…*

Х. Пфандл: *В Украине…*

Участники: *Во Украине (смех).*

В. Красных: *Проблема в том, что украинский язык не мог обслужить…вот так же, как чеченский язык… не мог «обслужить» в кавычках те сферы, в которых он раньше не употреблялся, и им приходится эту проблему, естественно, решать. Сейчас уже многие проблемы решены. Но первое время и самими украинцами этот язык воспринимался как абсолютно искусственный* [4, с. 208–209].

Наголосимо також і на тому, що сучасні російські мовознавці беруть на себе право не сприймати норм, вироблених і обґрунтованих сучасною українською граматикою, зокрема стосовно вживання «політичного» прийменника «в». А присутні в аудиторії науковці з цього приводу іронізують, саркастично пропонуючи свій варіант українського прийменника, і спокійно далі продовжують розмірковувати про політкоректність, не помічаючи, що самі її порушують. Лише австрійський мовознавець Х. Пфандл робить обережну спробу заперечити висловлену думку. Однак і він, механічно рефлексучи на міф про «старшого брата» і його мову, називає українську мову молодшою. При цьому російські мовознавці вважають характерною ознакою російської нації терпимість – В. Красних: «*… нам это в принципе присуще. В нашей иерархии ценностей терпимость занимает одну из первых позиций, как мне кажется»* [4, с. 279], однак присутні далі продовжують ігнорувати прийменник «в», що повинен вживатися, коли йдеться про перебування в середині самостійної держави, а не окраїни іншої держави, порівн.: Д. Гудков: *Я прошу прощения. Может быть, это все-таки… насколько я понимаю, различие между западом и… Я просто знаю ситуацию на Украине достаточно хорошо… вот тут то же самое…. Вот западная, очень католикозированная Белоруссия и Белоруссия восточная – все-таки есть различия, насколько я понимаю…*[4, с. 279]. Мовознавець дозволяє собі пропагувати сепаративні ідеї, поділ України на Західну і Східну, стверджує, що вони мають значні відмінності, тобто заперечується суверенність

України. Вербалізуються ті ідеологеми, що сьогодні призвели до війни з Росією, до розрухи на Донбасі, великої кількості людських жертв.

У науковому дискурсі росіян Україна і українці стають об'єктом систематичних насмішок, іронії, приниження, ущипливості. І таку позицію демонструють не окремі вчені – це позиція всієї аудиторії, порівн.:

А. Кириллина: *… когда вы рассказывали о студентах, я сразу же вспомнила… там ряд украинских коллег, например, гендерологов, которые приезжают… и первое у них вот… «Вы, русские, вы нас задавили и так далее, и так далее… И вообще превратили Украину в колоннию. Но ничего мы расправим плечи…».*

Участники: *И мы еще все покажем… (смех)* [4, с. 309].

Актуалізовані чергові міфи російської ідеології, зокрема про провінційність українців і їхньої культури [4, с. 309], єдність білорусів, українців і росіян, формування єдиного радянського народу з єдиною мовою, звісно, російською і под. Відкрито демонструється визнання того, що ідеологічні позиції не повинні бути присутні в лінгвістичному дискурсі, порівн.:

В. Жданова: *…может быть, для лингвистов это не очень хорошая позиция, но в моем сознании украинцы, белорусы русские не очень сильно отличаются. Простите меня за такое признание (общее обсуждение с одобрением)* [4, с. 310].

Д. Гудков з цього приводу звертається до авторитету О. Потебні, однак український мовознавець не визнавав абсолютної єдності українців і росіян, навпаки, у його науковому дискурсі знаходимо вказівки, що засвідчують відмінності між російською та українською лінгвокультурами, українцями та росіянами як національними спільнотами.

Порівняймо ще фрагмент дискусії, що виражає не лише іронію, але й сарказм. Російським ученим важко приховати абсолютне несприйняття української суверенності й самобутності («выковыривание» «мелких особенностей»), їм навіть важко формулювати з цього приводу свою думку, оскільки емоції беруть верх, негативна оцінка окреслюється досить різко:

Д. Гудков: *Давайте мы на Потебню и Трубецкого сошлемся! У нас хорошие предшественники… (общее обсуждение).*

В. Жданова: *Можно я закончу? И мне кажется, что действительно вот такая вот попытка… выковыривания, да? вот каких-то своих мелких особенностей, она призвана именно показать русским, дальтоникам, что украинцы и белорусы отличаются коренным образом от русских. То есть мне кажется, что это какая-то такая поспешная… ну как сказать? Поспешное какое-то конструирование своей идентичности.*

Н. Уфимцева: *Образа себя, конечно* [4, с. 309].

Незважаючи на те, що обговорюється доповідь, у якій було висвітлено питання щодо полілінгвізму в Білорусі, аналізується асоціативний експеримент стосовно оцінки мовної ситуації студентами

вищих навчальних закладів Білорусі, Д. Гудков знову переключає увагу присутніх на Україну, виявляючи не лише політнекоректність, але й елементарну некоректність науковця – говорити про те, що не стосується предмета дискусії. Актуалізується питання щодо створення в Україні національної міфології. Крім того, інформація, яку він наводить, є дещо інтимізованою, оскільки він репрезентує біографічні факти своєї родини, однак ці факти якраз і засвідчують, що українська мова не є штучною мовою і в Україні є патріоти, які прагнуть, щоб українська мова посідала відповідне місце в українській реальності, порівн.:

Д. Гудков: *Вот. Скажем… Я опять-таки очень плохо знаю ситуацию в Белоруссии. Но ситуация на Украине. Совершенно понятно, что происходит: пока не развалились, надо создать национальную мифологию. Так как это создается на чистом месте быстро, конечно, идет радикализм, конечно, идут перехлесты, конечно, идет масса подобных вещей… Относительно того, что тут могут сказать… значит, я наполовину украинец, бабушка и дедушка из-под Полтавы, из деревни и прочее… В 1969 году была перепись населения в Советстком Союзе. Бабушке моей задал вопрос переписчик: «Родной язык?». Она говорит: «Украинский». Ей сказали: «Как? Вы в семье на каком говорите?» – «На русском». Ей записали в анкете: «Русская». Значит, моя бабушка, она образованный человек, она преподавала в сельскохозяйственной академии… на нее это произвело такое впечатление!.. Я могу сказать, что до конца жизни она в семье говорила только по-украински. Вот со мной она говорила просто по-украински. И она постоянно это подчеркивала. Естественно, она не была сепаратистом, националистом, но…* .

Н. Уфимцева: *Потому что это было насильственно…*

Д. Гудков: *… для нее это было глубокое оскорбление, что вот ее язык не признали… и ее записали русской… и она вот чтобы потом она могла бы уже честно говорить… по-украински (смех)* [4, с. 309–310].

Д. Гудков мимоволі продемонстрував вияв великодержавної російської політики щодо заперечення факту функціонування української мови, приниження національної гідності українців, власне, позбавлення людини її національності. Натомість породжувався міф про те, що російська мова пригнічується, їй загрожує знищення, тому згодом і ввели війська, щоб захистити російськомовне населення України, а воно, мовляв, усе російськомовне, що стверджено й у подальших висловлюваннях науковців. Як бачимо, про науковий стиль, жанр наукового мовлення забуто. Учені демонструють не науковий, а мемуарний жанр публіцистичного стилю, омовлюючи ностальгію за радянською ідеологією, вербалізуючи ще один міф про «єдиний радянський народ» без обличчя, порівн.:

А. Кириллина: *Я тоже вспомнила. У меня по мужу все из Киева, но они в общем идентифицируют себя как русские… и масса родственников там живет. И на самом деле ситуация… но я не об этом на самом деле, я хотела сказать: все-таки мы выросли все в советское время. И*

пропагандировалась новая складывающаяся историческая общность – советский народ. Я не знаю, уважаемые коллеги, как вы, но я в силу своего возраста воспринимала это серьезно (смех) тогда. Да. И я действительно вот…[4, с. 310].

Російські учені як маститі ідеологи стверджують, що Україна – це «своє», продовжуючи моделювати міф про абсолютну ідентичність росіян і українців (*«где-то как-то немножко не так говорят, где-то смешные надписи»*):

Д. Гудков: *… Когда я был… там… в Херсонесе, Харькове, Киеве, Минске, для меня это была, конечно, своя страна.*

Участники: *Свое. Свое, да*.

Д. Гудков: *Конечно. То есть я понимал, что где-то как-то немножко не так говорят, где-то смешные надписи… вообще очень интересные есть… школьная форма другая, да? Вот украинцы в коричневой ходили, это я помню. Но для меня это, конечно, было… совершенно свое* [4, с. 312].

І, як підсумок, «щире» і «наївне» визнання А. Кириліної: омовлено одну з ідеологем Росії, лозунг, на якому сьогодні базується російська агресія щодо України. Здавалось би, така чисто наукова дискусія, а коріння її в шовінізмі Росії, її великодержавній політиці: «*И вот мне кажется, что не в том плане, что дальтоники мы, а в том плане, что мы искренне… считали, что это наше*» [4, с. 312].

Міф про те, що патріотизм українців виявляється винятково на її Заході, легко розвінчується, можливо, й несвідомою розповіддю-спогадами І. Захаренко, яка вчилася в Україні і тривалий час мешкала тут зі своїми батьками, часто відвідує Україну і, кваліфікуючи себе росіянкою, однак, зауважимо, носить українське прізвище порівн.:

И. Захаренко: *… Я бываю на Украине летом. То есть я там бываю три месяца. И я там общаюсь с теми людьми, с которыми я вместе училась, соответственно… вот я наблюдаю… Вот первая вещь на уровне языковом… Когда мы обсуждаем что-то: «ваш Путин», «ваш Галкин», «ваш…»… то есть обсуждается передача, да? То есть четко идет граница.*

Н. Уфимцева: *«Свое – чужое».*

И. Захаренко: *Да, «свой – чужой».*

И. Бубнова: *Абсолютно «свой – чужой».*

И. Захаренко: *Абсолютно. Причем эта граница опять-таки как бы работает на… отторжение всего русского. И неважно, хорошо это или плохо.*

Н. Уфимцева: *«Свое» хорошо, «чужое» плохо.*

Д. Гудков: *Да, но мне интересно. Ну хорошо, это Черкассы. А Харьков или Донецк? Вот просто интересно.*

И. Захаренко: *Да, согласна. Но Черкассы – это вещь такая… она посрединке… это не западенская часть… Она под Киевом, конечно, недалеко от Киева. Потому что там Киев – не Киев очень сильно чувствует сейчас. Вот это первый момент.*

Второй момент, что меня потрясает. Люди, которые всю жизнь в школе говорили на русском языке, даже дома они разговаривали на русском,

сейчас пытаются говорить на украинском. Это ужасно. Потому что не знают ни того, ни другого, и получается ужас. Получается ужас.

Н. Уфимцева: *Это точно.*

И. Захаренко: *При этом, когда все встречаются… и это пропагандируется… то есть… осознание себя идет через навязывание… говорения как бы на украинском языке, который якобы для них родной, но на самом деле это… как бы ложный родной язык. Вот эти вещи сейчас очень чувствуются.*

И. Бубнова: *Вот оно в Белоруссии то же самое.*

А. Кириллина: *Мне кажется, есть тенденции… все повторяется… вспомните булгаковское «кит и кот» из «Белой гвардии»… (смех)* [4, с. 312–313].

Цікаво, що для необізнаних читачів цієї стенограми В. Красних зробила відповідну примітку, демонструючи глибинні свердловини ментального типу своїх фонових знань, що актуалізовані для пояснення ситуації, порівн.: *Имеется в виду ситуация, описанная в «Белой гвардии» М. А. Булгакова: с приходом Петлюры стало обязательным говорить по-украински, и герои обсуждают то, что «кот» по-украински – это «кіт», и тут же задают вопрос, как тогда по-украински будет русское слово «кит»* [4, с. 313].

Отже, на аналізованому науковому заході простежуємо й вишукане володіння «політичною риторикою», вправне моделювання сарказму з використанням прецедентних висловів російської лінгвокультури – їдкої та дошкульної насмішки, що сповнена ненависті та презирства: простежуємо саме словесний сплав гніву, ненависті та насмішки.

І. Захаренко навіть не робить спроби евфемізувати своє мовлення, що вважається типовою ознакою наукового стилю [5, с. 9] і кваліфікує ситуацію щодо функціонування української мови в незалежній Україні як ситуацію «нав'язування української мови». Цікава нетрадиційна комунікативна ситуація – в Україні українці один одному, як виявляються, нав'язують українську мову, що ще й притому не є для них рідною мовою.

Важко назвати наведений вище фрагмент мовлення науковою дискусією. Російські мовознавці «ностальгують» за часом, коли українці завдяки відповідній мовній державній політиці не усвідомлювали себе монолітною самостійною нацією, яка має власну державу і власну мову – мову титульної нації, що послідовно викладено у фундаментальній праці «Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії : спроба державного регулювання» [6].

Мовну ситуацію в Україні, коли простежується самоствердження, самоідентифікація українського етносу, сформувалася здорова ситуація «національного прозріння», бажання позбутися наслідків неймовірного зросійщення, що здійснювалося впродовж сотень років, характеризують оцінювально-кваліфікативним словом розмовного мовлення, що має виражену негативну емоційну забарвленість, – «ужас».

До таких ідеологічних ярликів, як «штучна мова», «мова, позбавлена статусу державної», російські вчені вищої кваліфікації ще додають «*как бы*

ложный родной язык», поповнюючи систему термінів соціолінгвістики новими поняттями, що власне яскраво засвідчує характер їхнього бачення, розуміння і відчуття мовної ситуації в Україні. Українська мова – це, як виявляється, «вещь», що «посміла» вийшла з-під російського контролю. І це дуже хвилює поборників російської тоталітарної ідеології. Доля України й української мови продовжує їх надто хвилювати, оскільки останні перестають бути «своїми», а хочуть повернути свою суверенність і самостійність. Крім того, як бачимо, йдеться про поділ України, безпосередньо схвалюються ідеї сепаратизму, що всього лише через 6 років після цієї так званої дискусії у 2014 році набуло «бажаного» втілення.

Інколи, щоправда, мовознавці роблять слабку спробу апелювати до авторитетів, однак це не має відповідного наукового оформлення, тобто вказівок на конкретні праці, наведення конкретних цитат, покликів. Це голослівний набір фраз, порівн.:

Д. Гудков: *Вы знаете, я этими проблемами тоже интересовался, но в связи с другим. Я в связи с ситуацией дореволюционной и постреволюционной на Украине… языковой… читал авторов того времени.*

На эту тему, кстати, писали Овсянико-Куликовский… ну про Потебню я уже говорил… там… Трубецкой… Овсянико-Куликовский, кстати, скорее украинофильскую позицию занимал, я замечу. Трубецкой – понятно какую… обсуждать не будем. Вы знаете, так или иначе они говорили любопытные вещи. У них были совпадения… Они говорили, что вообще это, конечно, кризис роста… ну, грубо говоря, подросток почувствовал свободу, и вот тут он сейчас… Действительно идут перекосы… иногда доходит до анекдотов…

Я прошу прощения, я все-таки про одну ситуацию расскажу. У меня знакомый историк… он в Академии наук работает… он как раз занимается началом XX века, это его специализация. Идет конференция. Международная. Он там неоднократно был… и тесно общается там с немцами… И украинская делегация приехала. Причем чуть ли не впервые… Какая-то международная конференция… типа славистов… историки привезли, ужасно гордые, три тома… великолепно изданные, на мелованной бумаге… протоколов заседаний Центральной Рады. Ну, действительно, исторически ценный документ. Причем это конференция историков, замечу. И это не научно-популярное издание… понятно, это исторический документ. Немцы, говорит, ко мне подходят вот с такими глазами и говорят: «Что ваши сделали?» – «Что?» – «Издано на украинском языке! Но всем известно, что заседание Центральной рады велось на русском!» (смех). Ну если вы публикуете стенограмму, если вы публикуете исторический документ!.. Ну вы же понимаете, исторический документ, он должен быть!.. Они перевели это на украинский язык и сейчас издают. И приводят это как… Ну понимаете, ну как это?

И. Захаренко: *Так у них это везде! На телевидении…*

Д. Гудков: *Нет еще раз говорю. Это может быть как угодно, и телевидение, и где угодно. Но это конференция специалистов, историков! «Что ваши сделали!». На что интересный ответ его, он сказал: «Нет, они теперь ваши!» (общий смех) Все, извините!* [4, с. 313–314].

Отже, простежуємо, як і раніше, маніпуляцію опозиційними концептами «ми – вони» (*Так у них это везде!*), «наші – ваші» (*«Что ваши сделали!» На что интересный ответ его, он сказал: «Нет, они теперь ваши!*), «свої – чужі», що систематично актуалізується впродовж роботи цього Круглого столу. Дратує колег-русистів той чинник, що Україна прагне в Євросоюз, відмежовуючись від Росії. Таке мовлення породжене агонією, тому воно й насичене іронією й сарказмом, їдкою насмішкою, політичною негативно забарвленою метафорикою (*иногда доходит до анекдотов…*). І це на міжнародному науковому заході (спроектую вислів Д. Гудкова на досліджувану ситуацію – *И это не научно-популярное мероприятие…*). Наукове мовлення «забруднене» словами-паразитами, некоректними висловами, «порожніми» дискурсивними словами, мовленнєвими помилками, відсутністю зв'язності, що аж ніяк не належать до засобів моделювання наукового мовлення (*Какая-то международная конференция… типа славистов… историки привезли, ужасно гордые, три тома… великолепно изданные, на мелованной бумаге… протоколов заседаний Центральной Рады…*).

В. Красних «ображається» на білорусів і українців, наголошуючи, що росіяни поважають останніх, а від них отримують негативні характеристики, омовлення негативного ставлення, цілковите несприйняття, порівн.: «*Понимаете, когда начинаются проблемы с той же Украиной… газовые проблемы, да?.. или с той же Белоруссией газовые проблемы… ни один русский… по крайней мере я никогда в речи никакого русского, и не только высокообразованных людей, не слышала, что это украинцы – гады такие, и белорусы – такие нехорошие люди. Нет! Это… кто у них там? Ющенко и Тимошенко – такие нехорошие ребята, и это Батька хулиганит. А здесь получается – не Путин и правительство, а русские плохие!*» [4, с. 315]. Простежуємо порушення причинно-наслідкового зв'язку: упродовж усього засідання Круглого столу експліцитно чи імпліцитно йде дискусія стосовно «неправильної поведінки» українців і білорусів, її засудження, а поведінка росіян завжди правильна.

Учасники Круглого столу самі визнають, що їхні спостереження мають ненауковий характер (*но это тоже наблюдения, естественно, не научного, а личного характера…*), зокрема М. Амеліна, крім того, досить відверто засвідчує наявність протистояння до українців у середовищі російської молоді, навіть дещо агресивне ставлення, спростовуючи попередні твердження: «*Нет, у меня есть тоже такое ощущение, что среди… что со стороны русской молодежи… но это тоже наблюдения, естественно, не научного, а личного характера…У меня младший брат, ему 24 года… и его друзья тоже… что… хотя не такое сильное, как у белорусов и*

украинцев, которые пытаются сформироваться как новая нация, но и со стороны русских, мне кажется… вполне возможно, что в будущем… уже идет неприятие и как бы отделение себя от белорусов и украинцев. Я бы сказала. То есть… и все время… как бы… основная позиция в том, что «они нам не нужны, потому что они хотят наш газ, нашу нефть, наши багатства. Это только нахлебники в некотором смысле».

Да, и второе: еще раз они так от нас… как бы отодвигаются… мало того, что мы их… содержали, помогали, а теперь они нам вот так враждебно наплевали в душу, значит, и мы должны от них полностью как бы… отстраниться…[4, с. 315].

Д. Гудков також засвідчує, що в поведінці російської молоді, зокрема і його сина, простежується ненависть до України: «*Я здесь могу сказать одно. Вы знаете, мой сын и его друзья… вот просто смотрят, да? Наши комментаторы обязывают нас болеть за Украину: вот «наши», «наши лыжники», «наши биатлонисты»… Значит, могу сказать одно: эта молодежь, вот кто с ним приходит, его друзья… вот они садятся, смотрят… то есть болеть будут за кого угодно, но против Украины. Вот против Украины идет… Неважно с немцами они играют, с англичанами, турками… Будет радость огромная, что проиграло киеское «Динамо». Это я могу сказать точно…*»

В. Красных: *Белорусы свои, а украинцы – это чужие*.

Д. Гудков: *Абсолютно точно.*

А. Кириллина*: Политика разная*

Д. Гудков: *Здесь уже СМИ, конечно, играют роль, тоже это все понятно… потому что молодежь на это более болезненно и остро реагирует. Но это опять не научное наблюдение, но это я могу сказать: «вот за белорусов болеют, а за украинцев – нет. Против них.* [4, с. 316].

Як бачимо, знову наголошується на ненауковому характері спостережень, однак визнається, що ЗМІ моделюють українців як ворогів Росії. І вже в 2008 році були зібрані плоди цієї маніпулятивної діяльності.

А. Кириліна відверто визнає, що ця дискусія – репрезентація емоцій і відчуттів і робить спробу перевести обговорення в наукове русло, виокремлюючи відповідні дослідницькі методи, що власне й ґрунтуються на спостереженнях, порівн.: «*Вот меня сейчас больше всего волнует… и вот я знаю массу книг, в следующий раз, может быть, когда-нибудь удастся сказать… вопросы интуиции, вопросы внутренней интроспекции на слове, на переводах. Потому что мы все-таки … каждый… представляем собой, помимо того, что мы ученые, еще и человека, который видит и переживает и… вот это все… И наши … наш жизненный опыт, наши оценки тоже очень важны, мне кажется… не только статистические данные, но и общее восприятие* » [4, с. 316].

Однак мовлення Д. Гудкова, як і інших учасників цього наукового заходу, – ілюстрація абсолютної відсутності нейтральної чи хоч частково офіційної комунікативної тональності, що характерна для подібних

заходів. Учений розповідає анекдоти, що містять «шпильки», відповідні закиди, репрезентуючи знижену модальність, налаштування виключно на висміювання того, що було «своїм» і раптом виявилося «чужим»; простежуємо пародію на наукову дискусію, однак за умови розуміння сили ідеологічного впливу таких монологів, порівн.: «*Нет, просто анекдотическая история. Мой коллега Валера Частных, коллегам хорошо известный… работает в Китае. Причем оплачивало ему министерство дорогу только на поезде, чтобы все-таки меньше денег… (смех). Восемь дней… потому что дорога довольно длинная… восемь дней он ездил в отпуск из Шанхая в Москву. Восемь суток. И говорит… ну, понятно, ужасно скучно и так далее… Нашел себе в дороге какого-то хохла… действительно, хохол… с ним сидели, поддавали, было весело… К ним присоединился китаец… китайський бизнесмен, который что-то говорил по-русски… Ну он там… не знаю… в Китае он покупал презервативы, продавали их здесь, здесь покупал какие-то петельки, продавали их там… ну вот такой у него какой-то бизнес был… Он очень был… очень общительным, разговаривал, рассказывал… И он объездил все… вот, значит, он был во всех бувших республиках Советского Союза… И он, значит, высказывал свое мнение о том, кто хороший, кто плохой… вот, и так далее… И вот во время этих разглагольствований… они уже сидели усталые от всего этого… он вздыхает и произносит: «Только евреев я не люблю!» (общий смех). Вот реакция у них была примерно такая же… они там просто под полки попадали… Когда пришли в себя, спросили: «Почему?». Китаец, значит… <…> он так посмотрел грустно и сказал: «Обманывают очень, очень обманывают!» (общий смех). Но надо объяснить что в принципе… принцип китайской торговки – обман не считается обманом То, что мы считаем обманом*» [4, с. 317–318]. Здавалося б, до чого тут згадка про *хохла (какого-то хохла… действительно, хохол)*? Очевидно, лише з метою вжити зневажливий пейоративний етнонім.

Незважаючи на те, що обговорення стосується мовної ситуації Білорусі, А. Кириліна знову повертає обговорення на Україну, доводячи його до абсурду, не приховуючи того, що повністю концентрує увагу на політичних проблемах. Висловлювання стосуються деталей політичного життя, простежуємо примітивізацію ситуації, визнання фактів свого втручання у внутрішні справи України, схвалення дій щодо відповідної ворожої пропаганди (…*начинаешь разрушать…* – повторюється двічі), створення негативного образу української науки та українських учених, вираження роздратування з приводу того, що українські вчені дозволяють собі на славістичних форумах виступати української мовою, доходить навіть до того, що професори перекривлюють чи імітують вимову українців, як це зробив Д. Гудков, із задоволенням описуючи особливості мовлення М. Тимошука, його фрази, хоч від моменту зустрічі з цим українським ученим пройшло понад 10 років, але його мовлення залишилося в пам’яті Д. Гудкова, напевно, навічно. Традиційно висміюють

український провінціалізм, виголошують тезу про меншовартість українців, що не можуть мати ані своєї писемності, ані алфавіту, ані відповідних шрифтів, і под., порівн.:

А. Кириллина: *Вот для меня Украина и Белоруссия – совершенно разные вещи… в оценочном плане… совершенно разные... потому что я четко отдаю себе отчет, что, какой бы ни был Лукашенко, он натовские РЛС никогда не разрешит размещать в Белоруссии.*

В. Красных: *А для вас это так важно?*

А. Кириллина: *Для меня это важно, потому что от этого зависит… это безопасность России в первую очередь.*

И. Бубнова: *Если будет выгодно, то разрешит.*

Н. Уфимцева: *Конечно, я тоже так считаю.*

А. Кириллина: *А я думаю, что нет.*

И. Захаренко: *Получается вот такая вещь интересная… то есть то, что говорил Митя о национальной мифологии, которая насаждается, что обсуждается, когда, допустим, сталкиваются представители двух… ну назовем это… национальных культур?.. Русская… и я все о своем, потому что…*

А. Кириллина: *Украинская. Потому что все это на глазах, да? Это все как бы происходит… здесь и сейчас. Достаточно часто как бы сталкиваешься. Что обсуждается? Обсуждаются действия… по большому счету… правительств, которые переносятся собственно на… носителей той или иной культуры: «Вы плохие, потому что ваш Путин не дает нам газ». То есть идет идентификация себя… как украинца…*

Д. Гудков: *А мои родственники из Винницы говорят, что… «молодец Путин, что газ им не дает!». Это двоюродная сестра отца сказала… Отец говорит: «Ну как? Как? Это же вам будет плохо!» – «Пусть нам будет плохо, зато…» (смех).*

И. Захаренко: *Вот когда мы говорили вот уже, да?.. вот я приезжаю на Украину и начинается… ощущение что люди не понимают, вот они повторяют то, что им говорят… когда начинаешь разрушать… то есть здесь вот недискретное мышление, оно четко… «Вы такие, потому что.. раз, два, три, четыре…» – какие-то пытаются привести доказательства. Начинаешь разрушать… каким образом? «Давайте вспомним, вот что было в истории? .. Вот что было?» И все! Какая-то доказательная база тут же исчезает. Абсолютно!*

Д. Гудков: *А зачем? Они не нуждаються в доказательной базе… Я прошу прощения. Коллеги знают эту историю 98 раз. Когда мы с Викторией Владимировной были на форуме славистов в Испании, там был гениальный Микола Тимошук... Микола Тимошук, который объяснил, что вообще он литературовед… Вообще он говорил, что был комсомольський работник, а потом он прозрел, как он мне сказал…*

В. Красных: *И стал литературоведом.*

Д. Гудков: *Он со мной все время вел разговоры, начинающиеся словами «почему москвичи такие… русские такие шовинисты?» Я был молод и глуп*

10 лет назад, я пытался еще что-то объяснить… Сейчас я бы вообще не стал, может бать, разговаривать, ну не важно… Он объяснил, что пишет докторскую диссертацию в Гуманитарном киевском университете про русскую цензуру в украинской литературе.

А. Кириллина: *Потому что модная тема… вообще колоннизация…*

Д. Гудков: *Но! Делал-то он доклад… на самом деле это очень показательно с точки зрения мифологии… делал он доклад на тему… книгопечатание где раньше появилось.*

В. Красных: *Митя, извини. Одна маленькая реплика. Рабочими языками на конференции были: русский, английский и испанский.*

Д. Гудков: *Я об этом скажу.*

В. Красных: *На каком языке он делал доклад?*

Д. Гудков: *На украинском. На самом деле немножко не так. Они сказали, что все славянские. Другое дело, что, учитывая специфику подготовки славистов Европы…*

В. Красных: *Нет-нет, там не все языки были.*

Д. Гудков: *Ну не важно. Он делал на украинском и тезисы написал на украинском. Он объяснял, чо действительно… сначала появилось в Чехии книгопечатание, а потом на Украине… Потому что в 1493, как-то так, году «у Кракове» «тогочасним українським шрифтом» … это я запомнил фразу… «надрукованы», значит, «Псалтырь» и что-то еще… Значит, я поднял руку: «Простите, пожалуйста, я не очень понимаю терминологию, может быть, дело в языке, но что такое «украинский шрифт»? Как я знаю, монпарель, петит… Я не специалист в полиграфии, но, вот такие какие-нибудь шрифты… А что означает украинский шрифт»?» Вот. [Ответ:] «Ну, мне понятен интерес коллег из Москвы». Вот, его там еще дальше спрашивают… Потом… ему задают вопрос: «Все-таки, на каком основании Вы говорите, что это на украинском языке все это было напечатано?» – «Там много украинизмов… там много украинизмов… и вообще, я вижу, что вообще следующий доклад будет очень интересный… «Библия Франциска Скорины»… вот коллега Бойко, наверное, сейчас вот расскажет…» Встает Бойко… которая у него тоже, кстати, оказалась шовинисткой… великорусской, естественно, да-да… она говорит: «Ну, понятно, что Скорина переводил… в текстах достаточно много чехизмов, латинизмов и белорусизмов, но сомнений в том, какой это язык быть не может! И вообще… в чем… вообще Вы что, с ума сошли? В XV веке такие книги ни на каком другом языке, кроме как на церковнославянском, напечатаны бать не могли! Ни в какой типографи просто, понимаете? Это просто в голову бы не пришло! Не говоря о том, что на костре на следующий деньбы сожгли, если бы это было на украинском, белорусском или еще на каком. Здесь только церковнославянский язык. Вообще смешно даже на этой конференции объяснять, что язык определяется все-таки морфологической и грамматической реконструкциями, а отнюдь не вкраплениями каких-то отдельных слов, которые, конечно, могут быть»…* [4, с. 323–325].

Наведені факти дають право стверджувати, що на науковому міжнародному форумі, що відбувся в Московському державному університеті 2008 року, простежуємо надмірно афективну ідеологізовану «псевдонаукову» комунікацію, що ґрунтується на вираженні і відповідному омовленні сукупності почуттів, оцінок, емоцій, еґо-думок та «ідеологічних міфів», скерованих на приниження України, української мови, українців як титульної нації, навіть їхній саботаж, омовлення зневаги, насмішки і сарказму; мовлення вчених вирізняється порушенням наукової аргументованості, наукового етикету, коректності, а це абсолютно не відповідає вимогам наукового стилю, репрезентує ідеологічну риторику, виражає образу, апеляцію до «своєї» історії, своєї правди, а історія буття української нації деформується, традиційно для російського менталітету фальсифікується, створюється ілюзія того, що не було зросійщення, заборон української мови, культури, Української держави, а це, насправді, культивувалося століттями. Учені визнають, що, перебуваючи в Україні, проводять відкриту пропагандистсько-агітаційну роботу.

Віддзеркалення наведених у цій науковій розвідці думок російських мовознавців простежується, зрозуміло, й у наукових працях цих учених, які активно вивчають, цитують і популяризують українські мовознавці, особливо молоді.

Однак українцям і надалі, як бачимо, заборонено виражати етнічну самосвідомість, що є важливим складником національно-психологічного комплексу, атрибутом національного життя, виражає належність людини до певної соціально-етнічної спільноти, що зумовлене розумінням місця і статусу своєї нації в системі цивілізаційного процесу та усвідомленням національних пріоритетів, інтересів, зв’язків своєї нації з іншими. Це суттєва ознака етнічної належності, що гарантує внутрішню єдність нації, активність доцентрових сил та відмежування від інших націй, уможливлює внутрішньо особистісне ототожнення себе з чітко визначеним етносом, усвідомлення власного етнічного «Еґо» як неповторного і унікального; усвідомлення своєї належності до певного етносу (нації, народності) як соціально-економічної, політичної, культурної, мовної, комунікативної спільнот.

Уважаємо, що українським науковцям треба ретельно вивчати «творчість» представників «старшого брата», уміти відокремлювати суто наукові погляди мовознавців від ідеологізованих, вульгаризованих, розвінчуючи вимисли, міфи, натомість репрезентувати правдиву історію України, історію формування, становлення і розвитку української мови, пояснювати чинники, що штучно сповільнювали цей процес, наводити факти деформації відповідних мовних явищ. Відкрито відповідати на закиди російських «колег», ментальність яких заповнена відповідними ідеологічними міфами про «українськість», відповідне до неї ставлення.

Агресивним політикам заборонено в’їзд в Україну. Але серед мовознавців, як бачимо, чимало виражених політиків, які приносять шкоду

й українській науці, й українській державі. Можливо, прізвища і таких псевдовчених повинні потрапити у відповідний «чорний список», а українським дослідникам необхідно припинити популяризувати вульгаризовані праці, дослідження з ідеологізовано викривленим ухилом.

Висновки та перспективи дослідження. Перспективу дослідження вбачаємо в необхідності подальшого висвітлення наукових розвідок різного характеру, що містять шовіністичні великодержавні, антиукраїнські погляди, закликають до саботажу українськості, репрезентують ворожу українцям мовну свідомість. Мовна свідомість, як відомо, це сукупність психічних емоційно-експресивних механізмів породження розуміння і зберігання мови у свідомості – того конкретного ціннісно орієнтованого образу світу, означуваного мовними формами для реалізації діяльнісної рефлексії, комунікації.

Список використаної літератури

1. Булаховський Л. А. Питання про благозвучність мов / Л. А. Булаховський // Булаховський Л. А. Вибрані праці : в 5 томах : Загальне мовознавство. – Т. 1. – К. : Наук. думка. – С. 227–228.

2. Зверев Е. А. О некоторых особенностях употребления аналитических форм сослагательного наклонения в английской научной прозе / Е. А. Зверев // Язык и стиль научной литературы. – М. : Наука, 1988. – С. 277–278.

3. От лингвистики к мифу: Лингвистическая культурология в поисках «этнической ментальности» : сб. статей / сост. В. И. Павлова. – СПб. : Антология, 2013. – 352 с.

4. Русский язык в условиях языковой и культурной полифонии : Сб. науч. статей / под ред. В. В. Красных. – М. : Издательский центр «Азбуковник», 2011. – 375 с.

5. Троянская Е. С. Некоторые особенности выражения отрицательной оценки в жанре научной рецензии / Е. С. Троянская // Язык и стиль научного изложения (Лингвометодические исследования). – М. : Наука, 1983. – С. 3–22.

6. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії : спроба державного регулювання / [упорядник Г. Боряк]. – К. : ТОВ «Видавництво "Кліо"», 2007. – 808 с.

7. Щукарева Н. С. Способы выражения некатегоричности высказывания в английском языке (на материале научной дискуссии) / Н. С. Щукарева // Функциональный стиль научной прозы. Проблемы лингвистики и методики преподавания. – М. : Наука, 1980. – С. 198–200.

Космеда Татьяна. Идеологема «украинский язык» в современном русском научном дискурсе (на материале стенограммы Круглого стола). В статье речь идет о своеобразной вербализации идеологемы «украинский язык», наблюдающейся в процессе научной коммуникативной деяльности, происходившей в МГУ им. М. В. Ломоносова на заседании Круглого стола на тему «Русский язык в условиях языковой и культурной полифонии». Исследовательским материалом послужила стенограмма этого мероприятия, на котором была представлена живая научная речь русских ученых. В ходе анализа выявлена активная аффективная идеологизированная «псевдонаучная» коммуникация, базирующаяся на виражении и соответсвующей вербализации совокупности чувств, оценок, эмоций, эго-мыслей и «идеологических мифов», направленных на унижение Украины, украинского языка, украинцев как титульной нации, последовательно выражались презрение, насмешка и сарказм. Речь ученых демонстрирует нарушение научной аргументированности, этикета, корректности, что не соответствует тональности научного стиля, представлена

идеологическая риторика, аппеляция к «своей» истории, а история формирования украинской нации деформируется, традиционно для русского менталитета фальсифицируется, создается иллюзия того, что не было никакой русификации, запретов украинского языка, культуры, Украинского государства в целом, что на самом деле культивировалось столетиями.

Ключевые слова: русский научный дискурс, живая речь, научная коммуникация, идеологема, украинский язык.

Kosmeda Tetiana. The Ideologeme «Ukrainian language» in Modern Russian Scientific Discourse (Case Study of the Roundtable Verbatim Records). The article focuses on the analysis of the verbalization peculiarities of the ideologeme «the Ukrainian Language» which have been identified in the course of exploring the scientific communicative activities at a Round Table Discussion held at M. V. Lomonosov Moscow State University. The topic of the Round Table Discussion was «The Russian Language under Conditions of Language and Cultural Polyphony». The verbatim records of the Round Table Discussion has become the material of the research, which present live scientific speech of the Russian scientists recorded in the verbatim reports. The research offers insights into the specific affective, idealogized «pseudoscientific communication». This «pseudoscientific communication» is greatly dependent on the expression and verbalization of feelings, emotions, estimations, ego-thoughts, «ideological myths» aimed at the humiliation of Ukraine, the Ukrainian language, the Ukrainians as the nation, the verbalization of disrespect, mockery and sarcasm. The scientists' speech is characterized by the violation of a scientific argumentation, etiquette, correctness. All these things do not comply with the scientific style norms, but represent the ideological rhetoric, appealing to «their» own history, while the history of the Ukrainian nation has been misrepresented and falsified. The allusion has been created on the very fact that there was no russification, that there were no prohibitions of the Ukrainian language, culture, and the Ukrainian state as a whole. The author draws the conclusion that, in fact this ideology has been cultivated for centuries and penetrated even the scientific discussions.

Key words: Russian scientific discourse, live speech, scientific communication, ideologem, the Ukrainian language.

Стаття надійшла до редколегії 27.02.2016

УДК 811.161.2’373.23:821.161.2-31.09Лис

Ірина Левчук

ФУНКЦІЙНО-СЕМАНТИЧНА СПЕЦИФІКА ТОПОНІМНОГО КОМПОНЕНТА ПОЕТОНІМОСФЕРИ РОМАНУ ВОЛОДИМИРА ЛИСА «СТОЛІТТЯ ЯКОВА»

У статті розглянуто особливості топонімів поетонімосфери роману В. Лиса «Століття Якова». Проаналізовано їх структуру, функційну специфіку, визначено кількісні параметри та домінанти. З’ясовано семантичне навантаження та роль топопоетонімів кожного виду в системі художнього тексту. Звернено увагу на особливості індивідуального стилю Володимира Лиса, представлені в ядрі поетонімосфери роману «Століття Якова».

Ключові слова: онімний простір, онім, поетонім, поетонімосфера, топопоетонім, функційно-семантичне навантаження.

Постановка наукової проблеми та її значення. Українська поетична ономастика, хоч і має вже певні традиції в дослідженні власних назв у художніх творах, усе ж таки ще молода галузь мовознавства. Від 60–80 рр. ХХ ст. і до сьогодні з’явилося чимало праць, присвячених функціонуванню поетонімів у тканині художнього тексту. Адже комплексний аналіз системи поетонімів у творчості різних письменників дає цінний матеріал для визначення творчої манери автора, особливостей його художнього світобачення. Образно-смисловий потенціал власних назв, актуалізований у художніх текстах, слугує важливим засобом для створення різних стилістичних фігур і тропів. Серед компонентів художнього цілого вагоме місце належить поетонімосфері (онімному простору) – специфічному центру, що об’єднує всю художньо-образну систему твору.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Особливості функціонування поетонімів у художньому тексті взагалі й у художньому мовленні окремих письменників, навіть у певних їхніх творах – предмет численних досліджень багатьох авторів. Зокрема, в україністиці є ґрунтовні студії, присвячені онімному простору творів Лесі Українки [9], Володимира Винниченка [13], Миколи Хвильового [20], Юрія Яновського [21], Олеся Гончара [15], Ліни Костенко [7], Василя Стуса [14], Яра Славутича [18] та ін. Окрім цього, з’ясовано важливі теоретичні засади поетичної ономастики у працях В. М. Калінкіна [4–6], порушено проблеми історії та теорії антропонімії в розвідках Л. О. Белея [1], розглянуто структурно-семантичні особливості та функції онімів у роботах Ю. О. Карпенка [8], схарактеризовано поетонімосферу художнього тексту як систему в монографії М. В. Буєвської [3], укладено словник конотативних власних імен (Є. С. Отін) [16] тощо.

© Левчук І., 2016

Щоправда, інтерес дослідників здебільшого спрямований на поетоніми у творах письменників XIX–XX ст., проте малодослідженим залишається онімний простір художніх текстів наших сучасників, а тому вивчення елементів поетонімосфери романів Володимира Лиса вирізняється актуальністю.

Мета статті – комплексний аналіз топонімного компонента поетонімосфери роману Володимира Лиса «Століття Якова», вивчення його функційних параметрів, участі у створенні художнього цілого, особливостей уживання власних назв.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Як відомо, поетонімосфера художнього твору становить структурну єдність з ієрархічною підпорядкованістю одиниць, яка залежить від функційного спрямування тексту, авторського задуму, ідіостилю, жанру твору, часу написання тощо. Як слушно зауважує М. В. Буєвська, поетонімосферу варто розглядати як системно організовану сукупність власних назв у художньому творі, кожний елемент якої забезпечує різноманітні зв'язки та відношення з іншими компонентами системи [3, с. 164].

В. В. Серебрякова наголошує: «Поетонімосфера художнього твору обіймає всі поетоніми, які в ньому вжито. Оскільки онімія розподіляється на десять розрядів власних назв (антропоніми, топоніми, зооніми, фітоніми, ергоніми, теоніми, космоніми, хрононіми, хрематоніми, ідеоніми), тому ідеальна поетонімосфера має складатися з десяти секторів» [19, с. 89–90]. Щоправда, дослідниця констатує, що поетонімосфера реального художнього твору не завжди представлена всіма названими секторами, яким притаманний «різний ступінь онімної насиченості та вагомості».

Варто зазначити, що поетонімосфера роману В. Лиса «Століття Якова» представлена 264 власними назвами: 1) антропоетоніми (165 одиниць – 62,5%), які були вже об'єктом нашої розвідки [10]; 2) топопоетоніми (73 одиниці – 27,65%); 3) теопоетоніми (11 найменувань – 4,16%); 4) агіопоетоніми (5 одиниць – 1,89%); 5) зоопоетоніми (3 – 1,13%); 6) ергопоетоніми (3 – 1,13%); 7) астропоетоніми (2 – 0,75%); 8) хронопоетонім (1 – 0,37%); 9) хрематопоетонім (1 – 0,37%). Міфопоетонімів у досліджуваному тексті не зафіксовано.

Ядро поетонімосфери складає антропонімія, другий пласт утворює топонімія, інші ж розряди онімів становлять фонову її частину, або, як її традиційно визначають, – периферію.

Прикметно, що топоніми посідають особливе місце в будь-якому літературному творі, адже вони підпорядковуються загальним законам художнього тексту, вирізняючись експресивною та стилістичною насиченістю, визначають його просторовий чинник.

Почерк онімного письма, як стиль, у кожного митця свій, індивідуальний, неповторний. Е. В. Боєва вважає, що «для кожного

художника характерний свій особливий підхід до використання топонімів і манери вписування їх у контекст, хоча в різних творах, навіть одного автора, цей властивий йому топонімічний почерк може проявлятися по-різному» [2, с. 12].

Топопоетоніми роману В. Лиса «Століття Якова» – невід'ємний компонент системи власних назв. Аналізований матеріал засвідчує широту та різноманітність власних назв на позначення географічних утворень, у системі яких представлено макро-, мезо- та мікротопоніми. Зауважмо, частка мікротопонімів у тексті незначна, однак, очевидно, письменник уживає їх для увиразнення характеристики персонажів, особливостей світобачення, зокрема, головного героя – Якова Меха. Адже, на думку Н. В. Подольської, така власна назва відома тільки вузькому колу людей, що живуть біля поіменованого географічного об'єкта [17, с. 83]. Наприклад*: Яшко знав, що сталося з Іваном, котрий жив* ***на їхньому Млинищі, загорєнському кутку, за дві вулиці од їхньої хати*** [12, с. 23]; *Наприкінці літа року Божого* <...> ***куток Млинище*** *поліського села Загоряни вперше в своїй історії побачив автомобіль* [12, с. 106]; *Одні Вергуни, що живуть на межі* ***Млинища і Кузлів****, хіба мають бричку. То й до них на автомобілях не їздять* [12, с. 107].

Топопоетонімосферу роману «Століття Якова» складають:

1) хоропоетоніми (назви частин світу, країн, регіонів і територій): *Європа*; *Білорусія*, *Єгипет*, *Жеч Посполита / Польща*, *Італія*, *Китай*, *Німеччина / Германія*, *Радянський Союз*, *Расєя*, *Україна / Вкраїна / Хохляндия*, *Чехія*; *Волинь*, *Галичина*, *Дальній Восток*, *Дніпропетровщина*, *Крим*, *Мадьярія*, *Моравія*, *Полтавщина*, *Полісся*, *Харківщина*, *Саратівщина*, *Сілезія*, *Сибір*, *Томська область*;

2) ойкопоетоніми (назви будь-яких поселень): а) астіопоетоніми (назви міст): *Берлін*, *Будапешт*, *Варшава*, *Венеція*, *Володимир*, *Гдиня*, *Грубешов*, *Демблін*, *Дьєр*, *Житомир*, *Кам'янець-Подільський*, *Київ*, *Ковель*, *Корець*, *Краків*, *Луцьк*, *Львів*, *Любомль / Любовль*, *Марибор*, *Перм*, *Полтава*, *Рим*, *Рівне*, *Саратов*, *Кенігсгут*, *Содом і Гоморра*, *Тарнув*; б) комопоетоніми (назви сіл, селищ, хуторів): *Бутмер*, *Вижгів*, *Висоцьк*, *Городно*, *Гуменці*, *Забужжя*, *Загоряни / Загорєни*, *Кукуріки*, *Олика*, *Полапи*, *Руда*, *Штунь*; *Герасимишин хутір*, *Гнатовий хутір*;

3) гідропоетоніми (назви водних об'єктів): а) потамопоетоніми (назви річок): *Буг*, *Дунай*, *Мережка*, *Морава*, *Об*, *Прип'ять*; б) пелагопоетонім (назва моря): *Балтійське море*;

4) оропоетоніми (назви будь-яких об'єктів рельєфу земної поверхні): *Альпи*, *Рудні гори*;

5) урбанопоетонім (назва міського об'єкта): *Луцький замок* тощо.

Варто зазначити, що найбільш уживані в тексті хоропоетоніми й ойкопоетоніми. Привертає увагу домінування реальних назв географічних утворень. До речі, В. В. Серебрякова, аналізуючи кількісні параметри реальних і віртуальних онімів у художньому творі, підсумовує, що

актуалізація реального ономастикону (за термінологією Т. М. Вінтонів – «топонімний реалізм») сприяє створенню історичної достовірності описуваних подій, однак, наповнюючи семантику онімів поетичним змістом, письменник змінює об'єкт зображення. «Два різноспрямовані процеси – надання топонімної реалістичності та поетизація реальних топонімів – дає змогу авторові художнього твору створити неповторну поетонімосферу» [19, с. 99].

Індивідуально-авторську манеру Володимира Лиса у формуванні топопоетонімосфери роману «Століття Якова» вирізняють описові конструкції, які конкретніше ідентифікують персонажів чи локалізують дію, як-от: *Мав приятелів і Яків – Терешка з-під Кам'янця-Подільського і Славоя* ***із міста Марибор, десь там,*** *казав,* ***за Рудними горами, за Дунаєм, а далі ще, за другими горами – Альпами*** [12, с. 161]; *І ось німці, котрі на ранок мали вивозити їх* ***далі, у глиб Німеччини*** *(казали,* ***аж за Берлін****), утікають уночі* [12, с. 164]; <...> *Яків подумки дякував Йосипові Ващуку, чоловікові* ***з Луцька, родом з Городна, села за Любомнем****, який взявся тих пенцій добиватися – не для себе, для нех – і сам усі потрібні документи оформляв* [12, с. 204] та ін.

Автор прагне максимально реалістично зобразити топонімний простір, адже, уживаючи ойкопоетоніми, використовує номінації, що характерні для відповідного історичного періоду. Скажімо, пояснюючи походження прізвиська одного з другорядних персонажів, письменник наводить комопоетонім *Бутмер* (так називалося до 1946 р. село Прип'ять Шацького району Волинської області, яке, як і вказує В. Лис у романі, знаходиться на правому березі Прип'яті): *Та лісовою дорогою стрівся їм загорянець, старий Федько Бутмерець (бо* ***з Бутмера, села коло Прип'яті****, був родом, в Загорєни в приймаки пристав), то оточили його, стали розпитувати, як там, у Загорянах, все спокійно?* [12, с. 152].

Локалізуючи основні події твору на Волині, письменник майстерно вплітає в текстову структуру назви відповідних населених пунктів, із-поміж яких: астіопоетоніми (*Володимир*, *Ковель*, *Луцьк*, *Любомль / Любовль*) та комопоетоніми (*Бутмер*, *Вижгів*, *Висоцьк*, *Городно*, *Гуменці*, *Забужжя*, *Кукуріки*, *Олика*, *Полапи*, *Руда*, *Штунь*). Наприклад: *– Що там? – спитав Пилип Рукатий, земляк, вивезений з-під* ***Володимира****, заввидивши, як дивиться спантеличено Яків* [12, с. 163]; *В останні місяці, коли, переказували, совєти зновика стояли під* ***Ковелем*** *і вернули собі* ***Луцьк****, німці часто стали робити наскоки й на села, хапали на вулицях, а тут чорт його смикнув до міста податися* [12, с. 157]; *Любить розказувати про свою* ***Олику,*** *де у нього замок-маєток на 365 кімнат, за числом днів у році* [12, с. 67]; *А вони? Ти забув, що в* ***Штуні, Вижгові, Висоцьку*** *наробили? Церкви палять... Дітей на кілля... Слабак ти, брате…* [12, с. 151]; *Того дня возив маму на* ***Гуменці****, до її сестри, тітки Рипини* [12, с. 191].

Однак центр топонімного простору роману – комопоетонім *Загоряни*, який становить домінанту досліджуваної топопоетонімосфери. Цей

поетонім уживається в різних контекстах, виконуючи насамперед структурно-композиційну функцію. Із тексту зрозуміло, що *Загоряни* – село на Волині. Проте, уважно проаналізувавши карту, можна здогадатися, що прообразом слугував комонім *Згорани*. Зрештою, простежуємо певну паралель: головний герой роману народився в *Загорянах* (*<...> хоче побачити свого давнього знакомого і товариша по військовій службі Якова Меха. З села* ***Загоряни*** [12, с. 200]), а В. Лис – уродженець волинського села *Згорани* (Любомльський район). Очевидно, автор роману, чітко локалізуючи місце дії, відсилає читача до об'єкта реальності. Отже, топопоетонімом *Загоряни* репрезентує ремінісцентну функцію, характерну для оповідних жанрів.

Варто наголосити, що письменник послідовно використовує в тексті для називання цього населеного пункту фонетичний діалектизм *Загорєни.* Щоправда, таку форму топопоетоніма вживають у мовленні тільки місцеві мешканці, для яких їхнє село символізує родину, малу батьківщину, актуалізовуючи семи 'рідний', 'свій', як-от: *Я... Я з Волині... Поліщук я... Сило там є таке –* ***Загорєни****...* [12, с. 213]; *...Всеньке село, всенькі* ***Загорєни*** *запросить на хрестини...* [12, с. 44]; *А я ніде, кроме наших* ***Загорєн****, і не була* [12, с. 105].

Комопоетонім *Загоряни* та його варіант *Загорєни* виконують не тільки експресивно-естетичну роль у художньому творі, а й характеризують персонажів через мовлення. Зокрема, образ Якова Меха увиразнює антитеза-топопоетонім: *І село для нього* ***не Загоряни, а Загорєни****. Тарасові діти з його вимови сміються. Ну й нехай, він по-їхньому казати ни буде* [12, с. 12].

Центральний топонімний образ утворює різноманітні внутрішньотекстові зв'язки, що підкреслюють його вагомість для героїв оповіді: *На той час довкола* ***Загорян*** *густо посіялася тривога* [12, с. 150]; *Сини обоє в місті, в них своє життя, хоть у Толика роботи типер нима, вертався б у* ***Загорєни****, він чоловік хазяйновитий, та й Катька, його невістка, нічого* [12, с. 185].

Нерідко автор, намагаючись конкретніше локалізувати події роману, як точку відліку використовує саме комопоетонім *Загоряни,* наприклад: *Прокіп Тищук був земляком,* ***з села за півтора десятка верстов од Загорєн****, та ще й служили в одному полку, тильки Прокіп в іншім ескадроні* [12, с. 73].

Цікаво, що в поетонімосфері художніх творів В. Лиса можна простежити певні трансформації. Скажімо, пізніше топопоетонім *Загоряни* як один із центральних з'явиться в романі «Соло для Соломії», а згаданий у гумористичному фольклорному контексті комопоетонім *Кукуріки* (*– А мій мєлий чулувік / Приблудився з* ***Кукурік****. / Добре ще, що не з Руди / Приваландився сюди* [12, с. 149]) стане головним текстотвірним компонентом поетонімосфери роману «Іван і Чорна Пантера», щоправда, набувши нового звучання – *Кукурічки* [11].

Ще одна особливість системи топопоетонімів роману «Століття Якова» – чітке розмежування на дві частини, в основі якого відображено традиційне протиставлення архетипів «свій» – «чужий». Зокрема, «свій» у топопоетонімосфері усвідомлюється як позитивний, безпечний, добре знаний, а «чужий» – як негативний, небезпечний, невідомий. Порівняймо: *Поруч стоїть новий улан, якому тепер їздити на коні – Потап Ярчук,* ***тоже із Волині, тільки південної****…* [12, с. 102]; *Капітан Едмунд* ***зі сміхом розповідає, як там у Олиці*** *він ще дитям забіг до однієї хлопської хати, його запросили за стіл, як їв разом з усіма бульбу варену, очищаючи пальчиками своїми князівськими од лушпиння, і вмочав в олію* [12, с. 69] та *Був Іван хоч і бідним, та грамотним, кажуть, за тамтої великої війни* ***на Саратівщині, куди вивозили родини з їхнього села при наближенні австріяків****, до школи, кажуть, ходив* [12, с. 12]; *Та лист був од сина Артема, відставного майора, колишнього військового інженера, що жив* ***у далекій, ніколи не баченій Яковом Пермі*** [12, с. 93].

Найбільш частотні в тексті топопоетоніми на позначення географічних утворень на території України, зокрема Волині. Однак панорамність оповіді створюють іноземні топопоетоніми з різним оцінним спрямуванням. Скажімо, описуючи в другій частині роману події 30-их років ХХ століття, службу Якова Меха у Війську Польському Другої Речі Посполитої, автор використовує астіопоетоніми на позначення міст Польщі, як-от: *Вдруге в житті він почув це ім'я, коли вже стомився блукати вулицями* ***Тарнува,*** *міста, де служив <…>* [12, с. 72]; *А вночі сон приснився – мовби скаче на своєму червоному коні, та не там, у* ***Тарнуві****, на кінному полігоні чи ще десь, а тут, у селі, по якійсь сільській вулиці <…>* [12, с. 108]; *А з машини – бачив такі в* ***Тарнуві, Варшаві, Гдині*** *– виходить пані-пава, розкішна, ніби з казки* [12, с. 108]; *У таборі під* ***Дембліном*** *рядових жолнєжів і офіцерів розлучили* [12, с. 140].

Виразний негативний оцінний компонент простежуємо на прикладі функціонування в тексті хоропоетоніма *Німеччина* та ойкопоетоніма *Берлін,* що нагадують про масові знищення людей під час довготривалої війни, символізують жахи відчуження українців від Батьківщини, перебування їх у німецьких концтаборах тощо. Наприклад: *І ось німці, котрі на ранок мали вивозити їх далі, у глиб* ***Німеччини*** *(казали, аж за* ***Берлін****), утікають уночі* [12, с. 164]; *Тих, з ким служив колись, з ким ділив біду і горе в* ***Німеччині****, зрештою, когось такого, кого не міг зустріти в звичайному житті, не огорнутому туманом* [12, с. 226].

Водночас автор використовує варіант хоропоетоніма *Німеччина – Германія –* у мовленні поліщуків, передаючи колорит місцевого говору: *Як сиділи випивши – хіба їм багато було старим – спитала Улянка: – Таки признайся... Ти Зосі зміняв? Як у тій же* ***Германії*** *був чи де там...* [12, с. 226].

Топопоетоніми не тільки вказують на час або якусь подію, а й виступають виразниками ідеї письменника. Зокрема, авторське ставлення до описуваного чітко простежується на прикладі хоропоетоніма *Расєя*,

який набуває в мовленні мешканців поліського села негативних конотацій, підкреслених лексико-граматичними моделями: *вказівний займенник + хоропоетонім* або *вказівний займенник + присвійний займенник + хоропоетонім*. Наприклад: *Хату б поладнав, а то й нову звів, нащо йому* ***та Расєя*** [12, с. 229]; *Али нє, сидьма сидить* ***у тій своєї Расєї*** [12, с. 175].

Нерідко автор використовує ще один негативно маркований хоропоетонім *Сибір*, що виконує символічну та емоційно-експресивну функції, як уособлення страждань, розлуки, людського болю, понівечених доль: *Як їм у тій* ***Сибіри*** *прийдеться – в холоді, та на мерзлій бульбі й черствому хлібі...* [12, с. 181]; *Теї весни почали вивозити в* ***Сибір*** *поляків* [12, с. 146]; *Яків щиросердно признався – на тамтім боці Бугу забужанські люде казали, що тех, хто через міст йде, до* ***Сибіру*** *відправляють* [12, с. 145]; *Може, й у* ***Сибір*** *на каторгу легше було б піти* [12, с. 206]. Тобто В. Лис у творі актуалізує традиційну соціальну конотацію оніма *Сибір* – репресії радянського тоталітаризму. Щоправда, певну трансформацію аксіологічного виміру спостерігаємо на прикладі хоропоетоніма *Сибір*, коли йдеться про другу половину ХХ століття. Письменник неодноразово вживає топопоетонім *Сибір* як місце, куди українці вирушали на заробітки, як-от: *Мобілку таки взяв, положив у кишеню свого старого кожуха, що колись з заробітків у* ***Сибірі*** *привіз* [12, с. 191]; *А як став їздити на заробітки – по своїй області, на Дніпропетровщину, в* ***Сибір****, аби подалі од колхозу, од поденщини ненависної – воли пасти, хати й грубки мурувати, часом хліви, корівники – то й гроші висилав* [12, с. 206].

Прикметно, що зафіксовані в романі іноземні топопоетоніми набувають різних оцінних маркерів залежно від розташування, зокрема, назви географічних утворень на схід від України містять у контексті негативний оцінний компонент, а номінації західного вектора здебільшого позитивно марковані. Порівняймо: *Довгий шлях в санітарному поїзді. Через пів-Європи, аж у* ***Саратов*** [12, с. 212]; *Улянка з дітьми всі ці роки була на поселенні в* ***Сибіру****, десь у* ***Томській області****, час від часу присилала родичам скупі листи – живемо помаленьку, сини и донька майже дорослі, малий Тимошик, що за рік до висилки народився, хорує не одним то другим, усе дитина до таштешнього клімату звикнути не може* [12, с. 210] та *То Параска розпустила хвоста – і хустку показала, і сказала, що Яшко до самісінької* ***Варшави*** *поїде жити* [12, с. 116]; *О, то дуже файно, а потім у вас відпустка і поїздка до* ***Венеції?*** [12, с. 103]; *Вона часто шле, бо ж на заробітках за границею. В* ***Італії*** [12, с. 232].

Ймовірно, такі семантико-образні й емоційно-оцінні нашарування використаних автором поетонімів не випадкові, адже зумовлені проблемою вибору суспільно-політичних орієнтирів персонажів, що засвідчено в тексті: *А тоді з усіх можливих шляхів свого життя – їхати в якесь місто,* ***в Польщу втікати, а може, й саму Варшаву, а чи на схід, до совєтів*** … [12, с. 46].

Варто зауважити, що поетонім *Україна / Вкраїна* в тексті трапляється рідко, однак письменник уживає його, актуалізуючи конотативне значення «рідний край»: *Ну, була їдна жінка, з* ***України,*** *землячка, на останніх його сибєрських зарібках* [12, с. 208]; *Скаже – батько од раку помер, все хтів на* ***Вкраїну*** *вернутися, як уже больний був* [12, с. 225].

Один раз фіксуємо в романі хоропоетонім *Україна* з актуалізованою семою ‘незалежна держава’. Проте таке семантичне увиразнення зумовлено сюжетом твору, адже в четвертій частині В. Лис описує зустріч у криївці Якова Меха з Трохимом, який вирішив зізнатися односельчанинові в потаємному: *– Жити хочу, дєдьку Якове, землю горати, дітей ростити. У світ вивести. Бо ж самі бачите, до чого йде. Частина наших за границю подалися, а тих, що лишилися, як щурів, убивають та із схронів викурюють... Ни буде ніякої* ***України****, чує моє серце* [12, с. 180].

Емоційно-оцінну роль виконує поетонім *Хохляндия,* який у листі до батька вживає Артем Мех, що мешкає з сім’єю в Росії. Цей хоропоетонім допомагає водночас схарактеризувати персонажів, адже йдеться про вихідців із України, які демонструють зневагу до всього українського: *Колька, твой внук, мог бы приехать, да алкаш заделался хуже меня, да и Лилька его не пустит, за копейку удавится, к тому же говорит, что мы не видели в этой* ***Хохляндии****, где теперь они без газа сидят на нашей трубе, все разворовали, да всех приезжих, которые по-ихнему не балакают, заставляют сдавать экзамен под автоматом* [12, с. 93].

Часто В. Лис, локалізуючи певні події в тексті, використовує для уточнення місця гідропоетоніми. Наприклад: *А ще через два тижні високий дженджуристий поручник сказав, що їх посилають* ***до Гдині, біля Балтійського моря****, отримувати прибулих для полку нових коней* [12, с. 97]; *І відступ* ***аж до Бугу, оточення біля Грубешова****. Їхній пошарпаний уланівський полк потрапив у німецький полон у повному складі – всі, хто лишився в живих* [12, с. 138].

Серед потамопоетонімів твору фіксуємо уявну назву *Мережка* – прототипом якої, мабуть, була річка *Нережа*: *Через два дні після Василиного весілля хлопця знайшли у їхній* ***річці Мережці*** *з каменем на шиї* [12, с. 23]; *Прямував уздовж лісу й* ***річки Мережки****, що ліс огинала* [12, с. 227].

Інші види топопоетонімів трапляються в романі «Століття Якова» рідше. Зокрема, оропоетоніми представлені двічі в одному контексті, у якому вони виконують локально-темпоральну функцію: *Мав приятелів і Яків – Терешка з-під Кам’янця-Подільського і Славоя із міста Марибор, десь там, казав, за* ***Рудними горами****, за Дунаєм, а далі ще, за другими горами –* ***Альпами*** [12, с. 161].

Варто зауважити, що в аналізованому тексті двічі фіксуємо вживання фразеологічних конструкцій, які складаються з топопоетонімів. Скажімо, оцінно-характеристичну та експресивну функції виконує вислів *пройти Крим і Рим*. Автор використовує його з іронією в роздумах головного

героя: *Жінка, яка пройшла* ***Крим*** *і* ***Рим****, дорікала йому за його давнє кохання!* [12, с. 135].

Описуючи велике безладдя й метушню в бараці німецького концтабору, куди потрапив Яків Мех, В. Лис уживає фразеологізм *Содом і Гоморра*, що надає виразності побаченому героєм, як-от: *«****Содом і Гоморра****, от вони –* ***Содом і Гоморра*** *теперішні, – подумав Яків. – А там ніч. Усі ми покарані за гріхи наші. І я покараний. Та все 'дно жити хочеться»* [12, с. 161]. Удруге цю фразеологічну конструкцію фіксуємо у контексті споминів Якова про жахи бою проти німців: *Заградотряд – от як то звалося – йшов близько за ними. Стріляли по своїх – чітко, без жалю. Падали, лаялися.* ***Содом і Гоморра****, тилько де ж грішники?* [12, с. 172].

Висновки й перспективи досліджень. Топонімний компонент поетонімосфери роману Володимира Лиса «Століття Якова» представлений двома групами номінацій: 1) топопоетоніми, пов'язані з розвитком сюжету й долею головних героїв твору; 2) топопоетоніми, що характеризують та ідентифікують епізодичних персонажів або визначають місце дії. Домінанту топопоетонімосфери становлять хоропоетоніми та ойкопоетоніми, які виконують локально-темпоральну, оцінно-характеристичну, номінативну, експресивно-естетичну, символічну та ремінісцентну функції. Стрижнева топонімна одиниця аналізованого тексту – комопоетонім *Загоряни*, який допомагає структурно та композиційно організувати оповідь.

У подальших студіях варто дослідити динаміку поетонімосфери художніх творів Володимира Лиса, що детальніше схарактеризує особливості мовотворчості письменника.

Список використаної літератури

1. Белей Л. О. Нова українська літературно-художня антропонімія: проблеми теорії та історії / Л. О. Белей. – Ужгород, 2002. – 175 с.

2. Боєва Є. В. Номінаційне поле у контексті художнього простору оповідань Б. Грінченка / Є. В. Боєва // Восточноукраинский лингвистический сборник. – Вып. 6. – Донецк : Издательство «Донеччина», 2000. – С. 157–164.

3. Буевская М. В. Поэтонимосфера художественного текста / М. В. Буевская. – К. : Издательский дом Дмитрия Бураго, 2012. – 288 с.

4. Калинкин В. М. Поэтика онима / В. М. Калинкин. – Донецк: Юго-Восток, 1999. – 408 с.

5. Калинкин В. М. Теория и практика лексикографии поэтонимов (на материале творчества А. С. Пушкина) / В. М. Калинкин. – Донецк : Юго-Восток, 1999. – 247 с.

6. Калінкін В. М. Теоретичні основи поетичної ономастики : автореф. дис. … д-ра філол. наук: 10.02.02 / В. М. Калінкін. – К., 2000. – 34 с.

7. Карпенко Ю. О. Літературна ономастика Ліни Костенко : монографія / Ю. О. Карпенко, М. Р. Мельник. – Одеса : Астропринт, 2004. – 216 с.

8. Карпенко Ю. О. Літературна ономастика : збірник статей / Ю. О. Карпенко. – Одеса : Астропринт, 2008. – 328 с.

9. Крупеньова Т. І. Функції власних назв у драматичних творах Лесі Українки : монографія / Т. І. Крупеньова. – Одеса : Астропринт, 2004. – 160 с.

10. Левчук І. П. Антропонімія роману Володимира Лиса «Століття Якова» / І. П. Левчук // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство. – Луцьк, 2013. – № 22 (271). – С. 69–74.

11. Левчук І. П. Функційно-семантичні параметри поетонімосфери роману Володимира Лиса «Іван і Чорна Пантера» / І. П. Левчук // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство. – Луцьк, 2015. – № 6 (307). – С. 49–58.

12. Лис В. С. Століття Якова : [роман] / Володимир Савович Лис. – Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2010. – 240 с.

13. Лукаш Г. П. Ономастикон прозових творів Володимира Винниченка : автореф. дис. … канд. філол. наук : 10.02.01 / Г. П. Лукаш. – Донецьк, 1997. – 18 с.

14. Лупол А. В. Онімний простір у поезії Василя Стуса : автореф. дис. … канд. філол. наук : 10.02.01 / А. В. Лупол. – Одеса, 2011. – 19 с.

15. Немировская А. Ф. Ономастическое пространство в художественном тексте (на материале романа О. Т. Гончара «Твоя зоря») : автореф. дисс. … канд. филол. наук / А. Ф. Немировская. – К., 1989. – 16 с.

16. Отин Е. С. Словарь коннотативных собственных имен / Е. С. Отин. – [3 е изд., перераб. и доп.]. – Донецк : Юго-Восток, 2010. – 518 с.

17. Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии / Н. В. Подольская ; отв. ред. А. В. Суперанская. – [2-е изд.]. – М. : Наука, 1988. – 192 с.

18. Селіверстова Л. І. Ономастикон у поетичному ідіолекті Яра Славутича : автореф. дис. … канд. філол. наук : 10.02.01/ Л. І. Селіверстова. – Харків, 2003. – 19 с.

19. Серебрякова В. В. Концептуалізація поетонімосфери циклу романів С. Мейер «Сутінки» : дис. … канд. філол. наук : 10.02.04 / В. В. Серебрякова. – Одеса, 2016. – 173 с.

20. Усова О. О. Ономастикон художніх творів Миколи Хвильового : автореф. дис. … канд. філол. наук : 10.02.01 / О. О. Усова. – Донецьк, 2006. – 18 с.

21. Шотова-Ніколенко Т. В. Онімний простір романів Юрія Яновського : монографія / Т. В. Шотова-Ніколенко. – Одеса : Астропринт, 2007. – 165 с.

Левчук Ирина. Функционально-семантическая специфика топонимного компонента поэтонимосферы романа Владимира Лиса «Столетие Якова». В статье рассматриваются особенности топонимов поэтонимосферы романа В. Лиса «Столетие Якова». Анализируется их структура, функциональная специфика, определяются количественные параметры и доминанты. Исследуется также семантическая нагрузка и роль топопоэтонимов каждого вида в системе художественного текста. Описаны топопоэтонимы в художественном тексте как полифункциональные единицы, объединяющие основные речевые функции и специфически стилистические, а также отличающиеся способностью актуализировать определенные функциональные возможности в каждом конкретном случае художественного ономапримененения. Обращается внимание на особенности индивидуального стиля Владимира Лиса, представленные в системе онимного пространства романа «Столетие Якова».

Ключевые слова: онимное пространство, оним, поэтоним, поэтонимосфера, топопоэтоним, функционально-семантическая нагрузка.

Levchuk Iryna. Functional and Semantic Specificity of the Toponymic Component of Topopoetonyms in the Novel «Jacob's Century» by Volodymyr Lys. This article deals with the peculiarities of topopoetonyms in the novel «Jacob's Century» by Volodymyr Lys. The emphasis is laid on the structure and functions of topopoetonyms, their quantitative parameters and dominants, which are considered as the key features and the key aspects of the novel. The semantic characteristics and the role of several types of topopoetonyms in this work of art have been described. In this paper topopoetonym is intepreted as a polyfunctional

unit which combines general linguistic functions and peculiar stylistic features. The author states that a topopoetonym in this novel differs from other units and describes some of their distinctive features. Functional features of every individual proper name of the novel have been analyzed. Much attention is also paid to Volodymyr Lys' individual style presented in the onomastic space of the novel «Jacob's Century».

Key words: the space of proper names, proper name, the sphere of proper names, topopoetonym, functional and semantic peculiarities.

Стаття надійшла до редколегії 12.03.2016

УДК 811.161.2’374(038):902(477)

Світлана Локайчук

СЛОВНИК АРХЕОЛОГІЧНИХ ТЕРМІНІВ: СТРУКТУРА ТА ПРИНЦИПИ УКЛАДАННЯ

У статті визначено засади створення тлумачно-перекладного словника, що охоплює сучасні нормативні українські археологічні терміни та їхні відповідники в російській і англійській мовах. Сформульовано завдання словника, принципи укладання реєстру, способи семантичних і граматичних характеристик термінів, описано структуру словникової статті та подано інформацію про систему лексикографічних ремарок.

Ключові слова: археологічні терміни, українська термінографія, структура словника, словникова стаття, лексикографічні ремарки.

Постановка наукової проблеми та її значення. На формування й еволюцію української археологічної терміносистеми впливали передусім позамовні чинники, зокрема, відкриття значної кількості археологічних пам’яток на теренах України в другій половині ХІХ ст. та виділення археології в окрему галузь історичної науки. У процесі польових робіт учені відпрацьовували методику археологічної науки, формували її термінологічну систему. Проте перші українські археологічні словники виходять друком лише в 90-ті роки ХХ ст. Так, 1996 р. з’являються відразу дві лексикографічні праці: ґрунтовне академічне видання енциклопедичного типу «Словник-довідник з археології» за загальною редакцією Н. О. Гаврилюк та невеликий за обсягом «Словник археологічних термінів (за матеріалами України)», упорядкований О. М. Титовою. Особливої уваги заслуговує «Енциклопедія трипільської культури» (2004 р.), де в другому томі вміщено своєрідний, систематизований за алфавітом корпус понять і термінів, що стосуються пам’яток і дослідження цієї унікальної археологічної культури мідно-кам’яного віку.

На сучасному етапі основні завдання термінографічної роботи в галузі археології мають прикладний характер і полягають в «упорядкуванні термінології та збагаченні її за рахунок власних мовних одиниць» [5, с. 26], у систематизації та виробленні критеріїв відбору термінів до археологічного словника, вирішенні правописних і словотвірних проблем. Окрім того, спілкування фахівців на міжнародному рівні спричинює потребу в адекватному перекладі термінів. Усі ці чинники зумовили потребу укладання тлумачного словника археологічних термінів з еквівалентними формами вираження тих самих понять у російській та англійській мовах.

© Локайчук С., 2016

Аналіз досліджень цієї проблеми. Питання створення галузевих словників різних типів, їхньої класифікації, принципів укладання, наповнення фактичним матеріалом, структурування обговорюються в працях провідних українських і зарубіжних учених у зв'язку з прагматичними й теоретичними проблемами термінології загалом. Критерії відбору, кодифікації, унормування термінів, досвід укладання термінологічних словників аналізували Л. Боярова, М. Григорак, С. Гриньов, П. Гриценко, І. Казимирова, Л. Конопляник, Н. Лозова, С. Радзієвська, О. Сербенська, Л. Симоненко, І. Чекман та інші дослідники.

Мета і завдання статті. Метою статті є висвітлення засад укладання словника археологічних термінів, інформації про його макро- та мікроструктуру. Завдання дослідження полягають в обґрунтуванні принципів відбору термінів до реєстру зазначеного словника; описі організації лексикографічної праці в цілому та словникової статті зокрема; з'ясуванні способів семантичних і граматичних характеристик термінів.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. «*Словник археологічних термінів»* (далі – Словник) – лексикографічна праця, в якій плануємо подати читачеві максимум відомостей про сучасний стан української археологічної терміносистеми, специфіка якої як однієї з підмов гуманітарного циклу полягає в тісній взаємодії з загальновживаною лексикою та з термінами суміжних наук – геології, географії, етнології, мистецтвознавства тощо. До термінолексики увійшли історизми (*лунниця, гривна, тризна, колт, хрест-енколпіон*), етнографізми, характерні, наприклад, для археології античного й сармато-скіфського періодів (*хора, акрополь, піфос, пектораль*). Останнє особливо стосується конкретно-предметних номінацій, що зумовлено об'єктом археології як науки, яка вивчає рештки матеріальної культури минулого.

Завдання Словника полягає в тому, щоб досить повно представити широковживані терміни на позначення археологічних понять і суміжних галузей, зафіксовані в науковій, науково-популярній, навчальній літературі, спеціальних словниках-довідниках, енциклопедичних та загальномовних лексикографічних джерелах. Сформульоване завдання орієнтоване на прийнятий у лексикографії принцип поширеності/усталеності термінів, що ґрунтується на частотності вживання їх у фаховій літературі.

Відповідно до принципу інформативної значущості (принцип урахування основних понять, за Л. Конопляник [4, с. 121], критерій комунікативно-когнітивної значущості терміна, за Л. Бояровою [1, с. 16]), плануємо якомога повніше представити терміни польової й теоретичної археології, зокрема, визначення базових понять типу *археологічна культура, культурне коло, культурний шар*, *відкритий лист, археологічна розвідка, розкопки* тощо; археологічної періодизації (*доба бронзи, енеоліт (мідно-кам'яний вік), епоха великого переселення народів*); польових досліджень *(розкоп, шурф, хронологічні горизонти, стратиграфічний ярус, сітка квадратів, перекриття*); типів археологічних пам'яток (*поселення,*

стоянка, городище, могильник, курган); окремих артефактів (*рубило, нуклеус, різець, відщеп, фібула, ретушер*) та методів їх аналізу (*геохронологічний, радіовуглецевий, археомагнітний)*; технологій виготовлення стародавніх виробів (*відтискна ретуш, загладжування, левалуа, лощення, мікролітизація*). Рукотворний світ артефактів спричинив широке використання термінів ужитково-прикладного мистецтва, зокрема назв способів оздоблення виробів (переважно кераміки): *ангоб, інкрустація, канелюри, пружки, барботин, насічки, пальцеві защипи* тощо) та мистецтвознавства (*печерний живопис, антропоморфна пластика, скіфський звіриний стиль, мальована кераміка*).

У реєстр Словника поряд з українськими термінами включено чимало лексем, запозичених з інших мов (французької, німецької, англійської) або утворень з іншомовними компонентами, зокрема грецькими, латинськими, що свідчить про спільний міжнародний термінофонд національної терміносистеми (*антропоморф, палеометали, гідроархеологія*, *хроностратиграфія* тощо). Інтернаціональні лексеми греко-латинського походження переважають також серед загальнонаукових і полігалузевих термінів: *деформація, дифузія, клас, комплекс, культура, морфологія, реконструкція, тип, серія, фаза* та ін.

До реєстру Словника залучаємо також терміни, які ще не були представлені в лексикографічних джерелах, проте неодноразово засвідчені в процесі роботи з джерельною базою: *носії культури, історизація археології, ранні землероби, епішнурові культури* та ін.; композити із терміноелементом -знавство та похідні від них номінації фахівців, які досліджують певні археологічні періоди: *бронзознавство – бронзознавець, палеолітознавство – палеолітознавець, скіфознавство – скіфознавець.*

Л. Симоненко зазначає, що галузевий словник «не лише відбиває стан розвитку тієї чи тієї ділянки знань та її термінології на час його створення, а є ще й своєрідним пропагандистом нормативної уніфікованої та кодифікованої термінології вихідної мови і залучених до нього мов» [6, с. 308]. Задекларований вище принцип нормативності передбачає, по-перше, чітку диференціацію лексичних одиниць на рівні термін/не термін під час фіксації номінацій спеціальних понять у фахових текстах (тут доречно враховувати принцип поширеності/частотності), а по-друге, опертя на систему норм сучасної української літературної мови. Особлива увага до нормативності мовних одиниць спеціальної комунікації спричинена тим, що надання переваги російській мові з позамовних причин «призвело до появи й узвичаєння в науковому та професійному обігу українців великої кількості кальок і запозичень, які не відповідають системі української мови й дублюють питомі терміни» [1, с. 19]. Унормуванню й упорядкуванню термінології сприятиме використання в Словнику замість транслітерованих російських термінів, що трапляються в публікаціях, українських лексем або слів, які мають характерні ознаки словотвірної системи української мови, наприклад: *підйомний матеріал* –

поверхневі збори, вкладиші – вкладені (*вкладні*) *[до серпів]*, *пластина – платівка, площадки – майданчики [трипільські], віджимник – відтискач, обкладка – обстава (вогнище в кам'яній обставі), шурфовка – шурфування*, *притуплююча ретуш – притуплювальна ретуш, тюльпановидні посудини – тюльпаноподібні посудини, шаровидна амфора – куляста амфора* тощо. Нормативність у Словнику має імпліцитний характер, який виявляється в тому, що до реєстру внесено лише відредаговані, що відповідають чинному правопису та лексичним, словотвірним, акцентуаційним, граматичним нормам, мовні одиниці.

За своїм призначенням Словник є тлумачно-перекладним, що містить українські й іншомовні терміни з їхньою українською дефініцією та російськими й англійськими відповідниками. Словник адресований викладачам та вчителям загальноосвітніх шкіл, буде корисним для учнів, краєзнавців, допоможе студентам-історикам опанувати наукові поняття як під час вивчення курсу «Археологія», так і на заняттях з української мови за професійним спрямуванням.

У термінографічному джерелі, за С. В. Гриньовим, можна виокремити три складові, як-от: 1) макроструктура словника – загальна будова, природа його лексичних одиниць; 2) мікроструктура – побудова словникової статті та спосіб її наповнення; 3) медіоструктура – системні зв'язки окремих частин словника [2, с. 16–17]. На наш погляд, лаконічна характеристика окреслених структур буде оптимальним способом презентації Словника.

Макроструктура Словника базується на загальних принципах організації словникового простору. Видання охоплює сучасні нормативні археологічні терміни – іменники (переважно), прикметники, лексикалізовані словосполучення. Для зручності користування терміни розміщено за алфавітом. Реєстрові одиниці наводимо великими літерами напівгрубим шрифтом у початковій граматичній формі. Для іменників це форма називного відмінка однини, за винятком номінацій, що вживаються лише в множині чи переважно в множині (**РОЗКО́ПКИ; МАЙДА́НЧИКИ; НОСІ́Ї КУЛЬТУ́РИ; СКІ́ФИ**). Реєстрове слово – прикметник має форму однини чоловічого роду.

Якщо термінологічна одиниця складається з декількох слів, то всі вони входять до заголовка словникової статті (**ГОРИЗОНТА́ЛЬНА СТРАТИГРА́ФІЯ; КУЛЬТУ́РА ЛІНІ́ЙНО-СТРІЧКОВО́Ї КЕРА́МІКИ; СТЕРИ́ЛЬНИЙ ПРО́ШАРОК**). До реєстру внесено також короткі варіанти термінів-словосполучень (якщо такі зафіксовано), уживані в спеціальній літературі, та ініціальні абревіатури для позначення археологічних культур, їх подаємо після коми (**АЗІ́ЛЬСЬКА КУЛЬТУРА, АЗІ́ЛЬ; АНТРОПОГЕ́НОВИЙ ПЕРІОД, АНТРОПОГЕ́Н; БІНОКЛЕПОДІ́БНІ ПОСУ́ДИНИ, БІНО́КЛІ; ГОРОДОЦЬКО-ЗДО́ВБИЦЬКА КУЛЬТУ́РА, ГЗК; КУЛЬТУ́РА ШНУРОВО́Ї КЕРА́МІКИ, КШК**).

Відносно вільні словосполучення, цілісність яких зумовлена конвеційністю, а основне семантичне навантаження має іменник, доцільно наводити в інверсійному порядку, відповідно до якого прикметник виконує функцію видового класифікатора (**МАЙДА́НЧИКИ ЖЕРТО́ВНІ; КО́МПЛЕКС ВІДКРИ́ТИЙ; КО́МПЛЕКС ЗАКРИ́ТИЙ; КЛАСИФІКА́ЦІЯ АРТЕФА́КТНА; КЛАСИФІКА́ЦІЯ МОРФОЛОГІ́ЧНА**). Якщо словосполучення лексикалізовані, мотивація компонентів яких дещо стерта, переосмислена, то їх наводимо в тій формі, як зазвичай вони вживаються, тобто з прямим порядком слів (**ЗАЛЯГА́ННЯ ЗНА́ХІДОК IN SÍTU; ЛІНЕА́РНІ КУЛЬТУ́РИ; НЕОЛІТИ́ЧНА РЕВОЛЮ́ЦІЯ; ПЕРІ́ОД ВЕЛИ́КОГО ПЕРЕСЕ́ЛЕННЯ НАРО́ДІВ; ШНУРОВИ́Й ОРНА́МЕНТ**).

Усі реєстрові терміни мають знак наголосу, нормативний на сьогодні (не подаємо наголоси в односкладових словах). У кінці Словника вміщено список термінів, що відображає повний реєстр та перекладну частину лексикографічної праці – Алфавітний українсько-російсько-англійський покажчик археологічних термінів.

Мікроструктура Словника зумовлена вибором формату, складу, обсягу словникової статті, представленням власне лінгвістичної (семантичної, граматичної, етимологічної, словотвірної, стилістичної) та енциклопедичної інформації про термінологічні одиниці. Словникові статті, як зауважує В. Дубічинський, – це окремі різнопланові системи всередині складної самостійної єдності, якою в цілому і є словник [3, с. 56-57].

Словникова стаття складається з реєстрового слова чи словосполучення, що є об’єктом опису, граматичної характеристики, якщо словозміна термінів викликає труднощі (закінчення іменників в родовому відмінку однини тощо), етимологічної довідки для слів іншомовного походження (яка містить вказівку на мову-джерело, запис слова латиницею), дефініції. У кінці статті після крапки з комою подаємо переклади терміна російською та англійською мовами. Наприклад: **БІРИТУАЛІ́ЗМ**, -у (лат. bi – дво, ritualis – обрядовий) – поєднання різних ритуалів, наприклад, на одному могильнику поховання з кремацією та інгумацією; *рос.* биритуализм, *англ.* bi ritual; **ГОСТРОКОНЕ́ЧНИК**, -а – крем’яне знаряддя з двома суміжними робочими краями, що утворюють у точці з’єднання гострий колючий кінчик; використовувався як наконечник дерев’яного списа або як мисливський ніж у період середнього палеоліту; *рос.* остроконечник, *англ.* point; **ПЕКТОРА́ЛЬ,** -і, (лат. pectoralis – нагрудний) – шийна металева прикраса, що облягає груди та плечі. П. були поширені в скіфів та фракійців, найвідоміша золота скіфська пектораль із Товстої Могили; *рос.* пектораль, *англ.* pectoral.

У дефініції подаємо логічне визначення поняття, з’ясовуємо його зміст через найближче родове поняття із вказівкою на диференційні ознаки. Якщо термін полісемічний, то всі окремі, достовірно встановлені значення тлумачаться в одній статті з відповідною нумерацією, наприклад: **КЕЛЬТ,** -а (лат. celtis – різець, долото) – 1) у широкому

розумінні – стародавнє знаряддя для рубання: сокира, тесло, мотика з каменю або бронзи з руків'ям, що вставлялось у втулку; 2) у вузькому розумінні – різновид сокири доби бронзи із втулкою, розміщеною перпендикулярно до леза.

Гніздовим способом побудовані словникові статті, в яких терміни-деривати доцільно розглядати разом із тлумаченням реєстрового слова, від якого вони утворені. Такі похідні переважно є назвами видових понять, ознак, діячів/осіб тощо та не мають додаткового семантичного або стилістичного компонента. Наприклад, у статті **ТРИПІ́ЛЬСЬКА КУЛЬТУ́РА** розкривається значення похідних: ТРИПІ́ЛЬЦІ – носії трипільської культури, ТРИПОЛІЗА́ЦІЯ – поширення ознак трипільської культури. У статті **КО́МПЛЕКС КУЛЬТУ́РНИЙ** вміщено визначення видових понять КО́ПЛЕКС ВІДКРИ́ТИЙ, КО́МПЛЕКС ЗАКРИ́ТИЙ, КО́МПЛЕКС АРХІТЕКТУ́РНИХ ПАМ'ЯТО́К.

У Словнику наведено стислу характеристику найвідоміших археологічних культур, поширених на території сучасної України, у такій послідовності: назва культури, належність до епохи за археологічною періодизацією, походження назви та автор відкриття (якщо відомо), загальні риси культури (ареал поширення, типи досліджених пам'яток, особливості речового комплексу чи лише кераміки, причини зникнення), російський та англійський відповідники терміна. Наприклад: **КУЛЬТУ́РА ЛІЙЧА́СТОГО ПО́СУДУ, КЛП** – енеолітична культура III тис. до н. е., носії якої від узбережжя Балтики на півночі до Чехії та Словаччини на півдні, від Голландії на заході до басейну Західного Бугу на сході; названа за типовою формою горщиків та кухликів з лійчастою формою шийки. У 20–30-ті рр. XX ст. О. Цинкаловський відкрив пам'ятки КЛП на території Західної Волині та Полісся. Зараз відомо близько 50-ти поселень, що розташовані на високих мисах або схилах, по берегах річок. Характерними ознаками кераміки є крилоподібні або зооморфні ручки, заглиблений орнамент, наліпний валик, що оперізує горщик по шийці чи розміщений на плічках та нагадує літери Л або М. Зникнення КЛП пов'язують з приходом населення культури кулястих амфор, різних енеолітичних груп; *рос.* культура воронковидных кубков; англ. funnel beaker culture.

Медіоструктура Словника передбачає використання лексикографічних ремарок, які повинні забезпечити внутрішні системні відношення між окремими реєстровими термінами. Ремарки, або ж спеціальні позначки, містять лексичну, граматичну, стилістичну чи іншу характеристику термінів та мають форму скорочених слів, наведених курсивом. Скорочення *див.* (дивіться) вказує, що для отримання детальнішої інформації потрібно перейти до семантично близького (ширшого/ вужчого) поняття. Це відсилання подаємо після дефініції перед російським відповідником, наприклад: **АНТРОПОМО́РФ,** -а (від *грец.* anthrōpos – людина, morphē – форма) – кам'яна стела, що має подобу людського тіла. А. були надмогильними пам'ятниками або культовими

символами (родоначальника чи героя-творця – деміурга); поширені в VII–III ст. до н. е. А. скіфського часу є реалістичним або узагальненим зображенням у формі вертикальної людської постаті. У середньовіччі з'явилися половецькі А. – кам'яні баби (*див.* **КАМ'ЯНА́ БА́БА**).

Якщо для розуміння терміна потрібно ознайомитися з іншими поняттями, що асоціативно з ним пов'язані, то в кінці статті ставимо позначку *див. також***,** наприклад: **АНІМІ́ЗМ**, -у (*лат.* anima – душа) – одухотворення навколишніх предметів та явищ природи, наділення їх людськими рисами; лежить в основі первісних релігій (*див. також* **МА́ГІЯ, ТОТЕМІ́ЗМ, ФЕТИШИ́ЗМ**); **АЛОХТО́ННІ КУЛЬТУ́РИ** – археологічні культури, привнесені на певну територію з інших теренів (*див. також* **АВТОХТО́ННІ КУЛЬТУ́РИ**).

У випадку наявності термінів-дублетів використовуємо позначку *те саме, що* для відсилання до лексичної одиниці, що має визначення, наприклад: **КУЛЬТУ́РНА СПІ́ЛЬНІСТЬ,** -ності, *те саме, що* **КУЛЬТУ́РНИЙ КО́МПЛЕКС; НОМАДИ́ЗМ,** -у, (грец. nomades – той, хто кочує) – *те саме, що* **КОЧІВНИ́ЦТВО**). Ремарку *те саме, що* для вказівки на терміни-дублети подаємо також перед дефініцією, якщо її в Словнику ще не було, наприклад: **НАКОНЕ́ЧНИК,** -а, *те саме, що* **ВІ́СТРЯ,** – знаряддя на крем'яній пластині чи відщепі з одним або двома ретушованими лезами**; АРТЕФА́КТ (АРТИФА́КТ),** -у (лат. artefactum – штучно зроблене)**,** *те саме, що* **АРХЕОЛОГІ́ЧНИЙ ПРЕДМЕ́Т, СТАРОЖИ́ТНІСТЬ, –** будь-який матеріальний об'єкт, виготовлений чи модифікований людиною минулого, тобто повністю або частково є результатом людської діяльності.

На граматичні особливості термінів (головним чином, іменників) вказують ремарки *перев. одн.* (переважно однина), *перев. мн.* (переважно множина), *тільки мн.* (тільки множина), *тільки одн.* (тільки однина), *одн.* (однина), *мн.* (множина), *одн. і мн.* (називний відмінок однини і множини має однакову форму), *невідм. (невідмінюване),* наприклад: **АРХЕОЛОГІ́ЧНІ ПАМ'ЯТКИ́, -ок,** *перев. мн.* **АРХЕОЛОГІ́ЧНА ПА́М'ЯТКА, -и,** *одн.***; ВІДБИ́ТКИ, -ів,** *перев. мн.,* **ВІДБИ́ТОК, -тка,** *одн.***; РОЗКО́ПКИ, -ок,** *тільки мн.*; **ВІДКРИ́ТИЙ ЛИСТ, -а,** *тільки одн.*; **ПОСЕ́ЛЕННЯ, -я, -ень,** *одн. і мн.;* **ВІ́СТРЯ, -я, -тер,** *одн. і мн.;* **ГРАФІ́ТІ,** *невідм.*

Фукційно-стильова характеристика лексичних одиниць застосовується, якщо термін належить до іншої галузі знань (крім загальнонаукової лексики) або до пасивного словникового запасу (історизми). Ремарки цього типу також наведені курсивом після позначок, які вказують на певні граматичні риси слів-термінів, зокрема, це скорочення *антроп*. (антропологія), *мист.* (мистецтво), *гонч.* (гончарство), *архіт.* (архітектура), *геол.* (геологія), *етногр.* (етнографізм), *іст.* (історизм). Наприклад: **КОЛТ, -а,** *іст.* – давньоруська жіноча прикраса 11–13 ст. у формі порожнистої металевої підвіски, яка прикріплювалася до головного убору на скронях; **КЛЕЙМО́, -а,** *гонч.* – знак на поверхні амфори, нанесений господарем гончарної майстерності на ручку, шийку, а іноді й ніжку амфори; **КАНЕЛЮ́РИ, -ів,**

тільки мн., мист. – умовна назва способу орнаментації кераміки широкими жолобками, які утворювалися вдавленням глини за допомогою орнаментира в стінки посуду.

Висновки та перспективи досліджень. Отже, створення тлумачно-перекладного українсько-російсько-англійського словника археологічних термінів відповідає запитам часу. Ця лексикографічна праця є передусім довідковим виданням, проте покликана виконувати ще й систематизувальну, навчальну, комунікативну функції, оскільки декодує терміни, вживані в науковій галузевій літературі, подає рівнозначні відповідники в мовах перекладу. Словник побудовано алфавітно-гніздовим способом на засадах інформативної значущості, нормативності та поширеності/усталеності археологічних термінів у фаховій літературі. Лексикографічні ремарки вказують на внутрішньосистемні семантичні відношення та зв'язки між термінами, граматичні, функційно-стильові особливості реєстрових одиниць. Праця над Словником створює передумови і можливості для подальшого уточнення, уніфікації та кодифікації археологічної термінології.

Список використаної літератури

1. Боярова Л. Термінологічна лексика в загальномовному тлумачному словнику / Л. Боярова // Лексикографічний бюллетень. – 2008. – № 17. – С. 13–23.

2. Гринев С. В. Введение в терминологическую лексикографию : учеб. пособ. / С. В. Гринев. – 3-е изд., доп. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 224 с.

3. Дубичинский В. В. Лексикография русского языка : [учеб. пособ.] / В. В. Дубичинский. – М. : Наука, 2008. – 432 с.

4. Конопляник Л. М. Особливості укладання нових галузевих словників (на прикладі англо-українського словника з фізики) / Л. М. Конопляник // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія. – 2014. – № 11; Т. 1. – С. 119–122.

5. Симоненко Л. Нові підходи до розбудови української наукової термінології другої половини ХХ – початку ХХІ ст. / Л. Симоненко // Українська термінологія та сучасність : зб. наук. праць.– К. : КНЕУ, 2005. – Вип. 6. – С. 21–26.

6. Симоненко Л. Тлумачно-перекладна термінографія / Л. Симоненко // Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія : зб. наук. праць. – К. : Ін-т української мови НАН України, 2011. – С. 308–313.

Локайчук Светлана. Словарь археологических терминов: структура и принципы составления. В статье определены принципы создания толково-переводного словаря, который охватывает современные нормативные украинские археологические термины и их соответствия в русском и английском языках. Сформулированы задачи словаря, критерии отбора терминологических единиц. В работе описывается структура словарной статьи, дается информация о системе лексикографических ремарок.

Словарь составлен алфавитно-гнездовым способом с учетом принципов информативной значимости, нормативности и распространенности археологических терминов в специальной литературе. Словарная статья состоит из заглавного слова или словосочетания, которое является объектом описания, замечаний относительно словоизменения терминов, этимологической справки для слов иноязычного

происхождения, дефиниции и собственно перевода. Лексикографические ремарки указывают на семантические, грамматические, функционально-стилевые особенности терминов.

Ключевые слова: археологические термины, украинская терминография, структура словаря, словарная статья, лексикографические ремарки.

Lokaychuk Svetlana. Archaeological Terms Dictionary: Structure and Principles of Compiling. The article defines the basic principles of compiling explanatory-translation dictionaries, which cover modern Ukrainian normative archaeological terms and their equivalents in the Russian and English languages. The author formulates the main tasks and aims of such a dictionary, the selection criteria of terminological units and the types of semantic and grammatical characteristics of the terms. The paper describes the structure of the dictionary entry, and provides information about the system of lexicographical remarks. The dictionary is compiled in accordance with alphabetical-cluster method, based on the principles of informative importance, normativity and frequency of use of the archaeological terms in the specialized literature. An entry in the dictionary consists of the title word or phrase, which is the object of description, comments regarding the inflection terms, etymological reference to the words of foreign origin, definition and the translation of them. Lexicographic remarks concern the semantic, grammatical, functional and stylistic peculiarities of terms.

Key words: archaeological terms, Ukrainian terminography, structure dictionary, article in the dictionary, lexicographic remarks.

Стаття надійшла до редколегії 18.02.2016

УДК 811.161.2’38

Наталія Ляшук

СТЕРЕОТИП НАЦІОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ УКРАЇНЦІВ У ПРОЗОВИХ ЖАНРАХ ФОЛЬКЛОРУ

Стаття присвячена вивченню етнічних стереотипів українців у прозових жанрах фольклору, зокрема в казках, легендах, прислів’ях і приказках. Проведено аналіз мовних засобів вираження етнопсихологічних якостей українців, що формують етнічний стереотип. Стверджено тяжіння автостереотипів до позитивності в оцінювані національних рис характеру.

Ключові слова: етнічний стереотип, стереотип національного характеру, автостереотип, прозові жанри фольклору.

Постановка наукової проблеми та її значення. У сучасних лінгвістичних студіях, що присвячені вивченню національно-мовної картини, досить часто постають об’єктами вивчення етнічні стереотипи, в яких зреалізовані ментальні особливості нації. За «Етнічним довідником», «Стереотип етнічний – схематизований, спрощений, емоційно забарвлений образ певної етнічної спільноти, який поширюється як типовий на кожного її представника» [5]. Незважаючи на те, що такий образ має досить поверховий характер і фіксує в собі іноді несуттєві риси етносу чи етнічної групи, він надзвичайно стійкий, консервативний і важко піддається найменшим змінам під впливом раціональної інформації. Етнічні стереотипи мають складну структуру, один із компонентів якої передбачає репрезентацію етнопсихологічних рис людини.

Дослідження усталених стереотипних номінацій мовознавці проводили на матеріалі різних фольклорних жанрів (Н. Б. Годзь, Н. О. Данилюк, С. Я. Єрмоленко, Н. М. Сологуб); фразеології (І. О. Голубовська, І. Б. Іванова, А. О. Івченко, О. В. Назаренко, О. О. Селіванова). Мовно-образний простір української ментальності висвітлений В. М. Русанівським, М. П. Кочерганом, В. С. Калашником. Етнологічний аспект української ментальності представлений у працях М. І. Костомарова, М. В. Гримич, Г. О. Булашева та ін.

Однак комплексного вивчення етнічних стереотипів українців дотепер не здійснено. **Мета** дослідження – проаналізувати мовне вираження національного характеру українців у казках, легендах, фразеологізмах і визначити, які номінації формують етнічний стереотип українців.

Виклад основного матеріалу. Українська усна народна творчість дає багатий фактичний матеріал для вивчення стереотипів національного характеру. Етнолінгвісти (Є. Бартмінський, О. В. Бєлова, І. О. Голубовська, Н. О. Данилюк) стверджують про стереотипність фольклору, що полягає в наявності традиційних лексичних номінацій, усталених граматичних,

© Ляшук Н., 2016

стилістичних моделей організації народнопоетичного тексту, слів-символів, що довго залишалися незмінними в мові. Водночас варто зауважити, що стереотипність фольклору зумовлена й цілим комплексом екстралінгвальних чинників: особливим характером фольклорного мислення, широтою етнографічних зв'язків, колективною природою творчості, наявністю традиційного середовища, усною формою розповсюдження. Д. І. Чижевський зауважував, що «при визначенні психологічного типу народу дослідження народної творчості є, можливо, найдостовірнішим методом. Щоправда, він має й певні труднощі, адже народні твори нерідко є конгломератом продуктів різних епох і різних типів, які почасти зливаються між собою, а почасти лишаються незмінними й досі» [7, с. 25].

Фольклорна свідомість, яка ґрунтується на колективних уявленнях, формує стереотипи: традиційні фольклорні образи-символи, стійкі асоціативні ряди та фольклорні парадигми, що становлять структуру народного тексту.

Казка як один із найдавніших жанрів фольклору дає багатий національний матеріал для розуміння моральних поглядів на добро та зло, ідеали щасливого життя й справедливості, це одна з форм архетипних уявлень, акумулятора етнічної ідентичності та менталітету. Н. Б. Годзь стверджує, що «казка як знакова система будує певний позачасовий наративний простір, де наратори за допомогою текстів мають змогу не тільки передавати загальнокультурні константи, але й розкривати етнічно зумовлене світобачення. Казковий фольклор може структурувати «буденну» понятєву систему, систему авто- та гетеростереотипів і відображати етнолінгвопсихологічний несвідомий простір» [2, с. 15].

Морально-психологічні риси людини, обрані об'єктом дослідження, в казках змальовані досить принагідно й узагальнено. Створення мовного образу персонажа в народних казках здійснювалося через його вчинки та дії, які часто були незвичайними, наприклад: «*…пише той брат до царевича, що є в нього сестра, така, що як засміється, то перло сиплеться, а як заплаче – золото падає, як піде танцювати, так квіти й уродяться*» [УНК, с. 130]. А отже, представлений узагальнений образ дає підстави говорити про велику емоційність українців, особливо жінок, тому що в казці за допомогою фактичних дій гіперболізуються емоції, виражені словами *плакати, сміятися, танцювати*.

В українській народній казці чітко вказні дві характеристики дівчини – це працьовитість і розум. У казці «Дідова Дочка і Бабина Дочка» добро протистоїть злу через такі риси людини, як працьовитість і лінощі: «*Бабина ж дочка така лінива, така ледача: ні до холодної води не береться, все б сиділа, згорнувши руки. А та дівчина роботяща та добра дитина, і що не дай їй зробити, і скільки не дай то все зробить*» [УНК, с. 144].

У казці «Семиліточка», де дівчина відгадує усі загадки короля, акцентована увага на її розумі: «*Донька була красива і дуже розумна*» [УНК,

с. 175]. Творці народних казок формували образи персонажів за узагальненими стереотипами, а для опису героя послуговувалися традиційними словесними конструкціями: «*Вона злізла та як стрепенеться, то стала така панна, що ні в казці сказати, ні пером написати*» [УНК, с. 101]. У текстових конструкціях часто функціонують лексеми *красна*, *хороша*, що мають полісемантичну функцію, тому що вказують не лише на зовнішні, а й на внутрішні якості людини, наприклад: «*А дочка була така хороша, що й сказати не можна*» [УНК, с. 175] або «*А дівчата були такі красні, що й людському окові дивитися на них і не дивуватися – було неможливо*» [УНК, с. 120].

Ідеал дівочої краси мовці виражали також за допомогою лексем, що означали вищий статус у суспільстві: *князівна*, *королівна*; така людина повинна була бути досконала, наприклад: «*Як увійшла вона в церкву, так церкву й осіяла. Люди аж стямилися з дива: «Чи воно князівна, чи королівна? Ще такої не бачили?*»» [УНК, с. 116].

Щодо національних рис українця, то в казках зберігся стереотип культурного героя. М. В. Гримич стверджує, що «український стандарт культурного героя – це водночас ідеал архаїчного етнічного героя. Він з'являється в різних текстах під різними іменами (Котигорошко, Красноцвіт, козак Мамалига, Іван Богданець), однак ми з легкістю впізнаємо його за низкою стабільних ознак, які не змінюються» [3, с. 252]. Провідна ознака культурного героя – це його надприродна сила.

Про фізіологічні властивості героя свідчать такі казкові антропоніми, як *Об'їдайло, Обпивайло, Вернидуб, Вернигора, Скороход, Слухало.* У казці вони функціонують як окремі герої з різними гіперболізованими властивостями, але практично виконують функцію відокремлених ознак і магічних властивостей Котигорошка.

У народних казках увага закцентована на такій особливості українців, як почуття родинного обов'язку. В українському стереотипі культурного героя неодмінним є почуття родової спільноти, що унеможливлює будь-яке протиборство, наприклад: «*Тільки Сухобордзенків кінь обертається до свого брата, коня білого полянина і говорить йому: – Невже ж, каже, – брате мій милий, ти проти мене підеш, а ми ж, каже, – сини однієї матки*» [УНК, с. 170].

Важлива ознака стереотипу культурного героя – бути воїном. Із двох варіантів – «*битися чи миритися*» – Котигорошко обирає «*битися*». Головною передумовою його геройства виявляється обов'язкова перемога в бою. Це створює ґрунт для культивування майбутнього образу лицаря. Отже, можна стверджувати, що для українця як етнічного героя була властива войовничість.

Прислів'я та приказки як інтегральні частини національних фразеологій дають можливість розмірковувати про національну логіку та національну свідомість етносів. Паремії, віддзеркалюючи загальнолюдські пріоритети, фіксують водночас національно зумовлені ціннісні уявлення

народу про світ і своє буття в ньому, а також дають багатий матеріал для дослідження національного характеру.

Важливо те, що національні особливості виявлені в імпліцитному змісті фразеологізмів, який виникає внаслідок оригінального поєднання понять. Це явище створене на основі постійних асоціативних реалій, які в результаті метафоризації, окрім прямого значення, можуть уживатися переносно для позначення властивостей інших предметів та людських відносин.

Вивчаючи мовний вияв ментальних ознак, О. В. Назаренко дослідив, що «фразеологізми відбивають риси менталітету потрійним чином: 1) комплексно, тобто своїм ідіоматичним значенням, усіма компонентами разом, що являють сутність будь-якої фразеологічної одиниці; 2) розчленовано, тобто елементами свого складу, парадигматичними зв'язками, синонімічними рядами ФО (фразеологічних одиниць); 3) прототипами, оскільки вільні словосполучення називали певні звичаї, традиції, подробиці побуту і культури та багато іншого» [6, с. 6].

Українська фразеологія дозволяє виокремити ряд тематичних груп, що відображають внутрішні якості українців. У збірнику Матвія Номиса «Українські приказки та прислів'я, і таке інше» найбільше фразеологічних одиниць у тематичній групі «робота», що свідчить про працьовитість українського народу. Наприклад: *«Слова полова, а праця – диво»* [УП, с. 335]; *«По роботі пізнають майстра»* [УП, с. 336]; *«Робота сама за себе скаже»* [УП, с. 336], *«Без діла псується сила»* [УП, с. 337], *«В умілого й долото рибу ловить»* [УП, с. 337].

У фразеології також представлені зразки, що свідчать про важку працю, яку українцям довелося виконувати, щоб заробити собі на життя. Значення важкої праці реалізовано за допомогою лексем *мозолі, горб*, наприклад: «*заробляти кривавими мозолями», «гнути горба», «тримати на своєму горбі»* [УП, с. 345].

Суттєвою рисою українського менталітету називають волелюбність (Д. І. Чижевський, О. С. Стражний). Підтвердження цього знаходимо у фразеологічних зразках, котрі сформовані на базі поняття *воля*: «*Хоч спина гола – та своя воля*» [УП, с. 100]; «*З корита їли та у волі жили – ніякого горя не знали*» [УП, с. 100].

Про гостинність українців свідчать такі приказки та прислів'я, як «*Принеси, Боже, здалека родину, то ми і в будень зробимо неділю*» [УП, с. 518]; «*Любого гостя весною частують медком, а восени молочком*» [УП, с. 517].

У прислів'ях і приказках спростовано твердження про українців як про войовничий народ і, навпаки, підкреслено їхню миролюбність: «*Ворога хлібом та сіллю карай», «Ворогу все оддай, а сам так останься – аби дальше од лиха*» [УП, с. 242].

Вагомий елемент національного характеру українців – це оптимізм, про що свідчать окремі фразеологізми: «*Колись і на нашій вулиці буде свято*» [УП, с. 239]; «*Коли стало на хліб, то стане на обід*» [УП, с. 238]; «*Як*

будемо живі, то будемо ситі»; «*Не журися, та Богу помолися*»; «*Журбою поля не переїдеш*» [УП, с. 340].

У прислів'ях, що входять до складу семантичного поля «розум», підкреслена визначальна риса українців – повага до людей похилого віку і до батьків: «*Старі кажуть на глум, а молодим треба брать на ум*» [УП, с. 284]; «*За сю науку цілуйте батька і матір в руку*» [УП, с. 285].

Розсудливість українців виражена в ідіоматичних висловах, де йдеться про цінність часу та необхідність його ефективного використання: «*Не тим час дорогий, що довгий, а тим, що короткий*» [УП, с. 359]; «*Час мов віз з гори чухра, його не доженеш*»; «*На годину спізнився – за рік не доженеш*»; «*Лучче тепер, ніж у четвер*» [УП, с. 361].

На високу релігійність українців вказує велика частотність вживання лексеми *Бог* у прислів'ях і приказках: «*Шануй батька та Бога – буде тобі всюди дорога*» [УП, с. 290]; «*Як Бог годить, то й мокре горить*»; «*Біг суде не так як люде*» [УП, с. 40].

У приказках та прислів'ях виражене також критичне ставлення до негативних якостей характеру. До автостереотипу ввійшли найтиповіші з них, які властиві українцю:

а) упертість: «*Хоч камінь на шию та у воду»; «Хоць вогню до него прикладай»; «Їй кажи овес, а вона каже гречка*» [УП, с. 152]. В одній із таких фразеологічних одиниць вказано етнонім *русин* (*Упертий як русин*), тобто конкретизована наявність такої риси характеру в мешканців певної території;

б) корисливість: *«Тоді сусід добрий, коли мішок повний»; «Поки багат, то поти сват»; «Як ся чоловік гаразд має, то й сусід буває»* [УП, с. 136];

в) сварливість: *«Живуть, як кішка з собакою»; «Два коти в однім мішку не помиряться»; «Собака собаки не мине»; «Два когути два дими, дві господині ніколи не погодяться*» [УП, с. 234]. Використання в останньому прикладі граматичного значення жіночого роду свідчить про належність такої властивості переважно українським жінкам. Дослідниця стереотипу фемінності українців О. Р. Кісь стверджує, що «першість серед найбільш дошкульних рис українки посідає «гострий язик» – поняття, яке водночас містить декілька значень, а саме: «балакучість», «схильність до суперечок», «сварливість». Природно, що така риса є несумісною з патріархатним ідеалом жіночності, що заохочує стриманість, скромність і покірність» [4, с. 90]. Прислів'я акцентують увагу на тому, що *«З лихою жінкою не договоришся»*; *«З лихою жінкою і з грошима сварка, а з доброю — і без грошей лад»* [УП, с. 153]. Тому ми можемо погодитися із висновком О. Р. Кісь, що «контент-аналіз паремійного фонду різних народів та народних казок дає підстави стверджувати, що в них оцінюються як взірцеві, позитивні риси, як терпіння, покірність, стриманість і скромність, жертовність, доброта, ніжність, м'якість, працьовитість, покора; натомість жіноча самостійність, незалежність, прагнення до домінування чи бажання висловити власну думку набуває однозначно негативних конотацій і обов'язково подається у супроводі таких негативних рис, як заздрість, користолюбство,

підступність, зрадливість, брехливість, гординя, лінь, розбещеність, аморальність та ін.» [4, с. 92];

г) байдужість: *«Про мене, Семене. Мені все рівно – що кахоль, що пічка»; «Церква горить, а люди руки гріють»; «Наш Антін не тужить об тім»* [УП, с. 243];

ґ) заздрість: *«На чужій ниві все ліпшая пшениця»; «Завидно, що в кого видно»; «Сові сонце очі коле»; «В чужих руках завше більший шматок»* [УП, с. 125].

Отже, в українських приказках і прислів'ях сформовано цілий комплекс позитивних і негативних морально-психологічних рис, які становлять автостереотип українців.

Уявлення про національні риси характеру українців також репрезентує епічний жанр фольклору – легенда. Коли створювалися легенди, вже відбувалася міжгрупова диференціація суспільства на певні етнічні групи. У цей же період і формуються етнічні стереотипи (як правило, в легендах критичні уявлення про сусідні країни). Зокрема, Г. О. Булашев виділяє таку групу легенд, як «Українські легенди про походження та характеристичні особливості деяких народностей» [21, с. 150], в яких функціонують етноніми «хохол», «москаль», «жид».

У більшості легенд про походження українців паралельно подається генезис росіян як протиставлення «своє» – «чуже», тобто одночасно моделюється авто- та гетеростереотип. Основний варіант походження українців і росіян це той, що «*Петро робив хохлів з благородного пшеничного тіста, а Павло – москалів з рудої глини – тому вони й руді*» [УЛ, с. 132].

В іншій легенді вказано на основну діяльність українського народу: «*Святий Петро каже Христу пошепки:* «*Цій людині бути хохлом – хліборобом: він вік оброблятиме землю*» [УЛ, с. 136].

У легендах виражено не лише позитивні риси характеру українців (*працелюбний, простий*), а й негативні (*грубий, впертий*), наприклад: «*Багато років тому в одного пана було двоє кріпаків – москаль і хохол. Москаль був людиною ледачою і хитрою, а хохол – працелюбною і простою, але надто вже грубою і впертою*» [УЛ, с. 140].

Висновки та перспективи дослідження. Отже, аналіз внутрішніх якостей українців у прозових жанрах фольклору визначив певні особливості відображення національних рис. Творці народних казок не створювали детальних характеристик героїв, а для опису персонажів послуговувалися схематичними образними конструкціями. Українські легенди чітко фіксують декілька яскравих рис українця, що стали складовими елементами етнічного стереотипу, а саме: *селянське походження* (хлібороби), *благородність, працелюбність, простота, грубість і впертість*. Найбільший комплекс стереотипних рис характеру українців виявлено в прислів'ях і приказках, до якого увійшли як позитивні, так і негативні моральні риси людини. Результати подальших досліджень етнічних стереотипів сприятимуть поглибленій реконструкції національно-мовної картини світу.

Список використаних джерел та їх умовних скорочень

УЛ – Українські міфи, демонологія, легенди / [упоряд. М. К. Дмитренко]. – К. : Музична Україна, 1992. – 144 с.

УНК – Українські народні казки : для молодшого і середнього шкільного віку / [упоряд. та передм. Л. Ф. Дунаєвської]. – К. : Веселка, 1990. – 270 с.

УП – Українські приказки, прислів'я і таке інше: збірники О. В. Марковича та ін. / [уклав М. Номис; упорядкув., прим. та вступ. ст. М. М. Пазяка]. – К.: Либідь, 1993. – 768 с.

Список використаної літератури

1. Булашев Г. О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях / Г. О. Булашев. – К. : Фірма «Довіра», 1993. – 414 с.

2. Годзь Н. Б. Культурні стереотипи в українській народній казці : автореф. дис… канд. філолософ. наук: 09.00.04. / Н. Б. Годзь ; Харківський нац. ун-т. ім. В.Н. Каразіна. – Харків. – 2004. – 16 с.

3. Гримич М. В. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців / М. В. Гримич. – К. : Заповіт, 2001. – 379 с.

4. Кісь О. Р. Стереотип феміннності українців у фольклорних та етнографічних джерелах / О. Р. Кісь // Наукові записки Івано-Франківського краєзнавчого музею. – 2001. – Вип. 5-6. – С. 88 – 97.

5. Клинченко Т. В. Етнічний довідник: поняття та терміни [Електронний ресурс] / Т. В. Клинченко. – Режим доступу: http://www.socd.univ.Kiev. ua/fulltext.html (15.03.04).

6. Назаренко О. В. Українська фразеологія як вираження національного менталітету : автореф. дис. … канд. філолог. наук: 10.02.01 / О. В. Назаренко. – Дніпропетровськ, 2001. – 18 с.

7. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. – К. : Обереги, 1992. – 273 с.

Ляшук Наталия. Стереотип национального характера украинцев в прозаических жанрах фольклора. Статья посвящена изучению этнических стереотипов украинцев в прозаических жанрах фольклора: сказках, легендах, пословицах и поговорках. Проведен анализ языковых единиц этнопсихологических качеств украинцев, которые составляют этнический стереотип. Определена специфика выражения лексико-семантической структуры образа в эпических фольклорных текстах. Сделан акцент на полисемантической функции народных образов; выражении этнопсихологических качеств украинцев с помощью обобщенных традиционных конструкций в сказках. Творцы легенд вербализируют стереотипные качества характера средствами прямого значения лексемы. Самый большой комплекс номинаций украинцев, включающий как положительные, так и отрицательные моральне качества человека, представлен в пословицах и поговорках. Отмечена склонность автостереотипов к позитивности при оценивании национальных качеств характера.

Ключевые слова: этнический стереотип, стереотип национального характера, автостереотип, прозаические жанры фольклора.

Lyashuk Natalia. The Ukrainians' National Character Stereotype in the Prose Genres of Folclore. The article deals with the investigation of the Ukrainians' ethnic stereotypes in the folk prose: fairy tales, legends, proverbs and sayings. The article presents the analysis of the language means aimed at creating ethnic spirit and psychological nature of the Ukrainians which actually reflect the ethnic stereotypes . The article highligts specificity of creating the lexical and semantic image structure in the epic folk works. The author reveals the polysemantic function of the folk images and the expression of the ethnic and

psychological features of the Ukrainians by generalizing traditional structures of the fairy tales. It is emphasized that the authors of the legends verbalize the stereotype character features mostly by means of the direct meaning of the lexeme. The biggest set of the Ukrainians' nominations can be found in the proverbs and sayings including both the positive character features of the human being and the negative ones. The study has proved that there is a tendency to auto-stereotypes positivity in assessing national qualities of character.

Key words: ethnic stereotype, auto stereotype, national character, folk prose, fairy tales.

Стаття надійшла до редколегії 04.03.2016

УДК 811.161.2’373:821.161.2-1.09

Ольга Маленицька

КОЛЬОРОНАЗВИ В ПОЕЗІЇ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

У статті розглянуто особливості використання лексики на позначення кольорів у поезії Юрія Федьковича: традиційність і специфіку їх індивідуально-авторської семантизації, особисті кольористичні домінанти, стилістичні функції у створенні художніх образів й утвердженні української мови на території Буковини в часи австроімперської експансії другої половини дев’ятнадцятого століття.

Ключові слова: мовна картина світу, індивідуальний стиль, семантика, стилістична роль, мовна діяльність, образи, асоціації.

Постановка наукової проблеми та її значення. Одним із найважливіших напрямків лінгвостилістичних студій залишається вивчення індивідуального стилю майстрів слова, що не тільки презентує особистісне світосприймання й світовідчуття автора, його психологію та оцінне ставлення до дійсності, але й через специфіку індивідуального використання письменником загальновживаної мови дає змогу пізнати комунікативні ресурси й особливості розвитку мови на певному її історичному етапі.

Видатний просвітитель, педагог, новаторські ідеї якого випередили свій час, фольклорист і видавець, редактор першого на Буковині україномовного часопису, «на землі, де впродовж багатьох століть панувало розгнуздане іноземне свавілля, Юрій Федькович започаткував весну українського національно-культурного відродження» [5, с. 6]. У листі до українського публіциста й педагога Костя Горбаля сам письменник зізнавався: «Я наш нарід цілим серцем люблю, і душа моя віщує, що єго велика доля жде…», тому, знехтувавши реальною можливістю уславитися через письменство мовою імперії – німецькою, якою й розпочав свою творчість, звернувся до рідного слова, «бо як то вам руське слово скаже, то аж у серця відволодіє, а Німеччина топиться, як сніг» [7, с. 484]. У зв’язку з цим пізнання особливостей індивідуального стилю Юрія Федьковича бачимо важливим як для розуміння мовної особистості великого українця, так і для осмислення його внеску в утвердження й розвиток української мови в умовах чужомовної експансії.

Аналіз останніх досліджень проблеми. Поняття «індивідуальний стиль», «ідіостиль» мовознавці тісно пов’язують з поняттями «мовна особистість», «індивідуальний мовосвіт», «світобачення письменника», «художнє мовомислення», «мовна картина світу» [4, с. 27]. Зважаючи на важливість цієї проблеми, до вивчення індивідуального мовлення письменників на матеріалі їх художніх творів тільки в останні десятиліття зверталися Г. Л. Аркушин, С. П. Бибик, Г. М. Вокальчук, Л. В. Голоюх,

© Маленицька О., 2016

Н. О. Данилюк, С. Я. Єрмоленко, В. С. Калашник, І. Я. Кость, І. П. Левчук, Р. С. Омельковець, А. М. Поповський, М. В. Скаб, Н. М. Сологуб, Л. Ю. Тиха та інші.

Індивідуальний стиль Юрія Федьковича цікавий дослідникам з погляду фіксації діалектних явищ (І. Г. Матвіяс), фразеологізмів (Н. Д. Бабич), чужомовних запозичень (О. Гірчева), стереотипів мовної поведінки (С. К. Богдан), лінгвальної природи епітетів, концепту «рідний» (Н. В. Гуйванюк, Ю. М. Руснак, О. В. Криштанович), особливостей його психолінгвістичного образу (Г. Горюк), світогляду, джерел формування мовної особистості й мовленнєвої структури образу автора (О. В. Криштанович).

Мета і завдання статті. «Кращого стиліста, ніж Федькович, – писала Леся Українка в статті «Малорусские писатели на Буковине», – не було і нема серед буковинських і галицьких письменників» [6, с. 66]. Однак стилістична майстерність письменника у використанні кольористичної лексики ще не стала предметом окремого вивчення. Простежити традиційність і специфіку індивідуально-авторської семантизації кольорів та їх відтінків, особисті кольористичні домінанти, стилістичне навантаження кольоролексем у текстах ліричних і ліроепічних творів для розуміння мовної картини світу письменника і є метою та завданнями нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Відомо, що початковим етапом мовної діяльності людини є довербальний, коли задумане висловлювання існує не в словах, а у формі образів-асоціацій (зорових, слухових, нюхових, дотикових, смакових). Думка, якій ще належить стати висловом, у свідомості мовця легко й невимушено складається в гармонійну картину того, що він хоче сказати, яка може миттєво перетворюватися із кольорової в чорно-білу, із динамічної – у статичну. У волі мовця відчути запах і смак, форму й колір, дослухатися й доторкнутися до усього, про що належить сказати. Але для того, щоб задум став мовою, щоб донести до співбесідника все багатство власної образно-асоціативної картини, мовцеві належить перекодувати її у мовні одиниці, перетворити «те, що хочу сказати», у те, «як про це можна сказати», тобто у внутрішнє мовлення, і тільки із нього видобути найдоречнішу словесну версію для озвучення чи передачі на письмі [1, с. 182–192].

Відповідно до такого тлумачення мовної діяльності людини можемо змоделювати й процес творчості письменника. Зрозуміло, що маніпуляції з образами-асоціаціями, тобто створення задуму майбутнього твору, не складають труднощів, бо він наділений здатністю по-особливому сприймати навколишній світ і суспільство, бачити й відчувати те, що лишається поза увагою пересічної людини. Так само літературний хист без особливих зусиль перетворює задум у внутрішнє мовлення – можливі версії сказаного, але добір слів для передачі всіх відтінків образно-асоціативного замислу, що живе у свідомості митця, вимагає справді

неабияких зусиль. Результат цієї праці матеріалізується в художньому творі. Але те, як він буде сприйнятий читачами, по суті, залежить не стільки від творчої уяви автора, скільки від його майстерності оперувати мовними одиницями на завершальному, третьому, етапі мовної діяльності. Вдумливе ж прочитання художнього твору, зокрема пильна увага до лексики, якою оперує письменник, відкриває нам світ його мислення, а відтак і представляє неповторність його мовної картини світу.

«Федькович, – писав Іван Франко, – се талант переважно ліричний; всі його повісті, всі найкращі його поезії, – навіяні теплим, індивідуальним чуттям самого автора… так і здається, що автор співає і розказує всюди про те, що сам бачив, сам найглибшими нервами душі прочув. І в тім іменно й лежить чаруюча сила його поезії, в тім лежить порука її живучості, доки живе наша мова» [8, с. 37–38]. Син небагатого шляхтича й неписьменної жінки, яка розмовляла тільки по-українськи й нічим не відрізнялася в побуті від простих гуцулок, внук православного священика, народжений у гірському буковинському селі, назавжди поєднав свою душу з цим краєм, а це, вочевидь, визначило особливу чуттєвість його творів і специфіку мовосвіту.

Як твердять психологи, у процесі мислення людина може оперувати винятково тими образами й асоціаціями, що з'явилися в результаті її пізнання дійсності [2, с. 350–361]. Інакше кажучи, навіть для відтворення власних фантазій людина використовує досвід особистого чуттєвого (зорового, слухового, смакового, тактильного тощо) пізнання світу. Ніколи не можна оперувати поняттями, які не спізнав у житті, тобто які не стали досвідом особи. Вочевидь, розмаїття барв Буковини – природи, одягу, предметів побуту, що з дитинства закарбувалися у свідомості майбутнього письменника, спричинило таку його особливість, як сприймання й відтворення світу через колір. «Моє щастя – в Буковині, у горах, – зізнавався Юрій Федькович в одному з листів, – а коли не в горах, то все-таки в Буковині – межи Дністром а Прутом. Не знаєте ви, любку мій, кілько там краси та поезії!» [7, с. 467].

Спостереження над мовою поетичних творів переконує, що кольористична палітра Юрія Федьковича досить багата. Поряд із основними комплексними й найбільш часто вживаними кольорами *чорний* і *білий* передавати образно-асоціативні уявлення автора допомагають *червоний, рожевий, зелений, синій, голубий, сірий, сивий, сизий* а також *золотий, срібний.*

До чорного (темного) кольору поет звертається для змалювання портретних деталей, природних явищ і реалій, для образної передачі характерних рис, психологічних станів, специфіки функціонування предметів тощо. Послугуючись лексемою *чорний (чорна, чорне, чорні)* для портретування, поет саме їй віддає перевагу при змалюванні очей, що зближує його поезію з фольклорним мовленням. Згадаймо, як часто натрапляємо ми на цей образ в усній народній творчості, де ідеал дівочої

краси тісно пов'язаний саме з чорними (карими) очима. Особливу магічну силу чорних очей у народі приписували представникам племені циган за їх здатність ворожити. Вірили, що людина, поглядом якої заволоділа циганка, часто вже не могла діяти самостійно, а перебувала у повній владі чарівниці. Саме це спричинило одну із народних заборон – не дивитися циганам у вічі. У руслі народних уявлень про красу й силу впливу змальовує Юрій Федькович чорні очі, причину трагічного кохання, в поемі «Циганка»: *Уздрів наш Марко – та й пропав, / Як той метеличок у цвіті!.. / Коби на всім веселім світі / Очей лиш чорних не видать: / Побачив – вже й вдавився кат / І серцем, і душев, і волев! / Чи будь вірлом, чи будь соколом / Вони приборкають на час!..* [7, с. 157] (далі, покликаючись на це джерело, в дужках зазначатимемо лише сторінку).

Таємниця циганських очей, пересторога та заборони, пов'язані з ними, перенесли загадковість, а отже, й прагнення розкрити їх магію й на очі коханої. Почуття захоплення ліричного героя (*Спишу твої чорні очі Віршем на папері* [с. 118]) або ж солодкого безвілля, а відтак муки й страждання закоханого поет передає посередництвом сталого фольклорного епітета *чорні очі: Чорні очі, ви, дівочі / ци ви в раю ся родили? / Ні, ви в пеклі, у безоднім, / уночі ся виводили, / Що я братей моїх зрадив, / що їх шабля моя їла…* [с. 86].

Чорні очі – символ дівочої вроди і її влади над юнаком («Поклін», «Україна», «Гей у полі, полі»), як-от: *Там ясна, як зорниця, / Як зірка серед ночі, / Там мила, чорні очі* [с. 65].

Не порушуючи фольклорної традиції, посередництвом чорного кольору автор вимальовує також інші портретні деталі – брови (*На дівчатах – чорні брови* [с. 78], *Соколі очі і чорні брови, якого роду, якої мови* [с. 94], *А дівка, як рожа з калинов навесні, А брови її чорні...* [с. 63]), вуса й волосся (*вус, око чорне* [с. 44], *чорні коси не розплете...* [с. 162], *циганочка плете чорні коси* [с. 167]).

Зовсім іншого значення набуває епітет *чорний* у портретуванні героя поезії «Вечір на Підгір'ю». *Чорні очі* – вияв безмірного смутку, туги за вільним життям молодого стрільця із чистим серцем у гарних грудях, капітана, що був до війська «*гей рицар пишний, урочистий», «моторний, як козак турецький*», а тепер у тяжкій задумі від безпорадності «*відважним чорним, гейби в орла, оком Похмуро дивить в крицяну рушницю*» [с. 44].

Традиційно чорний колір – це символ печалі, безнадії, символ смерті. Тому, час від часу вводячи в поетичний текст епітети *чорний, темний*, Ю. Федькович наче заряджає читача передчуттям чогось зловісного, трагічного, як-от: *А перед столами чотири бояри в чорних киреях стоя* [с. 147] або *На моїм світі вечоріє; Новую скриню уселя Страшнов та чорнов свойов плахтов Та невсипуща Парка-пряха* [с. 182].

Забарвлюючи в *чорне* у значенні *темне* об'єкти природи (*чорні гори, чорний ліс, чорна Чорногора)*, письменник не обмежується створенням зорового образу [с. 71, 93, 126, 135, 232, 189]. Часто, розташовуючи в тексті

поряд обидві лексеми, автор досягає подвійного ефекту: з одного боку викликає зорові асоціації, а з другого – відтворює психічний стан відчуття смутку, що наближається до розпачу та віщування смерті. Так, звертаючись до музи («Капрал»), поет пише: *...ти найшла, необачна, / Мужицького сина, / Ще й у чорних, темних горах...* [с. 182].

Подібне бачимо й у принагідному коментарі до місця дії («Керманич»), де дівчина божевільна ходить *Понад Черемуш глибокий та дивиться в воду Єго,чорну та непевну* [с. 220].

За текстуальними ознаками чорний колір в ідіостилі Ю.Федьковича – це ще й засіб відтворення контрастного. Трагедію молодого арештанта Івана (поема «Дезертир»), щасливе життя котрого зламав призов до цісарського війська («прийшли та й остригли цісарськими ножичками») автор передає, зіставляючи весняне цвітіння з морозяним «*чорним градом*»: *Духне веснов із-за моря, / Земля пустить квіти, / Сипне хмара чорним градом: Ні цвіту, ні раю,.. / Така моя доля!* [с. 193].

Метафора *чорна хмара* («О чом Дунай?..») підкреслює зміну характеру ліричного героя на протилежну, протиставляючи добро і зло: *Було серце, як то сонце, / Люди вкрили чорнов хмаров; / Було серце, як та рожа, – / Люди взяли попід ноги* [с. 214].

Чорний колір у Юрія Федьковича набуває різної семантики. Часто в поєднанні з іменниками *кров* або *думи* цей епітет є синонімічним до понять байдужість до життя, майже смертельна безнадія (*Там і смутну ніт, Бо там серце стиле, Ніби чорна кров* [с. 68]; *Гой думи ж ви мої! Гой чорні ж ви мої, Та де я вас подію?* [с. 215]). Ним письменник образно передає й найбільшу концентрацію зла, втілену в ненависному ворогові *(І заграє та кров чорна, Уража, як море* [с. 218]). Найвища міра негативного, що її може втілювати особа, яка вже втратила людську подобу, також подається читачеві через епітет *чорний*: *О горе, чорний збую, піб'є тя наша кров, / Аби-сь ти більше слави на світі не найшов!* [с. 70].

Дотримуючись народномовної традиції, Ю.Федькович представляє кінець життя поетичними образами вечора і ночі, пов'язуючи їх, як і все, що має прямий стосунок до смерті, із чорним кольором жалоби: *могили чорні* (або *чорніють), чорне віко*.

Подібні функції виконує близький до *чорного* колір, позначений лексемою *темний (темна, темні, темно, темненькі, темненько*). Автор часто послугується ним для уточнення відтінку або ж для підсилення зорового образу, ставить обидва номени в один ряд, використовує їх як синонімічні. Так, у поетичних текстах означення *темний* стосується лексем *очі, ніч, ліс, гай, лози, гори, скали, яма* (у значенні *могила*).

Достатньо часто Юрій Федькович звертається й до назви білого кольору, що представлена лексемами *білий, білесенький, біліє, біліється, біло, білокрилий, блідий, світлий, ясний,* сполученнями *як сніг, то сніг.* Письменник звертається до означення *білий* при описі тіла людини, одягу, кольору рослин і масті тварин, господарських об'єктів, використовуючи

лексему як у прямому значенні, так і надаючи власного смислового навантаження для створення різних образно-асоціативних картин.

Дотримуючись уснопоетичної народної традиції, поет послугується сталими епітетами, в яких *білий* засвідчує вроду і має забезпечити трансформацію позитивних відчуттів від автора до читача (*білі ноги, білі ручки, біле личко, біле тіло*). Так, у «Стрілецькій пригоді» захоплення ліричного героя небаченою красою дівчини передається через градацію загальновизнаних ознак краси, яку завершує білизна її ніг: *Ах, яка ж там врода, ах, які ж там очі, / Ах, який то позір, ах, який то зріст! <…> / А сама си взяла ножечки вмивати, – / Ци хто видів зроду білих таких ніг?* [с. 73].

Намагаючись створити асоціативні уявлення чистоти, урочистості, святковості, письменник малює словом *білі квіти*, *лелієньку білу*, *листочки, як сніг; білі лебеді, білі вівці, білі ворота, хатина біліється, білий хутор, білий гребінець, білі перини, білов подушков, білі риби кості.* Біла барва є основною при відтворенні небесної досконалості, тому місяць-князь – *«білий вівчар»* («З окрушків»). Біле – символ Божественної чистоти. Так, у раї грають *ангели білокрилі, білі ангели лелуйя співають* («Співак», «Дезертир»). Використання ознаки *білий* стає засобом досягнення фантастичної єдності реального й неземного, тому зринає в уяві читача різними відтінками білизни («Шипітські берези»). Берези білі, «*як ті лелії*» немов руками «*та білими шеринками махають*…»: *Перекинулись дівками... / А білі вже, білі!.. / Знай то срібло, такі білі, / Аж в очах мри їло / І в кождої в білих руках / Срібна, мамо, чара* [с. 219].

Особливі функції виконує білий колір і в змалюванні одягу. Передаючи убрання жовнірів, зокрема їх верхній одяг – *кабат*, поет неодноразово акцентує увагу на його білому кольорі, який набуває різного смислового навантаження. Так, у думці «Ой вийду я з хати» білий мундир стає символом неволі: *Ой вийду я з хати та й стану гадати: / Коби то не зброя, не білі кабати, / Ой то ж би-м полетів, як куля, як кріс, / Де-м орлом родився, де-м соколом ріс* [с. 57].

Про індивідуально-авторське семантичне навантаження зазначеної кольороназви свідчить, зокрема, поема «Дезертир», де одне і те ж означення *білий* набуває щоразу іншого значення. Спочатку білий колір використовується як традиційний у фольклорному мовленні символ чистоти почуттів: молодий жовняр з коханою сидять на *білому камінчику*. Проте надалі він уже перетворюється на ознаку приреченості кохання, а відтак і смерті: закохана пара від безвихіддя втопилася. Біла хустинка (ширинка) на воді – німий свідок трагедії, що суперечить законам самої природи: *Кохалися, хилилися; / Аж місяць зійшов – / Маланочку із жовняром / Уже не найшов. / Лиш ширинка білесенька / Поплила долів, – / А як місяць придивився, / Край моря зомлів* [с. 171].

Далі в цьому ж творі білий колір слугує письменникові засобом впливу на уяву читача й формування в ній складних за емоційною наповненістю картин. Спочатку автор вживає прикметник *білий* начебто у

прямому значенні – колір мундира: *білі кабати.* Однак надалі білий колір набуває виразно-авторської семантики: *У Чернівцях в кам'яниці, / В широкій кімнаті / Сидя штири офіцери / У білих кабатах* [с. 192].

Вони будуть судити молодого арештанта. Відтак уява читача створює образи «пишних», випещених у покоях офіцерів, що за приписом служби мають розпорядитися долею арештанта, котрий «як та земля чорний!». Так одине лиш означення – і стає зрозумілим, яка прірва між тим, чим зайняті думки офіцерів, і реальними причинами дезертирства молодого чоловіка. На білому мундирі, що мав би бути ознакою честі й совісті, акцентує увагу Ю. Федькович і в картині виконання вироку. Однак у цій сцені білий колір набуває антонімічного значення – семантики чорного і стає символом нелюдської муки арештованого жовніра. Білизна кабата – це тло, на якому кров'ю стражденного виписана чорнота душ вищих армійських чинів, і чим частіше послугується автор словом *білий*, тим виразніший контраст понять «людське» – «нелюдське»: *А майор гукає, щоб дужче карати... / Вам жалко, псі віри, тих білих кабатів..? / Да того реміння, що кров ме росить? / Сто буків!!!.. – Ах, боже, аж серце замліло!.. / Зашуміли лози, як звіяний луг. / По білім ремінню, по кабатах білих / Пішла кров червона, як дрібний жемчуг* [с. 196].

Так в авторській семантиці білий колір офіцерських мундирів стає ознакою жорстокості, зневаги та зверхності військових чинів у ставленні до простих жовнірів. Не викликає сумніву, що таке смислове навантаження білого кольору не було спонтанним, а добре осмисленим і усвідомленим, адже й сам письменник волею долі змушений був служити в цісарському війську й зізнавався, що «не так стан військовий, як стан офіцерський, – від дня до дня уритніший, бо не під одним кабатом підле і дуже підле серце животить…» [7, с. 452].

Смисловим продовженням відтінків *білого* у віршах Ю.Федьковича постають назви *світлого і блідого*. Автор не послугується ними як синонімами. У картині світанку, де *«збліднуть тихі зорі, світле сонце зійде д горі…*» [с. 34], читач сам співвідносить створені образи з кольорами різного ступеня насиченості.

Подібне спостерігаємо й у використанні кольороназв *срібний (срібло), золотий (золото).* До згаданих назв у прямому значенні поет звертається передусім для наочного зображення споруд і предметів, призначених для спілкування з Богом. «*Золоті бані*» церков [с. 36] чи «*срібна бляха*» із «*золотними хрестами»* [с. 48], «*золочені образи*» [с. 47], «*золоті ікони*» [с. 52], що висвічуються у храмах, «*сріблом, злотом*, *каменем убрані*» [с. 87] – все це створює атмосферу врочистості й благоговійності, викликає в уяві читача складний комплекс зорово-слухових та відчуттєвих асоціацій, пов'язаних із богослужінням. У поетичному контексті фіксуємо рідкісне використання одного й того ж означення *срібний* одночасно у прямому і в переносному значенні. «*Срібна скатерть»* на райських дверях (виткана зі срібних ниток завіса до вівтарної частини) у сербському храмі – це

водночас і символ Божого провидіння для знемагаючого в турецькій неволі народу («Празник у Такові» [с. 88]).

Лексеми *срібний* та *золотий* поет часто використовує зі значенням, що його вони мають в народнопоетичному мовленні. Згадаймо з народної пісні *срібнеє денце у відерці*, *золотий гребінець* або ж *золоті підкови коня вороного* тощо. Продовжуючи цю традицію («*срібло луни*» [с. 211], «*золоті зорі*» [с. 129], «*срібна мла*» [с. 206]), Юрій Федькович розширює сполучуваність назв *срібного* та *золотого* й утворює такі поетичні образи, як «*золотая чаша*» [с. 58], «*золочений топір*» [с. 78], «*срібні пістолета*» [с. 87], зброя «*золота*», «*як позлітки*» [с. 96, 197], «*срібні нути*» [с. 56], «*золота бандуронька*» [с. 197], «*золотії струни*» [с. 49], «*ім'я золотеє*» [с. 182] тощо.

Прикметник *золотий,* а також співвідносні з ним дієприкметник «*позолочений*» та іменник «*срібло-злото*» в контексті поезії набувають не лише нового семантичного звучання, близького до поняття «*гарний*», але й активізують пряму вказівку на колір. Так, перед читачем виникає «*золотая хустка*» [с. 95], «*золота аулета*» [с. 198], «*кіри злототкані*» [с. 83], «*золоте волосся*» [с. 176], як-от: *А у мальованій світлиці / Позолочена молода <…> / І молодий, як райський птах, / Своїм буланим в сріблі-злоті / Перелетів нові ворота – / Боярів півсотця за ним!* [с. 164].

Досить часто для передачі власних образно-асоціативних картин поет звертається й до назви червоного кольору. Пряму вказівку на згадану барву фіксуємо у слововживаннях «*червона калина*» [с. 129, 174, 109], «*червона ружа*» [с. 128], «*кров червона*» [с. 196], «*світло червоне*» [с. 45], а також у виразах «*з-за кичер червоно зоряло…*» [с. 218], «*небо багром рум'яніє*» [с. 48], «*від піти зброя мусить червоніти*» [с. 55], «*король – гей пломінь в печі*» [с. 69]. Крім прямого називання, прикметник *червоний* (*черлений*) у поетичних творах Юрія Федьковича використовується і з усталено переносним значенням, зокрема на ознаку княжої та царської влади («*черлені владики*» [с. 138], «*червоний щит*» [с. 207]). Подекуди поет надає означенню *червоний* індивідуально-авторського смислового навантаження. Так, у поемі «Дезертир» *червоне* – це символ трагедії кровопролиття: *Завтра рано поточаться / Червоні-червоні / Три Дунаї!..* [с. 184].

У цьому ж творі автор використовує епітет *червона* (кров) і як атонім до метафоричного виразу «*чорна кров*», яка є символом зла й ненависті: *Будь проклята мати, проклята та днина,.. / Коли породила очима дивиться, / Як будуть козаче то тіло кроїть, / Як буде червона, не чорна кров литься!* [с. 195].

Червоний колір Ю. Федькович часто передає синонімічним епітетом *кривавий (кровавий*), як-от: «*кроваві смуги*» на небі після заходу сонця [с. 46], «*кровава краска*» [с. 61], «*кроваве світло*» дьогтю [с. 82] тощо. Проте смислове навантаження лексеми *кривавий* (*кривaво*) виразно диференційоване. У ряді випадків, окрім вказівки на колір, проступає прямий семантичний зв'язок червоного із кров'ю, на який вказує сам

автор у поезії «Думки», герой якої пускає свою китайку в море, щоб доплила до матері: *А як тебе питатиме: / «Чо кров'ю крашена?» – / А ти кажи, китаєчко: / «Цісарськая слава / Красить наші китаєчки / Кроваво, кроваво»* [с. 99].

Такий же «*вінець мартира ... кривавий, Як тая доля України*» [с. 183], а біля берегів з могилами замучених «*шумить, летить Черемуш кровавий у море»* [с. 112]. Провісником страждання стає епітет *кровавий* у вірші «Хустка», що починається пейзажною замальовкою «у *криваве море сонце ся топило»* [с. 95]. І хоч у слововживаннях «*криваві ручки»*, «*кровaві мої пальчики»* на перший план виступає значення натруджені, перевтомлені від тяжкої праці, кольористичне значення зберігається як додаткове до основного.

Серед кольорів, якими оперує поет, – рожевий, що асоціюється з цвітом рожі й має багатопланову семантику. У природі квіти рожі можуть мати різний колір: темно- або яскраво-червоний, білий, різні відтінки жовтого і власне рожевий – похідний від світло-червоного з білим. І якщо образ червоної рожі у фольклорі пов'язаний з народним уявленням про красу, то у Юрія Федьковича він набуває додаткового смислового відтінку – щасливе життя, як-от у «Молилася заручена» (добірка «З окрушків»): *Молилася заручена: / «О Боже мій, Боже! / Виростай же мою красу / В червоную рожу! / Волію я роже-квітков / В гаю процвітати, / Ніж я маю за нелюбом / Свій вік коротати»* [с. 128].

М'який вплив рожевої барви на зорове сприйняття стає причиною використання епітета *рожевий* у значенні *ніжний* (*Та й цмок – в личко тото рожеве* [с. 165], *О чом, Дунай, о, чом, тихий, О, чом же ти не рожевий*? [с. 215]). Багатство відтінків, що асоціюється із цвітом рожі, вишуканість цього кольористичного комплексу лежать в основі фольклорно-поетичного образу «*літа – рожевії квіти»*, до якого звертається Юрій Федькович, щоб передати спогади старого жовніра про втрачене щастя молодих років («Старий жовняр»). На тлі світлого місяця, яскравих зірок автор вимальовує щастя кольором рожевих квітів: *Чи не бачив мої літа – / Рожевії квіти, / Личко моє мальоване, / Кучерики виті?* [с. 120].

Рожеве в уяві поета – це ще й колір нездійсненної мрії. Саме тому таємнича одаліска збирає свої перли «*в рожевім гаю»* Тегерана [с. 130], що допомагає читачеві в зоровому відтворенні загадковості та екзотичноті й мрійливості.

Цікаве лексико-стилістичне навантаження у творах Ю. Федьковича несуть такі кольори, як *синій, голубий, небесний* та *зелений*. Традиційно використовуючи кольороназви для портретування героїв («*сині оченята», «очі небесні»*) чи відтворення кольору деталей («*зозулине синє пюрце», «бриндушечка сина»*), епітетами *синій* або *голубий* поет передає кольористику природи, довантажуючи їх при цьому додатковою семантикою, що надавало їм нового стилістичного статусу – презентації ментального сприйняття об'єкта. Рідні гори, оповиті хмарами, для гуцула– не інакше, як «*сині наші гори*», «*і ті гори голубіють*». Вони ознака

неперевершеної краси, символ батьківщини (*Коби я був Дунаєм, Не плив би я на море, Но плив би-м руським краєм Помежи сині гори* [с. 63], *Ой упала зоря на голубі гори* [с. 134]), тому з'являються у сні рекрутові (*Ой спить же він на багнеті В цісарському дворі, Та й сниться му, що ходить десь По синій горі* [с. 53]), про них мріє, помираючи, Довбуш (*Занесіть мня, де найкраще, – занесіть мня в сині гори…* [с. 78]).

Усталений пісенний образ «*синього моря*», «*голубого моря*» в Ю. Федьковича має різне смислове навантаження. І якщо у вірші «Пречиста діво, радуйся, Маріє!» він покликаний відтворити гру кольорів надвечір'я (*У синє море ясне сонце тоне* [с. 45]), то в інших творах означає неспокійну вдачу (*Ой синку мій, дитинко мила, / Рости ми буйний, як то сине море* [с. 93]), а також набуває значення чужого далекого краю» (*Та боюся, що вас займуть За голубе море* [с. 143], *А що далі зустрінеться? / Може, сине море / Доведеться побачити?* [с. 174]).

До назви зеленого кольору Юрій Федькович звертається з потреби опису конкретних предметів, наприклад, мундира (*Чого ти тутки так сумуєш / На кабатині, на зеленій…* [с. 61]), але найчастіше – для епітетування об'єктів природи: *зелений гай* [с. 92, 126, 167], *зелена діброва* [с. 114, 115], *зелена смеречина* [с. 105], *зелений бокач* (косогір) [с. 128], *зелений байрак* [с. 110], *зелена мурава* [с. 35], *зелена млаковина* [с. 125], *зелена жеребина* (грабовий живопліт) [с. 129]. Однак привертає увагу те, що поет не зводить використання назв кольору до констатування забарвлення описуваного об'єкта, а для опису звертається до усталених у фольклорі епітетних сполук, що, без сумніву, зближує створені поетичні образи з народнопісенними, а самі твори – з фольклорною поезією, наприклад: *А ми підем з топірцями / В зелену діброву* [с. 114] або *В шовковій траві, зеленій мураві / Поклонюся низенько* [с. 36].

Використання сталих означень слугує своєрідною авторською алюзією, функція якої асоціативно пов'язати предмет розмови з батьківщиною й досягти контрасту зображуваного. Наприклад, для юнака-рекрута (поема «Новобранчик») образ *зеленої смеречини* стає символом рідного краю, що протиставляється чужині (*Зеленої смеречини У німця не буде, – Бо в німецькім, брате, краю, Росте лиш ліщина*… [с. 103]). Добре відчуваючи стилістичний колорит народнорозмовного слова, Ю. Федькович досягає чуттєвості образу через порівняння прагнення до волі з першими пагонами рути, використовуючи лексему *зелений* зі значенням молодий, вразливий, беззахисний, той, якому ще належить набратися сили, якого необхідно захищати: *А на гробах поборників / Зелена, як рута, / Стала воля виростати, / Здойматися д горі. / Не здоймилась, затолочив / Тяжкий її воріг* [с. 138].

Не порушує Юрій Федькович пісенно-поетичної традиції й при створенні конкретно-зорових образів тварин, зокрема коней, домінуючою деталлю яких виступає кольористична ознака. У поетичних творах кінь найчастіше *вороний*, стадо *воронеє* (*Поклонився козаченько з коня вороного*

[с. 39], *…їхав на коню воронім* [с. 69], *заржав коник вороненький* [с. 214], *Пасе стадо воронеє…* [с. 115]), дещо рідше – *карий* (*Куда ж ти, козаче, на карім, на коні…* [с. 62], *А ми тепер з карим стадом в зеленій діброві* [с. 115]) і вже зовсім рідко натрапляємо на інші масті: *рижий* [с. 147], *буланий* [с. 164], *білий, сивий, гривий* [с. 40]. Цікаво, що поет іноді вдається до одночасного використання в тексті одного твору кількох назв масті коней, як-от у вірші «Вечором». Роздуми молодого героя-наймита про свою нещасливу долю опоетизовані саме через прийом нанизування близьких понять: *Вийди, вийди, моя заре! / Коню сивий, коню карий, / Коню білий, коню гривий, / Ци я нині нещасливий?* [с. 40].

Як бачимо, властиве народнопісенній поетиці суміжне використання «типових усталених формул, де об'єднуються два синоніми або близькі видові поняття, співвідносні з одним родовим», що, на думку С. Я. Єрмоленко, споріднює з нею ритміко-синтаксичну структуру вірша Тараса Шевченка [3, с. 142], є характерною і для індивідуальної манери письма Юрія Федьковича.

Аналіз стилістиного статусу кольористичної лексики в поетичних текстах Юрія Федьковича засвідчує виразне домінування в ній таких функцій, які властиві уснопоетичній мовній традиції, що, на наш погляд, не є випадковим збігом, а цілком усвідомленою авторською позицією. Як аргумент можемо навести відгук письменника у листі 1863 року про творчість свого сучасника з Наддніпрянської України: «…багато часу мусив він десь доложити, доки ся з народної бесіди і пісні виучив народної фрази, але та фраза так непричком, як красно убраний мертвець, що в нім серце уже не б'є» [7, с. 466]. Прагнення Ю. Федьковича зробити свої твори близькими і зрозумілими для читача – свого земляка, згорьованого тяжкою працею і чужоземним гнітом, вело письменника до пошуку способів фрази, від якої могло би «серце битись», а найперший серед таких – сама народна творчість.

Висновки та перспективи дослідження. Як свідчить аналіз, достатньо широко представлені у поетичних творах Юрія Федьковича лексеми на позначення кольору мають різну семантику та функціональний статус. Вони є засобом опису місця дії, портретування героїв, відтворення їх психічного стану, деталізації дії, створення контрастності та конкретно-зорових образів. Кольоронайменування найчастіше функціонують у ролі сталих епітетів, символів, а рідше навантажені авторською семантикою, що свідчить про усвідомлене тяжіння Ю. Федьковича до поетичнопісенного й народнорозмовного мовлення, яке письменник брав за взірець літературного письма. Тому, як добрий знавець фольклору, він найчастіше звертається до кольористичних лексем для лірично-пісенної поетизації твору та зближення з «народною фразою», делікатно доповнюючи їх власними семантико-стильовими відтінками.

Утвердження традиції фольклорного мовлення в літературному письменстві народу, позбавленого державності й права розмовляти рідною мовою, – не тільки ознака індивідуального стилю Юрія Федьковича, але й, за висловом Б. Дідицького, «доля і задача велика: <…> співати руському народові півцем його найвірнішим, а молодим поетам Русі – [бути] проводником і образом» [7, с. 454].

Список використаної літератури

1. Выготский Л. С. Из неизданных материалов / Л. С. Выготский // Психология грамматики / под ред. А. А. Леонтьева и Т. В. Рябовой. – М. : Изд-во МГУ, 1968. – С. 182–192.
2. Выготский Л. С. Мышление и речь / Л. С. Виготский. – М. : Лабиринт, 1999. – 352 с.
3. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови) / С. Я. Єрмоленко. – К. : Довіра, 1999. – 431 с.
4. Коткова Л. І. Ідіостиль, індивідуальний стиль і ідіолект: проблеми розмежування / Л. І. Коткова // Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Серія «Філологічні науки», 2012. – Кн. 2. – С. 26–29.
5. Мельничук Б. На вівтар України і людства / Б. Мельничук // Федькович Ю. Твори / Ю. Федькович. – Чернівці : Буковина, 2004. – Т. 1 : Поезія. Ч.1: Лірика / упоряд., підготовка текстів і прим. Б. Мельничука. – 272 с.
6. Українка Леся. Зібрання творів: у 12 т. / Леся Українка. – К. : Наук. думка, 1977. Т. 8. – 320 с.
7. Федькович Юрій. Поетичні твори. Прозові твори. Драматичні твори. Листи / Юрій Федькович. – К. : Наук. думка, 1985. – 575 с.
8. Франко Іван. Зібрання творів: у 50 т. / Іван Франко. – К. : Наук. думка, 1980. – Т. 27. – 469 с.

Маленицкая Ольга. Цветообозначения в поэзии Юрия Федьковича. В статье рассмотрено особенность использования лексики на обозначение цвета в лирических и лиро-эпических произведениях Юрия Федьковича как одну из определяющих черт, свойственных индивидуальному стилю писателя Буковины второй половины девятнадцатого века. Анализируется лексическое значение, традиционность и своеобразие использования номинаций цвета писателем, особенности авторской семантизации, его личностные цветовые предпочтения, описываются стилистические функции такого вида лексики, её роль в создании художественных образов, представлении внутреннего мира героев, а также в утверждении украинского языка в литеретуре Буковины в условиях австрийскоимперского языкового угнетения.

Ключевые слова: речевая картина мира, индивидуальный стиль, семантика, стилистическая роль, речевая деятельность, образы, асоциации.

Malenytska Olha. Colouristic Vocabulary in Yurii Fedkovych's Poetry. The article provides a complex analysis of colouristic vocabulary in poetic idiolect of Yuri Fedkovych. The author proves that colouristic vocabulary used in lyric and lyric-epic works by Fedkovych is one of the peculiar features of the individual style of the writer from Bukovyna in the second half of the nineteenth century. The lexical meaning, traditionality and originality in the use of colouristic vocabulary by the writer, his personal colour preferences are analyzed. The stylistic features of this type of language, its role in the creation of artistic images, representation of the inner world of the characters are investigated. The article sheds the light on the establishment of the Ukrainian language on the territory of Bukovyna in the times of Austrian Empire expansion in the second half of the nineteenth century.

Key words: verbal picture of the world, individual style, semantics, stylistic role, speech activity, images, associations.

Стаття надійшла до редколегії 20.02.2016

УДК 811.161.2’38+81’366.5

Оксана Микитюк

КОЛЬОРОНАЗВИ ЯК ВІДТВОРЕННЯ ІДЕОЛОГІЇ ДМИТРА ДОНЦОВА

У статті проаналізовано кольороназви, що є вагомим засобом характеристики національного компонента мови, елементом зображенням мовної картини світу та неповторним маркером-увиразнювачем стилю автора. Показано, що слова з семою кольору відтворюють україноцентричні погляди Дмитра Донцова та ілюструють протиставлення національної та ліберальної ідеологій.

Ключові слова: кольоролексема, індивідуально-авторська картина світу, основне значення, додатковий смисл.

Постановка наукової проблеми та її значення. Актуальність дослідження полягає в тому, що на сьогодні не вивчено кольоросвіту ідеолога українського націоналізму Дмитра Донцова, не подано функційно-стилістичного аналізу основних кольорів його творів, не відтворено кольористики в системі координат часу.

Предмет дослідження – семантичне та образне наповнення кольоролексики Д. Донцова, оскільки вживання того чи того кольору не лише відтворює ідеологію автора, спосіб його мислення, а й налаштовує читача на певне світосприйняття.

Праця «Дух нашої давнини» – це платформа побудови могутньої української держави, це ідеологія творення сильної української нації, це утвердження засад українського націоналізму. Автор пише: «Звертаюся не до безсоромних і розбійників, а до шляхетних; не до сліпих і дурних, а до мудрих і зрячих; не до слабих і трусів, а до мужніх. До тих, які покликані створити нову касту «луччих людей» – єдиний маяк у божевільнім хаосі нинішнього дня» (ДД, с. 6). Аби вплинути на касту сильних людей та сформувати власну державу, текст насичено низкою лінгвістичних засобів (фонографічних, морфемно-словотвірних, лексико-фразеологічних, граматичних), які стилістично підсилено елементами емоційного рівня, себто уживанням метафори, метонімії, антитези тощо. Маркерами-увиразнювачами лексичного рівня є кольороназви.

Аналіз досліджень проблеми. Назви кольорів як складова образної лексики неодноразово були об’єктом розгляду вчених. В Україні започаткував вивчення цього пласта лексики геніальний харківський мовознавець О. О. Потебня, який вважав, що образність – це головна властивість слова, що наштовхує читача на «рух» думки, «а рух більше привертає увагу й більше викликає дослідження, ніж спокій» [9, с. 124]. Різні аспекти кольороназв вивчали відомі мовознавці. Приміром, історію сприймання основних барв веселки (як систему образів) від первісних часів до наших днів подав Г. П. Півторак [8]. Основні (або слова першого

© Микитюк О., 2016

порядку) та другорядні (або слова другого порядку) назви кольорів, зміну цих пластів лексики в історії української мови та семантичну структуру кольороназв дослідив А. П. Критенко [7]. Назви кольорів у «галузі семантичної типології мов, у виявленні національно-специфічних рис мовних моделей світу» охарактеризувала Г. М. Яворська [12]. Основи кольоронайменування, етнокультурну інформацію про колір, зміни категорії кольору в історії української мови описав А. Є. Іншаков [4]. Кольористику як мовно-індивідуальну картину світу автора проаналізували Н. М. Сологуб [10], А. П. Критенко [6], І. М. Бабій [1] та інші вчені.

Мета і завдання статті. Мета статті – аналіз кольороназв у творі Дмитра Донцова «Дух нашої давнини». Поставлена мета передбачає розв'язання таких завдань: виявити основний та додатковий смисл у лексемах на позначення кольору, описати відсутність семи 'колір' у словах із чітко визначеною колірною ознакою, простежити тропеїстичне вживання цієї лексики у творі, визначити її функцію та синтагматику в аналізованому тексті, подати загальний кольороряд твору, з'ясувати стилістичні особливості назв колірної лексики та схарактеризувати її індивідуально-авторське уживання й роль у творенні мовної картини світу Дмитра Донцова, бо кожна особистість «створює свій образ, вносить у нього нові деталі й барви, одухотворює й оживлює істотне для неї» [10, с. 5].

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів досліджень. Саме націєтворчий світогляд Д. Донцова, його категоричність у судженнях (вважав за необхідне духове відокремлення України від азійської Росії, обстоював виховання українців як сильних морально та мілітарно, критикував демократію) спричиняють уживання «слів першого порядку», наприклад, *чорний, червоний, білий, сірий*, що «становлять основу або ядро всієї категорії» [7, с. 97]; (словами другого порядку є: *пурпуровий, золотий, срібний, блакитний*, які «семантично об'єднуються навколо перших» [7, с. 97]). Слова першого порядку емоційно місткі та неймовірно точні. Наприклад, в українській ментальності кольороназви *чорне* та *червоне* – символи нескореної боротьби (чорно-червоні бандерівські стяги), червоний колір – ознака пролитої крові за утвердження самостійної держави, а чорна барва типово відтворює біду, горе.

У творі «Дух нашої давнини» кольоролексему *чорний* ужито в таких висловах: ***Чорна*** *Рада,* ***чорносотні, чорний*** *народ,* ***чорна*** *земля,* ***чорна*** *сарана* та ***Чорне*** *море*. Образ автора, його непохитна позиція зумовлюють присутність *чорного* як чіткості, рішучості, боротьби у світосприйнятті читача.

Знаком «української етнокультури» [3, с. 493] є фразеологізм ***Чорна*** *Рада* (ДД, с. 56), що відтворює участь посполитих, черні у виборі гетьмана Лівобережної України 1663 року. Кольороназва *чорна* тут відповідає етимології, бо чернь, себто негідні, не здатні бути провідною верствою у формуванні та побудові держави. Відтак 1768 року посол, «*покликаючись на славні діла предків, підкреслював, що Військо Запорозьке «завше в шляхетстві, а не в* ***чорносотних*** *перебувало*» (ДД, с. 74). Знову аналогічна

спорідненість чорного кольору з низами, з черню, з нижчими верствами суспільства. В іншому випадку кольоролексема *чорний* теж відтворює масу, до якої належали «*броварники, пастухи, гречкосії, пастухи, мугирі, наймити, гніздюки, сидні, люди подлого рожаю*» (ДД, с. 53), що не вміли думати про Вітчизну, Віру, Землю (державу), вольності та свободи. Дмитро Донцов подає погляд Григорія Сковороди, який засвідчує суспільне «щаблювання перед нівеляційним XIX віком» та протиставляє *шляхетний стан* ***чорному*** *народу.* Обидва мислителі переконані в тому, що провідна каста покликана правити, бо такий погляд існує від старокнязівської доби, проходить через литовський і козацький періоди. Отже, на основне значення кольору *чорний* Д. Донцов накладає додатковий смисл – 'низи, негідні правити', 'нездатні творити державу'.

У назві ***чорна*** *сарана* присутня не лише сема кольору, а й значення величезної кількості. Дмитро Донцов цитує Євгена Маланюка, який вважає, що керівна каста має відповідати за долю своєї країни, де від віків «*повзуть під стіни міста орди, як ніч, як тьма*», «*як* ***чорна*** *сарана*». Ще одне значення прикметника *чорний* – це велетенська кількість ворожих військ, що нищать рідну землю. Увиразнювачем лексеми *чорний* є стилістичний прийом ампліфікації, бо маємо: *ніч, тьма,* ***чорна*** *сарана*.

Кольороназва *чорна (земля)* відтворює найтемнішу барву та вжита в тексті без додаткового смислу. Земля, на думку автора, призначена для постійної праці хлібороба, вона лише *чорна*, хоча цей сталий епітет може набувати в певних текстах різноманітних смислових відтінків. Наприклад, М. Вінграновський, характеризуючи землю, робить протиставлення: «*не чорна, не сіра, а золота*», А. Малишко створює назву «*чорнотіла*», також маємо кольороназви «*безбарвна*» (Є. Маланюк), «*сіра*» (Б. Харчук), «*многобарвна*» (М. Бажан) [2, с. 145–146].

Традиційна назва ***Чорне*** *море* в українській свідомості пов'язана з лексемою *вода*, яка, ймовірно, стає чорною або на великій глибині, або від чорного кольору суден, які, окислюючись, стають чорними. Проте автор вживає кольороназву ***Чорне*** *море* з іншою метою. Характеризуючи лицарів Христа (Св. Андрія Печерського, апостола Андрія), «*які уповали на Бога*», Д. Донцов цитує М. Максимовича: «*Все це були лицарі, створені двома стихіями: наїзницькою і християнською..., а глибину духа взлеліяло в них* ***Чорне*** *море*» (ДД, с. 148). У цьому випадку *чорний* колір в індивідуально-авторській картині світу публіциста не відтворює назви кольору, а є ознакою сили та могутності.

Щодо стилістичного використання лексеми *чорний* варто зазначити, що Д. Донцов вживає назву цього кольору з негативним забарвленням (за винятком словосполуки ***Чорне*** *море*), що відтворює національний компонент мови.

У творі «Дух нашої давнини» кольороназву *червоний* подано лише як складову фраземи ***червона*** *нитка*. Один раз використано відтінок червоного – *пурпуровий* (це плащ володаря). Численним є кольороряд зі

словом *кров* (що у ментальності українців асоціюється з червоним кольором): ***кров червоніла***, ***кров'ю*** *поливати, краски (барви)* ***крові***.

Аналізуючи причини спустошення нашої землі, автор зазначає, що в кожному історичному періоді була провідна верства з особливими «чеснотами»: шляхетністю, мудрістю, мужністю та сильною психічною вдачею. Приміром, історія показує, що до половини XIX ст. непорушним правилом був кастовий уклад суспільства, що засвідчує і князівська Русь, і козацька держава. Для увиразнення автор тричі подає фразеологізм ***червона*** *нитка* зі семою 'щось провідне', 'основне'. Наприклад: «***Червоною*** *ниткою переходить ідея різних верств, каст суспільности (кожна з окремою функцією), і в козацькій державі*» (ДД, с. 51).

Синонімний варіант до *червоний* – уживане в творі слово *пурпуровий*. Дмитро Донцов на основі літописів, козацьких хронік, гетьманських і полковницьких універсалів пояснює, що керівна еліта на перше місце ставила потребу влади, бо «*ліпше від багатьох тямили вони, що* ***пурпуровий*** *плащ володаря* (за словами Є. Маланюка – О. М.), *«мов прапор єднає коло себе всіх відважних*» (ДД, с. 132). Основне значення слова *пурпуровий* підсилено в Дмитра Донцова семою 'володарський', 'керівний'.

А. П. Критенко зазначає, що «головними носіями червоного кольору в українській, як і багатьох інших мовах світу, є кров і вогонь. Причиною була також свідомість того, що кров і вогонь виконують надзвичайно важливі функції: кров – для життя організму, вогонь – як джерело енергії» [7, с. 108–109]. У Дмитра Донцова лексема *кров* має високу частотність уживання. Наприклад, у фразеологізмові *кров червоніла* (само по собі – це тавтологія) увиразнено сему 'кровопролиття', 'людські жертви під час боротьби з ворогом'.

Метафора ***кров'ю*** *поливати* (ДД, с. 115) відтворює боротьбу українців за волю. Автор критикує Івана Франка та протиставляє йому героїчний епос і твори Шевченка: «*В той час як селянська муза Франка марить про нову* «*перокову», щоб* «*перекувать меч на плуг, на серп, на вили», в той час як його хліборобська муза не любить* «***краски крови*** *й блиску сталі», – в той час якраз тими* ***барвами крови*** *і сталі горять і епос Ігоря, і Думи козацькі, і поеми Шевченка, поеми не плуга, а меча»* (ДД, с. 116). До основного значення слова *кров* у творі додано додатковий смисл 'боротьба'. Семантико-стилістичною особливістю лексеми *кров* є уживання цього слова з емоційно-піднесеним забарвленням.

У мовній палітрі Дмитра Донцова найрізноманітніших значень набуває іменник *золото*, яким позначено певні конкретні предмети, та похідний прикметник *золотий*. Учені «з певним застереженням» зараховують до назв кольору слова *сонце, небо, річка*, а також назви характерних кольорових предметів на взірець *золото, срібло, бронза, мідь* та інші, що «при потребі і самі виражають колір» [7, с. 98–99]. Отже, центральна сема слова *золото* – це коштовний метал, а «периферією своєї семантики» [7, с. 99] воно належить до назв кольорів. Колір *золотий*

зазвичай «позначається в предметі і може переноситися з предмета на предмет, у чому проявляється його загальне значення» [5, с. 22]. В аналізованому тексті у всіх випадках на основну семантику слова *золото* (чи *золотий*) накладено додаткові смисли.

Л. В. Супрун переконує, що «золотий є символом-синонімом до слів «багатий», «щасливий», «рідний», «дорогий», «коштовний», «сонячний» [11, с. 42]. У творі «Дух нашої давнини» кольоролексема *золотий (золото)* творить такий кольороряд: *торкатися* ***золота,*** *скрізь* ***золото,*** *не тіло пишно-****золоте,*** *каста зі* ***золота,*** *вложив* ***золото,*** *земля не* ***золото,*** ***золото*** *засіяних степів, ригати* ***золотом***.

Уживаючи слово *золото*, Дмитро Донцов цитує Т. Шевченка: «*Степ і море; скрізь битий шлях, скрізь* ***золото****, слава» – є це земля, де шукають не колосків, а* ***золота*** *і слави нові конкістадори*» (ДД, с. 115). У розумінні Шевченка, *золото* – це символ найдорожчого, найдосконалішого. Засуджуючи «*обачних гречкосіїв*», автор актуалізує сему *золотий*, тобто ’найкращий’ («*їх земля не тіло пишно* ***золоте***»), яку підсилює метафорою «*заціловане щедро понтійським сонцем*» (ДД, с. 116). Кольороносна ознака поданої лексеми в цьому випадку відсутня, а слово *золото* зі значенням ’чогось найдорожчого’, ’найдосконалішого’, ’найкращого’ «широко вживається в колядках, у величальних піснях» [3, с. 253]. У тексті «Дух нашої давнини» кольороносні ознаки лексем *золото* і *срібло* відтворюють додаткові смисли ’блиск’, ’краса’ (що посилює метонімія): «*Торкатися* ***золота*** *або* ***срібла****, пити з* ***золотих*** *чи* ***срібних*** *чарок, прив’язатися до* ***золота*** *й* ***срібла***» (ДД, с. 78).

Для відтворення національної картини світу автор неодноразово використовує антитези з кольоролексемою *золото* (наприклад: *золото* та *нешляхетний метал*, *золото* та *залізо*, *золото* та *руда*, *золото* та *мідь*, ***золоте*** *сідло* та *рабське сідло*, *степ зі* ***золотою*** *пшеницею* та *степ, де люди скачуть, як* ***сірі*** *вовки*), таким чином протиставляє різні додаткові смисли цього інколи умовно кольороносного слова.

На переконання Дмитра Донцова, державу може створити тільки провідна каста зі *золота*, від неї йде сяйво правди, вона має «*мужність, кріпость і безстрашність*» (ДД, с. 99). Цій касті протиставлено касту *з нешляхетного металу* (при цьому використано мезонім *срібло*). Уживаючи слова *золото* та *срібло* як метафори, творець національної доктрини пише: «*Перша каста… – з* ***золота****, друга – має душу з* ***срібла****, остання каста – з* ***нешляхетного металу***» (ДД, с. 19). В іншому випадку є антитеза – *залізо* та *золото*, бо вислів «*не скорити ні* ***залізом****, ні* ***золотом***» (ДД, с. 99) – це не лише бути твердим до себе і до ворожих спільнот, а й не піддаватися на позлітки, на спокуси, які можуть притягати своїм сяйвом. Для позначення *золотого* кольору публіцист актуалізує сему ’найкращий’. У кольороносній характеристиці лексеми *срібний* мислитель у всіх випадках використовує сему ’міцний’.

Дмитро Донцов з'ясовує рівність людей і цитує Платона: «*Всі рівні, але Бог, що вас створив, вложив* ***золото****, творячи тих, які надаються правити іншими, домішав* ***срібло****, формуючи вояків, і* ***руду****, коли творив ремісників і хлопів*» (ДД, с. 50). У протиставленні *золота* та *руди* автор відтворює блиск та тьмяність (проміжним до яких є мезонім *срібло*). Ідеолог націоналізму вважає, що *світло* ***золота***, його блиск – це «мудрість, шляхетність і завзяття» (ДД, с. 50), «*і тому, коли до тої* [шляхетної – О. М.] *касти приходять масово представники іншої, створені з нешляхетного матеріялу, все йде шкереберть у тій суспільності*» (ДД, с. 50). Відтак у цьому випадку (для слова *золото*) акцентовано на додатковому смислі 'мудрий', що відтворює індивідуально-авторську картину світу Д. Донцова. Ще одна антитеза – *сідло* ***рабське*** *і сідло* ***золоте***, коли автор дає визначення раю: «*У демократичних смердів поняття раю – це відпочинок, відпруження. У касти панівної – це гарцювання, воювання, панування, пересідання з сідла рабського в сідло* ***золоте***» (ДД, с. 135). Кольороназва *золотий* «здавна виступає ознакою багатства і контрастом до злиднів, бідності» [3, с. 253], що засвідчує вживання цього слова як стрижневого в українській етнокультурі.

Зіставляючи *землю* і *небо*, Дмитро Донцов підсилює антитезу кольористикою. На асоціаціях *земля не* ***золото****, а* ***мідь*** сформоване переносне вживання кольороназв: *золото* (як благородний жовтий метал зі семою 'щось цінне' та *мідь* (як в'язкий і червонуватий метал зі семою 'те, що придатне для важкої праці'). В іншому контексті, вважаючи, що *небо не* ***блакить****, але* ***залізо***, автор зіставляє *блакить* зі семою 'світле', 'ніжне' та залізо зі семою 'боротьба', 'завзятість'. Отже, в очах касти, відповідальної за долю своєї країни, «*земля не* ***золото****, а* ***мідь****, і небо не* ***блакить****, але* ***залізо***» (ДД, с. 115). Слово *блакить* вжито без додаткових смислів.

У творі показано *землю* крізь призму різних поглядів. Для хлібороба земля асоціюється з красою, мирною працею, що має «*лиш для сучасників* ***житом*** *і* ***пшеницею*** *гомоніти*». Колір *жита* й *пшениці* тут актуалізовано семами 'ситий', 'безтурботний'. Для «*володарської касти*» земля має бути об'єктом перемоги та слави, бо «*не милує зору останнього козацького барда* ***золото*** *і* ***срібло*** (це синоніми до слів *жито* і *пшениця* – О. М.) *засіяних степів*» (ДД, с. 116). Він із сумом дивиться на те, що там, де «*тирса шуміла, де паслися коні козацькії, де* ***кров*** *ляха, татарина* ***морем червоніла****», що тепер там «лише* ***трава зеленіє***» (ДД, с. 116). Д. Донцов цитує Шевченка, шкодує за часами, коли на «*степах* «*лихо танцювало», коли під копитами коней козацьких дудніла земля* (кольористика йде в парі зі звуками), *коли замість косарських пісень ревіли гармати*» (ДД, с. 116). Метафора *кров морем червоніла* слугує образом постійної боротьби за волю, а поєднання лексем *трава зеленіє* підсилює сприймання зорової індивідуально-авторської картини світу Дмитра Донцова.

Позицію автора, для якого понад усе є творення незалежної України, передає антитеза *степ борців* та *степ, де ніколи* ***кров'ю*** *не вмивались…*

Продовженням та підсиленням цього протиставлення є *степ, де «ригали **золотом** і **сріблом**»*, та *степ зі славою, политий **кров'ю**.* Водночас *степ борців* та *степ, де «ригали **золотом** і **сріблом**»* створюють синонімію, бо це трагічний, повний небезпек для воїна, уславлений боротьбою степ, а «*не ідилічний степ серпа й коси»*. Антитезою до цього героїчного степу є степ, який змальовує Панас Мирний, себто: *з **білими** хатками, з легеньким вітерцем, з **річками,** що гадючками **синіють**), з мирною працею землероба, без риску для життя, без небезпек, з усією ідилічною країною хліборобського раю, що його «пестить і гріє **сонечко»*** (ДД, с. 114). Низка кольороназв підсилює зображення степу. ***Білі** хатки* – це символ спокою, тиші, затишку, тому це – «білий умовний» [7, с. 106]. *Річка, сонечко* – це слова, «які мають, так би мовити, «кольороносні» властивості», вони «збагачують і освіжають засоби кольористики» [6, с. 73], створюють неповторний кольоровий образ української символіки – *жовтий* і *блакитний (голубий)* та відтворюють картини райського життя. Метафора ***кров'ю** не вмивались* підсилює додаткову сему 'відсутність боротьби'. Окрасою та водночас оманою для автора є *«хліборобська примара укритої **барвінком** з соловейком у гаї землі»* (ДД, с. 115), де слово *барвінок* символізує українську природу та передає без додаткових смислів кольороносну ознаку зеленого кольору.

Антитеза ***чорна** земля* та *степи, що «ригали **золотом** і **сріблом*** (та сама метафора – О. М.), *а славу **кров'ю** своєю поливала і своїми кістками огороджувала»* (ДД, с. 115) – це ще одне увиразнення позиції Дмитра Донцова. Для панівної верстви ***чорна** земля* – це *грім, блискавка, дощ, блиск зброї, бо «гроза велика і січа сильна і страшна»* (ДД, с. 115). У вислові *«ригали **золотом** і **сріблом»*** автор пояснює, що Січ не користала з мирної праці, не насолоджувалася багатством, а оберігала свободу – те найважливіше, що потрібне для вільної людини. Вислів ***кров'ю** поливати* забарвлює враження від сказаного. Вжито цю метафору з додатковою семою 'захищати волю'.

Отже, значення слова *золотий* підсилено в тексті Дмитра Донцова додатковими смислами 'блиск', 'щось найдорожче', 'щось найкраще', 'щось найдосконаліше', 'мудрість', 'багатство', 'насолода'.

Кольороряд зі стрижневим словом *синь, блакить* автор уживає в такому оточенні: *сліпі на **синь**, **блакить** Дону, вгорі **блакить, сині** очі.*

У розділі «Ідеї провідної верстви у відношення до землі» антитези – це зіставлення *блакитного* як символу неба, погідності, спокою та кольору *пожежі*, себто вогняного, що символізує Божу силу, має очищувальне й захисне значення та є основою життя [3, с. 105]. Для кольору *блакитний* автор додає ще й некольорову властивість, бо цей колір зіставляє з нордійцями, «*панською расою*», що мають у собі «*потяг і пристрасть різьбити світ і давати йому свої закони, свою правду*» (ДД, с. 109).

В індивідуально-авторській антитезі *синь – чорнозем* гостро засуджено *«сліпих на **синь**, на **чорнозем** обачних» гречкосіїв, що у холодочку перекусивши смачно, вилежуються з сопілкою в руці»* (ДД, с. 116).

Кольороназву *синь*, що символічно означає ’щось високе’, ’недосяжне’, ’прекрасне’, зіставлено зі словом *чорнозем*, що є втіленням тяжкої хліборобської праці.

Для «позначення кольорів «синьої» частини фізичного спектра прототипом є небо» [12, с. 44], тому назви *синь, блакить* поряд з номінативним значенням подано з додатковими семами ’щось щасливе’ (***блакить*** *Дону*), ’недосяжне’ (*вгорі* ***блакить*** *блаженна*). Автор зіставляє Ігореве військо та його нащадків, яким привиджується *блакить*: «*Як Ігоревим воякам* ***блакить*** *Дону, як їх нащадкам – «вгорі* ***блакить*** *блаженна і широка» привиджується, привиджуються їм високі цілі*» (ДД, с. 116).

Мислитель неодноразово ілюструє картину степу за допомогою антитези, наприклад, протиставляє *степ хлібороба з* ***золотом пшениці*** та *степ, де люди скачуть, як* ***сірі*** *вовки*. Степ «Слова о полку Ігоревім» – це розмріяний степ *«хлібороба з жайворонками і* ***ясним сонечком****, з* ***безхмарним небом*** *і морем* ***золотої пшениці****, розманіжений, приспаний і сонний»* (ДД, с. 114). Автор відтворює щасливе селянське життя за допомогою кольороназв *сонечко* (тобто жовтий колір), *небо* (блакитний колір), ***золота*** *пшениця*, які підсилює додатковими ознаками: *ясне, безхмарне.* Антитезою до зображуваного є *степ, де люди скачуть як* ***сірі*** *вовки*. Словосполука ***сірі*** *вовки* наголошує на слові *сірий* зі семою ’швидкий, але нічим не примітний’, що відтворює некольороносну ознаку.

Уживаючи лексеми ***сонечко, трава зеленіє, білі*** *хатки,* ***річки,*** *що гадючками* ***синіють,*** *укритий* ***барвінком,*** *блаженна* ***блакить***, теоретик націоналізму засуджує раювання людей в той час, коли потрібно боротися за власне утвердження на українській землі.

Серед назв кольорів української мови окреме місце посідають такі назви, як *темний, ясний, світлий.* Характеризуючи раси, які є в Україні, Дмитро Донцов у протиставленні *темний – ясний* показує присутність гранично полярних поглядів. Автор зображає расу середземноморську, медитеранську – «*довгоголові,* ***темні***», «*люблять кольори, барви і форму*» (ДД, с. 108) (також раса динарська – «*темні*»), якій протиставляє нордійську расу – «***ясне*** *волосся,* ***сині*** *очі*» (ДД, с. 108). Кольороназву *ясний* (яку вжито без додаткових смислів) підсилено лексемою *сині (очі)*, тобто ’погідні’, ’добрі’.

Висновки та перспективи дослідження. Кольоролексика – один із потужних засобів характеристики національного компонента мови, неповторний маркер-увиразнювач стилю автора. Слова зі семою кольору в творі «Дух нашої давнини» відтворюють україноцентричні погляди Дмитра Донцова. Твір ілюструє протиставлення двох ідеологій: національної та ліберальної.

У творі «Дух нашої давнини» кольоролексеми найчастіше вжито з додатковими смисловими навантаженнями. Часто слова з чітко визначеною колірною ознакою можуть втрачати кольороносне значення. Загальний кольороряд твору творять лексеми *чорний, червоний, золотий,*

пурпуровий та ін. Позитивні для української ментальності образні картини (*сонечко, блакить,* ***трава зеленіє, білі*** *хатки,* ***річки,*** *що гадючками* ***синіють,*** *укритий* ***барвінком***) Дмитро Донцов уживає з негативною семантикою, засуджуючи бездіяльність українців у боротьбі за волю.

Щодо стилістичних особливостей, то у творі важливе місце посідає антитеза (*не скорити* ***ні золотом ні залізом****; сідло* ***рабське*** *і сідло* ***золоте***), автор використовує епітети (***чорна*** *земля,* ***чорна*** *сарана*), уживає метафору (***кров'ю*** *поливати,* ***житом і пшеницею*** *гомоніти*) й метонімію (*торкатися* ***золота****, вложив* ***золото***) та для підсилення кольороносної характеристики зображуваного вдається до тавтології (*кров червоніла, трава зеленіла*).

Аналіз матеріалу показав, що кольороназви Дмитра Донцова – це загальномовні та загальнопоетичні назви, здебільшого відсутні індивідуально-авторські кольори, що зумовлено, очевидно, стилем твору.

Перспективи дослідження вбачаємо у вивченні синонімії, антонімії та омонімії в межах категорії кольору, в показі тенденції уживання кольороназв у різних творах автора, виявленні морфологічних особливостей цієї лексики та її словотвірно-граматичних трансформацій.

Список використаних джерел та їх скорочень

ДД – Донцов Д. Дух нашої давнини [Текст] / Дмитро Донцов. – Львів–Київ : Накладом Юрія Криворучка, 2011. – 160 с.

Список використаної літератури

1. Бабій І. М. Семантика, структура та стилістичні функції назв кольорів у сучасній українській мові (на матеріалі малої прози В. Стефаника, М. Коцюбинського, М. Хвильового): автореф. дис. … канд. філол. наук 10.02.01 / І. М. Бабій. – К., 1997. – 21 с.

2. Бибик С. П. Словник епітетів української мови / С. П. Бибик, С. Я. Єрмоленко, Л. О. Пустовіт / за ред. Л. О. Пустовіт. – К. : Довіра, 1998. – 431 с.

3. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра. 2006. – 703 с.

4. Іншаков А. Є. Теоретичні засади дослідження колірної лексики / А. Є. Іншаков // Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету [зб. наук. пр.]. – Кривий Ріг : Вид-во КДПУ, 2013. – № 9. – С. 188–195.

5. Крижанська О. Яким буває червоне? (Синонімічні кольороназви в українській мові) / О. Крижанська // Урок української. – 2001. – № 2. – С. 22–24.

6. Критенко А. П. Колір і барви в поезії Тараса Шевченка / А. П. Критенко // Мовознавство. – 1967. – № 4. – С. 63–74.

7. Критенко А. П. Семантична структура назв кольорів в українській мові / А. П. Критенко // Славістичний збірник / [відп. ред. І. К. Білодід]. – К. : Вид-во АН Української РСР, 1963. – С. 97–111.

8. Півторак Г. П. Сім барв веселки / Г. П. Півторак // Мовознавство. – 1969. – № 4. – С. 77– 81.

9. Потебня О. Естетика і поетика слова: збірник. Пер з рос. / Упоряд., вступ. ст., приміт. І. В. Іваньо, А. І. Колодної / Олександр Потебня. – К. : Мистецтво, 1985 – 302 с.

10. Сологуб Н. М. Мовний світ Олеся Гончара / Н. М. Сологуб. – К. : Наук. думка, 1991. – 140 с.

11. Супрун Л. Національна специфіка категоризації мовної системи / Л. Супрун // Дивослово. – 2008. – № 4. – С. 40–43.

12. Яворська Г. М. Мовні концепти кольору (до проблеми категоризації) / Г. М. Яворська // Мовознавство. – 1999. – № 2–3. – С. 42–50.

Микитюк Оксана. Цветообозначения как воспроизведение идеологии Дмитрия Донцова. Лексика, обозначающая цвет, является одним из мощных средств характеристики национального компонента языка, элементом изображения языковой картины мира и неповторимым маркером-воспроизводителем стиля автора. Слова с семой цвета передают украиноцентрические, резкие, мотивированные взгляды Дмитрия Донцова. Произведение иллюстрирует противопоставление двух идеологий: национальной и либеральной. Национальный фон текста воспроизведен цветолексемами *черный* (***черная*** *земля,* ***черная*** *саранча*), *красный* (***красная*** *нить*) и *золотой* (***золотое*** *седло, касаться* ***золота***), поскольку речь идет о героическом прошлом украинского народа, о силе и величии гетманства и казачества. Либеральные ценности (по тексту публициста) – это спокойствие, мирный труд и созерцание красоты, поэтому присутствует *голубой, зеленый, белый (река, солнце, трава, барвинок)*.

Колоративы в произведении «Дух нашей древности» чаще всего употреблены с дополнительными смысловыми нагрузками. В произведении важное место занимает антитеза, автор использует эпитеты, применяет метафору и метонимию, также для усиления цветоносной характеристики изображаемого прибегает к тавтологии.

Ключевые слова: цветообозначения, колоративы, индивидуально-авторская картина мира, основное значение, дополнительный смысл.

Mykytiuk Oksana. Colour Term lexemes as Reproduction of Dmytro Dontsov's Ideology. The article examines and discusses colouristic vocabulary as one of the most powerful means of reproducing national component of the language, as the representative element of the verbal picture of the world and unique marker-reproducer of the author`s individual style. The words with the colour seme reproduce Ukrainian-centric, strongly motivated views of Dmytro Dontsov. The paper illustrates the contrast between two ideologies: national and liberal. National background of the text is reproduced by such lexemes of colour terms as *black* (***black*** earth, ***black*** locust), *red* (**red** gimp) and *gold* (***golden*** saddle, to touch the ***gold***), since it concerns the heroic past of the Ukrainian nation, the might and greatness of the Hetmanship and the period of Cossacks. Liberal values (according to the text of the publicist) are tranquility, peace and calmness, peaceful work and contemplation of beauty, and accordingly such lexemes as *blue, green, white (river, sun, grass, periwinkle)* are used to reproduce those values.

Colour lexemes in the book «The Spirit of Our Past» are mostly used with additional semantic loading. The author lays emphasis on the Dontsov's preferences to using such stylistic devices as antithesis, epithets, metaphors and metonymies, and states that using tautology Dontsov intensifies the colour characteristics of the text and the world around.

Key words: lexeme of colour, individual author's ideology, basic values, additional semantic loading.

Стаття надійшла до редколегії 14.03.2016

УДК 811.161.2’373.2"17"

Лариса Павленко

НОМІНУВАННЯ АДРЕСАТА МОВЛЕННЯ У «ПРИВАТНОМУ ЛИСТУВАННІ XVIII СТ.»

Пропонована розвідка є спробою описати мовно-стильові особливості такого функціонального різновиду староукраїнської літературної мови, як приватний епістолярій. Хронологія аналізованого матеріалу – XVIII ст. – час, коли остаточно виформовувалися основні ознаки літературної мови української нації. «Приватне листування XVIII ст.» – історичне джерело, дослідження якого дозволяє об’єктивно пізнати шляхи становлення і розвитку норм української мови, з’ясувати співвідношення книжної і народнорозмовної стихій. Епістолярій XVIII ст. – конгломерат різних за походженням і за стильовими особливостями мовних елементів, серед яких важливе місце посідають номінації адресата мовлення, які були обов’язковими клішованими компонентами пам’яток цього стилю. Адресат мовлення міг бути позначений різними способами: від окремих слів до розгорнутих словосполучень.

Ключові слова: діахронічний аспект, епістолярний стиль, номінація, адресат мовлення, тематичні групи лексики, народнорозмовні слова, книжна лексика, питомі лексичні одиниці, запозичення.

Постановка наукової проблеми та її значення. У контексті наукових студій східнослов’янських писемних пам’яток особлива увага має бути приділена текстам, що належать до стилів, наближених до народнорозмовного мовлення. Українська літературна мова, як відомо, потужно використала народну лінгвальну стихію, багату щодо змістово-понятійного наповнення, образно-виражальних засобів, що й дозволило їй стати однією з найрозвиненіших мов світу. Досконалість граматичної будови, гнучкість лексико-стильових потенцій своїм корінням якраз і сягає «мовного океану» українців. Приватне листування як стиль (чи підстиль) давньої української мови ввібрав у себе живомовні особливості, що, власне, й було його специфічною функціонально-структурною ознакою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняна історична лінгвістика представлена значною кількістю наукових праць, які репрезентують різнопрофільний аналіз пам’яток української мови. Серед авторів – С. П. Бевзенко, П. І. Білоусенко, О. Т. Горбач, А. П. Грищенко, М. А. Жовтобрюх, А. Ю. Кримський, В. В. Німчук, І. І. Огієнко, М. М. Пещак, Г. П. Півторак, О. О. Шахматов, Ю. В. Шевельов та ін.

Центральною проблемою сучасного мовознавства є проблема **людина і мова,** яка «досліджує людську особистість як носія та творця мови» [3, с. 5]. У зв’язку з цим **мета** статті – опис мовно-стильових особливостей «Приватного листування XVIII ст.» – пам’ятки давньої української літературної мови, що і є джерельною базою роботи. Основна

© Павленко Л., 2016

увага в статті буде звернена на мовні засоби номінації адресата мовлення як одного із виявів принципу антропоцентризму сучасної лінгвістики.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. XVIII ст. в історії української літературної мови має особливе значення, оскільки це пора завершення її переходу від двох основ – книжної і народної – до єдиної, народної. У цей час живомовні елементи активно проникають у структуру старої літературно-писемної мови на різних рівнях. Перехід на народну основу супроводжується розвитком нових жанрів і стилів літературної мови, поява яких була спричинена потребами демократизації й виформовування світського характеру літературного мовлення.

Живе народне мовлення XVIII ст. і попередньої доби, як слушно зауважують укладачі пам'ятки «Приватне листування XVIII ст.», не виступає в чистому вигляді. Воно «є лише компонентом старої літературно-писемної мови, нехай важливим, а в багатьох випадках і визначальним, але завжди поєднаним з іншим компонентом – книжним» [5, с. 5].

Одним із жанрів старої літературної мови, що значною мірою використовували елементи народної мови, був епістолярний, або жанр приватного листування. На той час, зважаючи на функціонально-стильові особливості, характер композиційної організації, наявність традиційних мовних кліше, приватне листування наближалося до ділового стилю. У зв'язку з цим нерідко можна констатувати в цих текстах уживання елементів, притаманних цьому стилю: композиційні, жанрові, мовностильові особливості.

Сучасна лінгвістична наука особливу увагу приділяє комунікативному аспекту мови, зокрема способам номінування адресатів мовлення, які відображають соціально-етикетні параметри мовлення, мету комунікативного акту, стосунки між суб'єктами комунікації тощо. І коли на матеріалі сучасної мови цей об'єкт неодноразово був метою наукових зацікавлень багатьох лінгвістів, серед яких найглибше проблема опрацьована М. С. Скабом, то діахронічний аспект номінації адресатів мовлення потребує докладного студіювання.

Констатуючи можливість застосування різних підходів до аналізу взаємодії різних конституентів мовленнєвої взаємодії, зокрема соціолінгвістичного, прагматичного, когнітивного, естетичного, мотивованих соціальним статусом мовця, його культурою, віросповіданням, відношенням до професійно-виробничої діяльності, звичаєвими особливостями, віковими, сімейними та іншими стосунками, залежністю від мети комунікації тощо, вважаємо за необхідне застосовувати ці параметри і до діахронічного опису вказаних мовних одиниць, доповнюючи їх інформацією про граматичні характеристики аналізованих номінацій.

«Приватне листування XVIII ст.» – перша і поки що єдина збірка такого типу, видана для потреб лінгвістичного опрацювання. Вона містить 153 документи, які походять із території Лівобережної України. Написані вони особами різного вікового й соціального статусу. Серед авторів є

представники нижчих прошарків освіченої частини населення: дрібні чиновники, церковнослужителі та ін.

Укладачі видання за змістом виділяють дві групи приватних листів. Перша група – це тексти, пов'язані із різними діловими стосунками знайомих осіб або навіть родичів. У їхніх листах йдеться про грошово-майнові питання, купівлю-продаж, успадкування, суперечки про спадок, зокрема про земельні спори тощо.

Другу групу становлять листи побутового характеру, що відбивають внутрішньородинні взаємини, відносини між добрими приятелями. Тут уже більше інформації про стан справ, здоров'я, трапляються привітання з різними родинними святами й подіями [5, с.7–8].

Цей функціонально-жанровий поділ приватних листів спричиняє відмінність між мовно-стильовими засобами кожної групи і, зокрема, між способами називання адресата мовлення.

Називання адресатів мовлення з погляду композиційних особливостей відбувалося, як правило, на початку листів, воно могло бути продубльованим або відрізнятися в деталях від початкової частини листа в написі на конверті чи на чистому боці самого аркуша пам'ятки або в тексті епістолярного послання.

Номінування адресатів мовлення відбивало особливості соціального статусу мовців, їхні професійні характеристики, рольові функції, тобто специфіку взаємодії між учасниками акту мовлення

У функції активного номінанта адресата мовлення виступають іменники, основними семами яких є 'професія', 'рід занять', 'посада', 'звання', рідше – 'національність, характеристика за місцем проживання'. Як поширені найменування професій і звань уживаються, зокрема, такі одиничні і (частіше) складені назви (лексичні словосполучення): **сотник, гєтманъ, кавалє(р), сѹддя полкови(й), писар полкови(й), сѹддя войскови(й) єнєрални(й), з(ъ)на(т)ний товариш бунчѹковий, комиса(р) по(л)ковий** тощо. Наприклад: **М(о)(с)цѣ п(а)нє сѹдия пол(ъ)ковий че(р)нѣговски(й), мой всена(й)ла(с)кав(ъ)ший п(а)нє дяд(ъ)кѹ и бл(а)годѣтєлю** [5, 38] (далі в тексті після ілюстрації в круглих дужках буде зазначено тільки сторінку цитованого джерела); **М(с)цѣ п(а)нє писарѹ полковій стародѹбовскій, мой ѕичливій пріятєлю** (45); **Вєлможни(й) мо(с)цѣ панє сѹдия во(й)скови(й) єнєрални(й) мо(й) вє(л)цє всємило(с)тиви(й)ши(й) панє и єдини(й) добродѣю** (30); **М(о)(с)цѣ п(а)нє сотникѹ мгли(н)ски(й), мой вєлцє м(о)(с)цѣви(й) п(а)нє, зичливи(й) пр(ия)т(є)лю и братє** (47); **Яснєвєлмо(ж)ний м(о)(с)цѣ п(а)нє гєтманъ и кавалє(р) (,) всєм(и)л(с)тивѣйший мнѣ п(а)нє патронє и вєлики(й) добродѣю** (56); **Мой вєлцє ѕичливи(й) пр(ия)т(є)лю, п(а)нє писаръ по(л)кови(й) по(л)тавскі(й)** (83); **Бл(а)горо(д)ни(й) м(ос)цѣ п(а)нє хорѹжій полкови(й) черніговскій, мой милостивій до(б)родѣю** (94).

До цієї груп мовних одиниць, належали і такі, що втратили первісне значення і використовувалися як традиційні звертальні формули з послабленою лексичною семантикою: **благодѣтєль, добродѣй, пан, мосці пан** і под. : **Добродью мой, м(с)ць п(а)нє Дємя(н) Григорієвичь** (40).

Мовний матеріал виразно засвідчує розподіл ролей адресата та мовця залежно від екстралінгвальної ситуації. У цьому випадку ролі між суб'єктом та адресатом мовлення розподіляються нерівномірно. Такий розподіл залежить від ситуації, статусу учасників (вік, стать, заняття), специфічних ролей, характерних для даної ситуації спілкування (господар – підлеглий, вчитель – учень, чоловік – дружина і под.). Особливий відтінок інтимізації підкреслений у листах уживанням термінів спорідненості і свояцтва. У зв'язку з цим особливе місце посідають номінації адресатів, поєднаних з авторами послань родинними чи дружніми стосунками. До таких лексем належать слова **брат, дядина (дядиная), зять, кум, малжонка** ('дружина'), **матка, отець, плємінник, приятєль, родитєль, родитєлька, сват, сестра, сестринєць** ('племінник'), **син, сожитєль** ('чоловік'), **швагро.** Наприклад: **Моя милостивая цятусю и добродѣйко** [28]; а в тексті цього ж листа записано: **до вм** (вашої милості) **добродѣйки** (там само); **Мило(с)тивѣйшій мой родитєлю** (31); **Прєм(и)лосердий мой г(о)(с)п(о)д(а)ръ и кумъ мно(г)(о)м(и)л(о)(с)тиви(й) добродѣй** (82); **М(о)сцѣ п(а)нє сватє и благодѣтєлю** (25); **Милый мой сестри(н)чє, п(а)нє сотнику по(л)ковы(й) перея(с)лавский** (26); **Наймилшій мой сину п(а)нє Ѳєwдоръ** (27); **Мой вєлцє зичливій приятєлю и сватє, м(о)(с)цѣ п(а)нє сотнику баришовскій** (49); **Вселюбєзнѣйшая мнѣ м(о)(с)цѣ п(а)нѣ сестро** (45); **Мило(с)тивая мнѣ матко до(б)родѣйко** (41); **Милостивѣйшій мой о(т)чє и добродѣю** (50); **Мнѣ мило(с)тивѣшая родитє(л)ко** (92); **Сердечній мой шваєрє и добродѣю** (95); **Сердечнокохани(й) плємѣнніку, м(о)(с)цѣ п(а)нє Скоруппа** (75); **Любєзнѣйшій мой сожитєлю, м(о)(с)цѣ п(а)нє Іванє Сахновскій** (100); **Любєзно(й) мо(й) м(о)(с)цѣ п(а)нє зятю** (60); **Наимилшая моя панѣ малжонко!** (62).

Ці лексеми можуть в поодиноких випадках втрачати основну семантичну ознаку, яка вказувала на ступінь родинної близькості адресата й адресанта, і вживатися як детермінологізовані маркери на позначення особи. Наприклад, лексеми **брат, отець, приятєль** можуть номінувати осіб не за власне родинними чи дружніми стосунками, а як назви, до яких адресант має приязне ставлення чи бажає таке ж почуття викликати до себе. Наприклад: **М(ос)цѣ п(а)нє писарь полкови(й) полтавски(й), мои сердечни(й) братє и бл(а)годѣтєлю** (78); **Любє(з)ни(й) мо(й) м(о)(с)цѣ п(а)нє братє и мно(г)(о)ч(з)на(н)ни(й) блгодѣтєлю, бл(а)городни(й) м(о)(с)цѣ п(а)нє сотнику баришовски(й)** (52); **М(о)(с)цѣ п(а)нє писаръ полкови(й) полтавски(й), мой вєлцє м(илос)цѣви(й) п(а)нє, сердечны(й) братє и бл(а)годѣтє(л)** (78); **М(о)(с)цѣ п(а)нє Лашкєвичъ, мой вєлцє м(о)(с)цѣ п(а)нє и**

бл(а)годѣтє(л)ній братє (64); **М(о)(с)цѣ п(а)нє Ла(ш)кевичъ, мой ласкави(й)братє і товаришу** (63).

На початку листів апеляції-звернення можуть не бути конкретизовані антропонімами, якщо прізвища адресатів указані в написах на конвертах. Проте інколи трапляється й повторення цих онімів у різних структурних елементах послань. Зокрема, вживаються такі антропоніми (прізвища, імена по батькові, імена і прізвища): **Скоруппа** (варіант **Григорій Скоруппа**), **Скоруппина** (**Скоруппиная**), **Ов(ъ)сей Стєпанович**, **Валкевичъ**, **Феодор, Дємя(н) Григорієвичъ, N.N.Дємянови(ч)**, **Іскрицкий, Семонтовски(й)**, **Лашкеви(ч)**, **Ша(р)кевичъ, Андрєй Петровський**. Наприклад: **Бл(а)городний м(о)(с)цѣ п(а)нє Скоруппа, мнѣ вєлцє м(о)(с)цѣвий п(а)нє и милостиво дознаний добродѣю** (86); **Сє(р)дечній швагрє, братє и коханій благодѣтєлю, м(о)(с)цѣ п(а)нє Андрєй Думитрашко** (88); **М(ос)цѣ п(а)нє Валкевичъ, мой м(ос)цѣвій п(а)нє и бл(а)годѣтєль** (89); **Любє(з)нѣйший сожитєлю мой м(о)(с)цѣ п(а)нє Іванъ Сахновскій** (103); **Вселюбезнѣишіи сину мой Алєѯѣй Григориєвичъ** (104); **Мой прємило(с)тивѣ(й)ший бл(а)годѣтєлю м(о)сцѣвый панє Стєфанъ Ширай** (17).

Майже кожний зразок епістолярію містить означення, що емоційно конкретизують адресата мовлення. Такими конкретизаторами виступають назви різної структури – одночленні чи двочленні – **бл(а)гонадє(ж)нѣйший, благородний, вельцє зичливий, вєлцє м(о)(с)цѣвий, вселюбезнійший, всємилостивіший, всенадежний, зичливий, ласкавий, любезний, милостивий, милостивіший, милостиво дознаний, многоузнаний, многомилостивий, наймилший, прємилостивий, сердечнокоханий, яснєвєлможний** тощо. Аналіз змісту приватних листів дозволяє висновкувати про те, що в основному такі кваліфікатори високого стилю вживання є даниною етикетним традиціям українців, які, можливо, сягають другого південнослов'янського впливу з його «плетінням словес».

Відсутність «величальних» означень підкреслює офіційність стосунків учасників епістолярного спілкування і навіть подекуди негативне ставлення до адресата. Наприклад, чи не єдиним в аналізованому джерелі є лаконічне звертання **П(а)нє Пятаче!** (36) з листа Федора Магровського, сокиринського попа, до сільського старости Матвія П'ятака з вимогою виконати рішення Прилуцького полкового суду і довести свою невинність у справі викрадення церковного дзвону, інакше справу буде порушено перед Генеральним військовим судом. Уже початок листа відбиває загальний емоційно-експресивний настрій адресанта, що й мотивує позбавлене бодай видимості формальної поваги до сільського старости: **П(а)нє Пятаче! Лучшє было тобѣ о звонѣ то(м), за як(ий) сам єси опорочил себє, и нє споминати, а когда єси, хотячи зломишлєнию твоєму учинити задосит, зачал, то уже тєпєра вєсьма тобѣ невозможно**

отчиститися (36). Поза подібними ситуаціями спілкування звертання до адресатів витримані в коректно-піднесеній формі.

Аналізований матеріал дає підстави і для певних висновків про гендерні параметри номінування адресата мовлення. Так, зрідка трапляються найменування жінок – дружин за адміністративними чи військовими званнями й посадами їхніх чоловіків: **Бл(а)городная м(ос)цѣ п(а)нѣ обозная полковая переяславска(я)** (86) чи вказівка на родинні стосунки: **мнѣ велце м(ос)цѣ п(а)нѣ дядиная и добродѣйко** (86) (найвиразніше цей аспект на матеріалі сучасної комунікації проаналізовано в роботах О. Гаврилащук (2)).

Адресатні формули нерідко перетворюються в усталені етикетні кліше із властивими для них накопичуваннями компонентів, наявністю конкретизаторів різної семантики, емоційно-оцінних слів: **Бл(а)горо(д)ний м(о)(с)цѣ п(а)нє коми(с)са(р) по(л)кови(й) стародубо(в)ски(й), мнѣ вєлце осо(б)ливѣ(й)ши(й) до(б)родію** (66); **М(о)(с)цѣ панѣ Скоруппиная, мнѣ вєлце м(о)(с)цѣвая п(а)нѣ и ла(с)кавая бл(а)годѣтє(л)ко** (77); **М(о)(с)цѣ п(а)нє обозній По(л)тавского по(л)ку Иванъ Левенєць, зичливій к намъ приятєлю** (97); **Бл(а)горо(д)ни(й) м(о)(с)цѣ п(а)нє Іскрицки(й), мой вєлце м(о)(с)цѣви(й) п(а)нє (,) и ла(с)кави(й) бл(а)годѣтєлю** (98).

Звернення до одного й того самого адресата можуть відрізнятися переліком оцінних характеристик-уточнень: **М(о)сцѣ панє полковнику наказны(й), мнѣ вєлце м(о)(с)цѣвій п(а)нє дя(д)ку и ласкавы(й) добродію** (31); **М(о)сцѣ панє судія по(л)ковій чє(р)нѣговскій, мнѣ велце м(о)(с)цѣвій п(а)нє дя(д)ку и добродію** (32).

І навіть звертання до осіб, пов'язаних родинними чи приятельськими стосунками, нерідко супроводжуються додатковою інформацією про соціальний статус, посади, звання тощо: **Любєзный мой п(а)нє швакгрє и братє** (24) (у написі до цього ж адресата читаємо: **Любєзному швакгру моєму єго мило(с)ти п(а)ну Висилію Томарѣ, зна(т)ному товаришовѣ войсковому, моє(му) вєлце м(о)(с)цѣвому п(а)ну и брату подати**) (25); **Сіатє(ль)ний и прєво(с)ходительнѣйши(й) князь кгубернато(р) риз(ъ)ский, г(о)(с)п(о)д(и)нє мой вел(ъ)це зичливый пріятєль** (23); **М(о)сцѣ п(а)нє по(л)ковнику наказны(й) стародубовски(й), мнѣ велце ласкавы(й) и зычливий пр(ия)тєлю** (28); **Мо(с)цѣ п(а)нє по(л)ко(в)нику стародубо(в)ски(й), мнѣ вє(л)це прємило(с)тиви(й) добродѣю** (22); **Благородная мосцѣ панѣ Ялоцкая, мнѣ вєлце мосъцѣ панѣ и благодѣтєлко** (18); **Милостивий мой добродію и патронє** (51).

Звертання до одного адресата можуть бути оформлені неоднаково: **Милостивая моя добродѣйко, м(ос)цѣ панѣ цятусю** (35), наступний лист до неї починається так: **Моя м(ос)цѣ добродѣйко** (там само).

Трапляються комунікаційні формули, де не вказаний конкретний адресат мовлення, або з певних причин не відомий авторові листа, або

такий, що часто виступає об'єктом листування. У таких випадках уживаються тільки узагальнені назви, які в інших контекстах супроводжують власні назви-антропоніми. Такими лексемами-номінантами адресата мовлення, що не обов'язково потребують власної назви як кваліфікатора адресата, найчастіше зафіксовані слова **добродій, пан**, лексеми, які вказують на посаду чи звання аресата: **Милостиви(й) мой добродѣю** (33), **П(а)нє писаръ** (80).

Аналізовані мовні одиниці, як свідчить матеріал, зрідка оформлені як дво- чи трислівні номени: **Вє(л)можная м(и)л(о)(с)тивѣйшая добродѣйко** (72); **Мо(с)цѣ п(а)нє Ша(р)кевичъ** (67); **Всємило(с)тѣвѣ(й)ши(й) добродѣю мо(й)** [68]; **П(а)нє писаръ полкови(й)** (80); **Мнѣ прємило(с)тивѣйшая добродѣйко** (92), проте більш уживаними є номінації адресата мовлення у формі словосполучень кількакомпонентної структури: **Милостивѣйший мой патронъ и бл(а)гонадє(ж)нѣйший добродѣю** (81); **Бл(а)городній м(ос)цѣ п(а)нє Єсимонтовскій, мой всєгда надєждній добродѣю** (96); **Бл(а)городній м(о)(с)цѣ п(а)нє Іскрицькій (,) мой м(о)(с)цѣ п(а)нє и ласкавій добродѣю** (99); **Висоцє в(ъ) б(о)гу прєвєлєбнѣшій г(о)(с)п(о)д(и)нъ ѡ(т)(є)цъ протопопъ, м(и)л(с)тивій мой о(т)чє и бл(а)годѣтєль** (105); **Бл(а)горо(д)ны(й) м(ос)цѣ п(а)нє Єсмонтовски(й), мнѣ вєлцє м(о)(с)цѣвы(й) п(а)нє братє и надєжни(й) до(б)родѣю** (110). Написи можуть містити більш лексично розгорнуті структури. Так, на листі до Степана Єсимонтовського вказано: **Бл(а)горо(д)ному єго милости п(а)ну Стєпану Єсимонтовскому, зна(т)ному товаришу бунчуковому, моєму вєлцє м(о)(с)цѣвому п(а)ну брату и надєжному до(б)родѣеви, почтє(н)но** (110).

Однослівні найменування адресата на початку листів відсутні. У текстах епістолярних послань вони подекуди вживаються: **братє, братѣку, добродѣю, отчє, сєстро**.

Як свідчить джерельний матеріал, у номінаціях-звертаннях можуть вживатися номінативні одиниці, що не лише фіксують інтерперсональні відносини, а й характеризують їх: **милий мой сєстрє(н)чє** (26); **сєрдєчнокохани(й) плємѣнніку** (75); **наймилъшій мой сину** (27), **наимилшая моя панѣ малжонко** (62); **вєлцє кохани(й) дружє бл(а)годѣтєлю** (59). Лист Євдокії Сахновської до чоловіка Івана Сахновського, чернігівського полкового обозного, на початку містить звертання **Любєзній мой сожитєлю!**, а в наступному рядку – **сєрденко** (102). Анастасія Миколаївна Савич розпочинає лист до чоловіка Петра Федоровича Савича так: **Пєтрусєнку, сєрцє** (123). Горленко Марія, пишучи до свого брата Ширая, звертається до нього то **сєрдєчній братє**, то **братѣку** (112).

До назв цієї семантичної групи можуть бути долучені означення-конкретизатори, які уточнюють характеристику адресата мовлення або є виразниками ставлення мовця до адресата мовлення: **Благородная мосцѣ**

панѣ Ялоцкая (18); **любезный мой п(а)нє** (24); **вєлцє ласкавы(й) и зычливый пр(ия)тєлю** (28); **милостивый мнѣ добродѣю** (20).

Залежно від загальної стилістики листа можливе у звертаннях до адресата використання емоційно забарвленої лексики, частотність вживання якої мотивується рівнем інтимізації епістолярного контексту (див. попередні приклади).

Етимологічний аналіз дозволяє зробити висновок, що найменування адресата епістолярного мовлення найчастіше питомого походження, проте використовуються й запозичення, особливо для називання посад, звань і под.: **кгубернаторъ, кавалє(р), коми(с)саръ, патронъ**.

Такі особливості номінування адресатів у приватному епістолярії XVIII ст.: багатослів'я, накопичення емоційних характеристик (переважно означень), вживання слів із послабленою лексичною семантикою і под. – з часом втрачають свою актуальність. Апеляції до адресатів мовлення стають лаконічніші, точніші, менш багатослівні. Стиль сучасного епістолярію виробляє стислі уніфіковані форми.

З погляду частиномовних характеристик, то в комунікативних формулах превалюють іменники як одинично вживані одиниці, так і словосполучення з базовим компонентом-субстантивом, що частіше використовується в епістолярії XVIII ст.: **Мило(с)тивѣйшая м(о)(с)ць добродѣйко** (44); **Мой вел(ь)цє ласкавы(й) бл(а)годѣтєлю м(о)(с)цѣ п(а)нє N. N. Дємянови(ч)** (48).

Лінгвісти підкреслюють активне використання у функції номінанта адресата мовлення кличного відмінка [4, с. 208]. Українська і книжно-літературна, і народнорозмовна мова вже мали усталені традиції вживання цієї граматичної форми. Зокрема, про вокатив у різностильових пам'ятках української мови пише Л. Гнатюк у монографії «Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції» [3, с. 256]. Кличний відмінок переважає і в аналізованій пам'ятці: **М(с)цѣ п(а)нє Ов(ъ)сєй Стєпанови(ч), мнѣ всєнадєжни(й) благодѣтєлю** (39); **Благородны(й) м(о)(с)цѣ п(а)нє Скоруπа, мнѣ вієцє м(о)(с)ць п(а)нє и всє(г)да доз(ъ)наны(й) бл(а)годѣтєлю** (52). Проте трапляються як функціональні замінники вокатива і форми називного відмінка. Причому у структуруванні звертання до адресата вживаються поєднання кличного й називного відмінків: **Намъ зичливи(й) пр(ия)т(є)лю(,) п(а)нє Григории(й) Скоруπа** (54); **М(о)(с)цѣ панє Алєѯєю Сємє(н)товъски(й), мнѣ в(є)лцє зичливы(й) и всємилости-вѣйши(й) бл(а)годѣтєлю** (57); **М(о)(с)цѣ п(а)нє комиса(р) по(л)ковый стародуб(в)ский, намъ прємилостиви(й)ший до(б)родѣю** (64); **М(о)(с)цѣ п(а)нѣ Скоруπина, мнѣ вєл(ъ)цє зичливая приятє(л)ко** (69).

Мовно-стильові особливості приватного листування XVIII ст., незважаючи на використання авторами традиційних, до певної міри консервативних форм, свідчать про тяжіння адресантів до живих народних

форм. Приміром, ігумен Китишинського монастиря Каліст, пишучи до Стефана Спиридоновича Ширая, просить не забирати задарма сіно, а купити його. «Простий» стиль викладу поєднується із традиційними етикетними формулами: **Намъ вє(л)це л а(с)кавий м(о)(с)цѣ панє Стєфа(н) Ширай а особливый бл(а)годѣтєлю нашъ** (21).

Прагматичне й мовленнєво-етикетне забарвлення листів мотивує не тільки звертальні адресатні формули, а й «вибір мовцем одного з усталених у тій чи іншій ситуації варіантів вираження апеляції – так званих явищ «тикання», «викання», «микання», «воникання»» [6, с.35]. Абсолютно переважають у текстах листів форми на «ви». Спостережено кілька випадків уживання граматичних форм на «ти» – або у звертанні до близької людини, наприклад, до сестри (45), або до згадуваного в негативному емоційному контексті пана П'ятака (36).

Від другого десятиліття XVIII ст. українське друковане слово перестало функціонувати. І. Д. Фаріон зазначає: «Основним сховком і джерелом народної мови стали народні пісні, колядки і різдвяні вірші, які декламували спудеї і мандрівні дяки, даючи їм у такий спосіб шанс для поширення і життя, а також приватні діяріюші, різноманітні господарські і лікарські довідники та порадники [ми б додали: *і приватні листи*]. У часи варварських заборон, мовного спотворення і відчуження з боку духовної еліти витворився парадокс: через свою рукописність література наблизилась до народу» [7, с. 122]. І далі автор пише: «всупереч найсильнішому політичному тиску як інстинкт етнічного самозахисту <…> вибрано цілком новий шлях для розвитку майбутнього: не з давньоукраїнської (руської) давньокиївської традиції, а з народного джерела. Насправді це джерело ніколи не переставало пульсувати» [7, с. 123].

Зреалізоване поряд з іншими стильовими джерелами народного мовлення неофіційне (приватне) листування розвивало лексичні, граматичні й функціональні параметри літературної мови на живомовній основі.

Формули ввічливості, уживані і в приватному листуванні XVIII ст., засвідчують давність етикетних традицій українців, генетичні корені цих зворотів сягають, з одного боку, народного мовлення, а з другого – традиційних книжних форм і втілюють найтиповіші риси мовної поведінки людини в різноманітних життєвих ситуаціях. «Увібравши давні традиції, звичаєві приписи, мовний етикет українців є унікальною універсальною моделлю їх мовної діяльності, що виявляється в системі стійких мовних виразів» [1, с. 7]. Писемне мовлення XVIII ст. засвідчує вже цілком сформовані зразки апелювання до адресата спілкування, що відбивають індивідуальність автора, його соціальне походження, стилістичну культуру і особливо – відносини між автором і адресатом.

Висновки та перспективи дослідження. Вивчення приватного листування XVIII ст., як і взагалі українського епістолярію, має, безперечно, великі перспективи. Специфіка цього стилю (чи підстилю) повинна бути об'єктом наукових студій, бо приватне листування з об'єктивних причин

занепадає, а вивчення офіційно-ділового листування не може дати достовірної картини особливостей національної мови на певному етапі її історії. Опрацювання історичного матеріалу потребує застосування й інших аспектів, які дозволили б зробити висновки про лексичну й граматичну будову української мови на матеріалі тих сфер її функціонування, що наближені до народнорозмовної стихії.

Список використаної літератури

1. Богдан С. К. Мовний етикет українців: традиції і сучасність / С. К. Богдан. – К. : Рідна мова, 1998. – 475с.

2. Гаврилащук О. Гендерний чинник вибору номінації адресата художньо трансформованого внутрішнього мовлення / О. Гаврилащук // Мовознавчй вісник. – 2010. – Вип. 11. – С. 214–218.

3. Гнатюк Л. П. Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції: монографія / Л. П. Гнатюк. – К. : ВПЦ «Київський університет», 210. – 446 с.

4. Озерова Н. Г. Номинация адресата речи в славянских языках / Н. Г. Озерова // XI Міжнародний з'їзд славістів. Слов'янське мовознавство. Доповіді – К. : Наук. думка, 1993. – С. 200–213.

5. Приватні листи XVIII ст. / Підгот. до видання В. А. Передрієнко. – К. : Наук. думка, 1987. – 173 с.

6. Скаб М. Особливості зверненого мовлення в українських сакральних текстах / М. С. Скаб // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2010. – Вип. 509–511. Слов'янська філологія. – С. 32–40.

7. Фаріон І. Д. Мова – краса і сила. Суспільно-креативна роль української мови в XI – середині XIX ст. / І. Д. Фаріон. – Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2011. – 211 с.

Павленко Лариса. Номинирование адресата речи в «Частных письмах XVIII в.». Предлагаемое исследование является попыткой описать лингвостилистические особенности такой функциональной разновидности староукраинского литературного языка, как частный эпистолярий. Хронология анализируемого материала – XVIII в. – время, когда окончательно сформировались основные черты литературного языка украинской нации. Народноразговорный вариант национального языка украинцев стал важнейшей базой формирования литературного языка, что является основополагающим фактором, который стимулирует изучение памятников украинского языка, приближенных к разговорной стихии.

«Частные письма XVIII в.» – исторический источник, изучение которого позволяет объективно изучить пути становления и развития норм украинского языка, исследовать соотношение книжной и народноразговорной стихий. Эпистолярий XVIII в. – конгломерат различных по происхождению и стилистическим особенностям языковых элементов, среди которых особое место занимают номинации адресата речи – обязательные клишированные компоненты памятников указанного стиля. Адресат речи мог быть обозначен различными способами: от отдельных слов до развернутых словосочетаний.

Ключевые слова: диахронический аспект, эпистолярный стиль, номинация, адресат речи, тематические группы лексики, народноразговорные слова, книжная лексика, исконные лексические единицы, заимствования.

Pavlenko Larysa. Nomination of the Addressee in the «Private Correspondence of the Eighteenth Century». This research is an attempt to describe the linguistic and stylistic peculiarities of such an old Ukrainian literary language functional variety, as private

epistolary. Chronology of the analyzed material (XVIII-th century) covers the time, when the basic features of the literary language of the Ukrainian nation had been already firmly established. Colloquial version of Ukrainian national language appeared to be an important basis for the formation of the literary language. The author emphasizes that it is a fundamental factor, which stimulates the study of the Ukrainian language annals, approximated to the spoken elements. «Private correspondence of the eighteenth century» is an important historical source, the study of which allows to examine objectively the ways of formation and development of the Ukrainian language standards, and explore the relationship of the bookish and colloquial elements. Epistolary of XVIII-th century is analyzed in the article as a conglomerate of language elements, different by their origin and stylistic features, among which a special place belongs to the nominations of the addressee, namely the obligatory clichéd components used in the specified style of language material. The analysis allows to conclude that an addressee could be referred to in different ways, from single words to extended word combinations.

Key words: diachronic aspect, epistolary style, nomination, addressee, thematic groups of vocabulary, colloquial words, bookish words, primordial lexical items, borrowings.

Стаття надійшла до редколегії 16.03.2016

УДК 81’373’38:070(477)«20»

Тетяна Панченко

СТИЛІСТИЧНО ЗНИЖЕНА ЛЕКСИКА В МОВІ УКРАЇНСЬКОЇ ПРЕСИ ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

У статті досліджено тему вживання стилістично зниженої лексики зі зневажливим, лайливим та вульгарним відтінком у мові вітчизняної преси початку ХХІ століття. Проаналізовано розмовну лексику, яка є емоційно забарвленою та виконує функцію оцінки й характеристики. Зроблено висновки, що зневажливі, лайливі та вульгарні слова належать до розмовної лексики, яка є стилістично зниженою. У публіцистичних текстах вони часто вживані у статтях на суспільно-політичні теми, де описують вибори та учасників передвиборних перегонів, військові дії на Сході нашої держави і відносини України з Росією.

Ключові слова: публіцистичний стиль, стилістично знижена лексика, експресивність, негативно-оцінне значення, розмовні слова.

Постановка наукової проблеми та її значення. На початку ХХІ століття все більшого розвитку набуває процес демократизації та лібералізації української літературної мови, який полягає в розширенні можливостей мовного самовираження особистості, розмиванні стилістичних обмежень тощо [13, с. 33–34]. Найкраще динамічні зміни мови відображені в публіцистичному стилі. Як зауважує Л. І. Мацько, «жодний стиль не здатний на такі швидкі зміни, як публіцистичний» [7, с. 275]. На думку М. І. Навальної, призначення публіцистичного стилю полягає в інформуванні про актуальні суспільно-політичні та інші проблеми сьогодення, тож, аби досягти найефективнішого впливу на споживача інформації, в цьому стилі широко використовують різноманітну лексику: загальновживану, спеціальну, розмовну, жаргонну та ін. [9, с. 49].

У мові сучасної української преси вживано чимало розмовної лексики, зокрема стилістично зниженої, яка має зневажливий, лайливий чи вульгарний відтінок.

Аналіз останніх публікацій. Функціонування в українській мові розмовної лексики, її роль у тексті та особливості вживання розглядали такі науковці: С. П. Бибик [1], О. В. Зайцева [3], Б. О. Коваленко [4], Л. А. Коробчинська [5, 6], М. І. Навальна [9], О. О. Тараненко [13, 14] та ін.

Мета і завдання статті. Мета статті полягає в з’ясуванні особливостей та ролі вживання в публіцистичних текстах початку ХХІ століття стилістично зниженої лексики, зокрема зневажливих, вульгарних і лайливих слів.

Із поставленої мети випливають такі завдання: дослідити розвідки науковців щодо визначення стилістично зниженої лексики зі

© Панченко Т., 2016

зневажливим, лайливим і вульгарним відтінком, з'ясувати особливості функціонування та роль цієї лексики у публіцистичному стилі.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Демократизації літературної мови, яка розпочалася наприкінці 80-х років минулого століття і реалізується шляхом розширення кола її носіїв і суспільного використання, меншу ригористичність канонів унаслідок обмеження редакторського втручання, позначена активними пошуками нових виражально-зображальних засобів мовлення в ЗМІ, зменшенням стильової відстані між усно-розмовною і книжно-писемною сферами, нівелюванням рис, невластивих мові публіцистики, і відродженням або частіше стимулюванням її питомих особливостей». Крім того, спостережена лібералізація її нормативної основи, що виражена ослабленням і розмиванням певних стильових і стилістичних обмежень, збільшенням варіантності мовних одиниць і слововживання, розхитуванням мовностилістичних і правописних норм, масовим і неконтрольованим потоком іншомовних запозичень, зростанням індивідуальних новотворів [13, с. 33–34].

Вважаємо, що процес демократизації та лібералізації мови сприяв активізації на початку XXI століття використання стилістично зниженої лексики в мові української публіцистики.

В енциклопедії «Українська мова» С. Я. Єрмоленко, характеризуючи розмовну лексику, зауважує, що вона «охоплює широку гаму стильових та емоційних оцінок у невимушеному, переважно побутовому спілкуванні. На розмовній лексиці позначається безпосередній вияв почуттів мовця, наприклад, <…> іронічно-зневажливе ставлення передають фамільярні, грубі, вульгарні лексеми типу *базіка*, *вайло*, *дурниця*, *на дурнях*, *чимчикувати* тощо» [15, с. 560]. Цієї думки дотримується й С. П. Бибик, зазначаючи, що емоційно-оцінну, експресивну лексику визначають як першоелемент розмовної, а це: «а) слова, які у своєму лексичному значенні мають позитивне чи негативне емоційне забарвлення (*чудесний, любий, мерзенний, огида, брехати*); б) лексика з формальними граматичними показниками емоційності (*мацюпусінький, злодюга, дідище*); в) слова, що виражають емоції жарту, пестливості, зневаги, презирства, іронії, вульгарності, лайливості (*псюха, негідник*), фамільярності (*братва, здоровило, шеф*), з відповідними ремарками у словниках; г) слова з вольовою конотацією» [1, с. 61].

Деякі дослідники у групі розмовних слів виокремлюють просторіччя. М. М. Пилинський у монографії «Взаємодія усних і писемних стилів мови» виділяє розмовно-просторічну лексику, котра, на його думку, є емоційно забарвленою. «Слова цієї групи надають мові невимушеного характеру, мають відтінок фамільярності, інколи певної різкості, грубості. Сюди належать жартівливі і презирливо-іронічні слова, вульгаризми та лайливі слова, що перебувають уже на межі між літературною мовою і просторіччям» [2, с. 33]. Вирізняє просторіччя і Л. А. Коробчинська,

називаючи дві групи просторічної лексики: 1) слова зі зниженим експресивно-емоційним забарвленням (слова з певною мірою грубуватості або й грубості, напр.: *замазурити* (забруднити), *голова замакітрилась*, *нагорлати* (накричати), *наприндитися*, *нашкварювати* (хвацько грати, танцювати), *закопилити ніс*; *задрипанка, здихля, бидло* (про людину), *кобенити* (сварити), *напертися* (наперлося багато народу). Сюди належить також грубе просторіччя або вульгаризми: *банька* (очі), *лопати* (їсти), *жерти* (їсти), *напертися* (наїстися), *пика, морда* (про обличчя) тощо); 2) слова, що своєю граматичною, фонетичною формою або слововживанням різко відходять від літературної норми (приклади просторічних форм з неправильною граматичною чи фонетичною формою: *напитий* (напоєний, який напився), *нех* (зам. нехай), *мо* (зам. може), *тута* (зам. тут), *нанятися* (зам. найнятися), *настрічу* (зам. назустріч), *Політ* (зам. Іполіт) тощо) [6, с. 44].

В енциклопедії «Українська мова» О. О. Тараненко зауважує, що «термін «просторіччя» почав уживатися в російській лексикографії з кінця 18 століття як позначення живої народної («простонародної») мови (на противагу книжно-літературній мові), на основі чого виникло й інше його розуміння – стилістично знижена, часто груба й вульгарна мова (власне, лексика і фразеологія), яка входить до літературної розмовної мови зі стилістично обмеженим функціонуванням (на зразок *шарахнути*, *осточортіти*, *варнякати*, *пузо*)». За словами науковця, подібна небажана двозначність терміна існує і в українській стилістиці. В українській лексикографії позначка прост. (просторіччя) поки що рідко практикується [15, с. 573].

Б. О. Коваленко до стилістично зниженої лексики зараховує розмовну, просторічну, жаргонну лексику та лайливі й непристойні слова. Він вважає, що «використання стилістично зниженої лексики (розмовної, просторічної, сленгової, жаргонної, діалектної, вульгарної, лайливої) у мові публіцистики кінця ХХ – початку ХХІ століття – один із важливих її компонентів». За його словами, така лексика виконує, по-перше, оцінну та експресивну функції; по-друге, сприяє реалізації принципу діалогічного мовлення, тобто контактовстановлення з читачем, тому що вживання такої лексики є засобом стилізації неофіційного, невимушеного, фамільярного спілкування; по-третє, використання стилістично зниженої лексики в мові ЗМІ є засобом привернення уваги читача [4, с. 8–9, с. 11]. Науковець, на відміну від Л. А. Коробчинської, окремо розглядає розмовну, вульгарну, лайливу та просторічну лексику.

О. В. Зайцева зазначає, що в українському мовознавстві не чітко окреслені межі терміна «просторічне», адже «з одного боку, «просторіччя» – це стилістично знижений шар розмовної літературної мови, а з іншого – літературно ненормативні явища всіх стратифікаційних рівнів мови». Науковець переконана, що існує нагальна потреба розрізнити ці явища. Вона до просторіччя зараховує зневажливу, несхвальну, вульгарну, лайливу лексику, а також суржик [3 с. 204].

М. І. Навальна, аналізуючи розмежування понять літературної та позалітературної розмовної мови, констатує: в українському мовознавстві науковці не мають чіткої позиції щодо трактування просторічної лексики, адже одні уникають поняття «просторіччя», зараховуючи лексику такого типу до розмовної, позначаючи її відповідно ремарками «вульгарне», «фамільярне», «розмовно-знижене» тощо. Інші визнають наявність просторіччя в українській мові. На думку М. І. Навальної, просторічну лексику не слід виділяти в окрему групу, адже вона є розмовною нелітературною лексикою. «Розмовну нормативну лексику розглядаємо в межах літературної мови, а до нелітературних розмовних лексем зараховуємо такі субстандартні одиниці, як суржик та жаргонізми» [9, с. 131].

Вважаємо, що на позначення слів із народного мовлення слід використовувати термін не *просторіччя*, а *розмовна лексика*, до складу якої входять зневажливі, лайливі, вульгарні та інші слова.

На початку XXI століття в мові української преси спостерігаємо вживання лайливих слів і лексем зі зневажливою конотацією в назвах-характеристиках людей. Це, зокрема, властиво статтям, у яких йдеться про вибори або подана характеристика учасників передвиборних перегонів.

Найчастіше зневажливу лексику вживають для характеристики політиків. Наприклад, слово *вискочка* має значення: «зневажл. 1. Людина, яка будь-що намагається показати себе, звернути на себе увагу. 2. Людина, яка посіла певне суспільне становище або посаду швидко й незаслужено, не маючи відповідних здібностей, якостей і т. ін.» [10, I, с. 487]. Пор.: *«Якою буде подальша політична роль Ляшка? – Йому треба пройти шлях від популістського* ***вискочки*** *до серйозного політика, щоб його сприймали як самостійну фігуру, а не як проект якогось олігарха»* («Газета по-українськи», 07.11.2014). Лексема *вискочка* засвідчує зневажливе ставлення до політика О. Ляшка.

У сучасних українських ЗМІ частотне явище пейоративних найменувань депутатів та чиновників, зокрема, лексема *падло*: «перен., лайл. Підла, негідна людина» [10, VI, с. 13]. Пор.: *«Іди з обласної ради, по-хорошому тобі говорю,* ***падло****! – кричать біля Хмельницької обласної ради жителі с. Лісові Гринівці депутату Петрові Тарасюку»* («Газета по-українськи», 09.12.2014). Завдяки цій лексемі автор передає не лише негативне ставлення людей до політика, а й наближує їхню мову до усно-розмовної, щоб передати правдивість написаного.

Поширеною є номінація групи політиків та олігархів, котрі пов’язані з президентом-втікачем Віктором Януковичем, словом *кліка*: «зневажл. Те саме, що зграя 3; перен., зневажл. Група людей, які займаються ганебною діяльністю; банда» [10, IV, с. 184; III, с. 523]. Пор.: *«Тож виховувати слід було виборця, аби той не продавав голосів «за гречку» і не сприяв реваншу* ***кліки*** *Януковича»* («Україна молода», 05.11.2014). Автор висловлює власну думку, емоційно реагуючи на результати виборів. Слово *кліка* має негативно-оцінне значення.

У публіцистичних текстах часто вживані деякі зневажливі та вульгарні слова. Лексема *наволоч* зі значенням «1. збірн., зневажл. Підлі, нікчемні, шкідливі для суспільства люди; набрід. 2. зневажл., лайл. Нікчемна, підла людина; негідник» [10, V, с. 39] та *сволота*: «вульг. 1. збірн. Підлі люди; мерзотники. 2. Підла людина; мерзотник. // Уживається як лайка» [10, IX, с. 100] характеризують політиків, котрі багатіють за кошти народу. *Шваль* – російська просторічна лексема: «прост., зневажл. 1. Негідна, нікчемна людина. 2. Негідні, нікчемні люди. 3. збірн. Набрід, сволота» [8, с. 287–288]. Пор.: *«Ви бідні, ви недоїдаєте, ви не можете відпочити, у вас нема на що жити, а та* ***наволоч*** *жирувала. І ось за це, що та* ***сволота*** *жирувала, вони один за одним ідуть у тюрму. Антикорупційний комітет повинен запрацювати і показати реальні результати, він повинен відправити до в'язниці з десяток високих чинів і* ***швалі****»* («Сільські вісті», 30.01.2015). Деякі слова зі зневажливим, лайливим чи вульгарним забарвленням автор вживає для того, щоб показати своє осудливе та презирливе ставлення до високопосадовців, котрі обкрадають народ.

Лексема *бидло*, яку первинно використовували як «зневажливу назву поневолених трудящих, яку вживали експлуататори, пани» [10, I, с. 165], нині має інше значення. Цим словом позначають осіб, які працюють на олігархів переважно за безцінь. Пор.: *«– Я офіційний кандидат у народні депутати! – викрикує. – У програмі чітко написав, що з українців зробили* ***бидло****»* («Газета по-українськи», 07.11.2014). Слово має негативне значення і виконує як експресивну, так і оцінну функції.

Знижене забарвлення має слово *нікчема*, що означає «зневажл. Ні на що не здатна людина» [10, V, с. 423]. Пор.: *«Я не хочу потім кусати лікті, як* ***нікчема****, бо не зробив того, що мав. Кому потрібні мої дві вищі освіти з відзнакою, фаховий досвід і чиста біографія, якщо буду відсиджуватися та не реалізую все це на користь людям і державі»* («Час Київщини», 17.10.2014). Кандидат у депутати, агітуючи за себе, висловлює серйозність своїх намірів, а слово *нікчема* засвідчує зневажливу позицію автора: до низького рівня опускатися він не буде.

На лексему *нікчема* натрапляємо і в тих статтях, де описані українсько-російські відносини. Пор.: «*Не змогли зламати Савченко, вирішили зламати її адвокатів.* ***Нікчеми*** *в погонах і мантіях*» («Україна молода», 20.11.2015). Автор негативно ставиться до суддів і правоохоронців сусідньої держави, висловлюючи емоції лише одним словом, котре показує нам відверту зневагу до тих, хто ув'язнив Надію Савченко.

Описуючи відносини України та Росії, журналісти висвітлюють і тему наживи, зокрема за допомогою лексеми *ділок*: «зневажл. Той, хто спритно веде справи, переважно комерційні, вдаючись до будь-яких засобів для досягнення мети» [10, II, с. 305]. Пор.: *«Адже немає факту перетину митного кордону України […]. Наші сусіди і* ***ділки*** *використовують прогалини в законодавстві для того, щоб викручувати справу у вигідне для*

себе русло» («День», 24.07.2015). Завдяки стилістично зниженій лексемі *ділок* автор висловлює осуд нечесних справ, які роблять на кордоні України і Росії.

У статтях вітчизняної преси початку XXI століття автори засуджують війну, яка триває на Сході України. Ворогів, котрі воюють за так звані ДНР та ЛНР, а фактично посягають на територіальну цілісність України, називають зневажливим словом *бандюгани.* Сучасний український словник за редакцією І. К. Білодіда (1970–1980 рр.) витлумачує лише лексему *бандюга*: «зневажл. бандит» [10, I, с. 100]. Вважаємо, що лексема *бандюган* має те ж саме значення, проте вжите у більш вираженому негативному значенні. Пор.: *«Для нього [Путіна] найвигідніший результат був би – надання Донбасу спеціального статусу у складі федерації. Щоб усі його* ***бандюгани****, як от «глава» ДНР Захарченко, були легалізовані українського владою»* («Країна», 22.01.2015). Як засвідчує матеріал, у тексті подана негативна оцінка тих, хто воює з українськими солдатами, адже прихильники поділу України є ніким іншим, як звичайними злочинцями та зрадниками нашої держави, котрі викликають несхвалення, осуд та зневагу.

У текстах сучасних українських друкованих ЗМІ поширена лексема *покидьки* зі значенням «перен., зневажл. Морально розкладені люди, декласовані, злочинні елементи суспільства; непотріб, негідь, потолоч // Уживане в значенні лайливого слова» [10, VII, с. 23], яку можна зіставити з такими словами, як *мудак*: «1. крим.; вульґ., зневажл. Наївна людина. 2. крим., мол., жрм; вульґ., зневажл., лайл. Дурна, нікчемна, шкідлива людина» [12, с. 232], та *бандюк*, яке дослідники лексикографічних праць не тлумачать. Вважаємо, що лексема вживана в значенні лайливого слова та означає «бандит; людина з низькою моральною культурою та антисоціальними, злочинними нахилами». Пор.: *«Хто на цьому заробляє?* ***Покидьки****.* ***Бандюки*** *якісь, контрабандисти або просто* ***мудаки****»* («Українське слово», 4.11.2014). *«Ми розписалися в тому, що ці* ***покидьки*** *є повноцінна сторона переговорів»* («День», 31.10.2014). *«Не уявляю, щоб у Росії дозволяли показувати фільми, де росіян обзивають* ***покидьками****»* («Україна молода», 31.10.2014). Кілька зневажливих слів у тексті, на нашу думку, свідчать про вкрай негативне ставлення до прихильників ДНР та ЛНР.

Слово *покидьки* зафіксоване в статтях про військові дії на Сході України. Пор.: *«На підконтрольних сепаратистами територіях у так звані добровольчі формування терористів йдуть уже відверті* ***покидьки****»* («День», 23.01.2015). Зневажливою лексемою *покидьки* подана негативна характеристика терористів, котрі за моральними законами знаходяться на найнижчому щаблі розвитку людства. Таких людей автори називають і словом *наволоч* «1. збірн., зневажл. Підлі, нікчемні, шкідливі для суспільства люди; набрід. 2. зневажл., лайл. Нікчемна, підла людина; негідник» [10, V, с. 39]. Пор.: *«Краще буду жити в донецькій хаті і тримати ту* ***наволоч*** *там, а вони будуть ховатися в лісах»* («Українське слово»,

04.11.2014). Вживання слова *наволоч* також демонструє відверту зневагу до прихильників сепаратизму на території України.

Лайливим словом *бовдур* («лайл. Про грубу, нерозумну людину; дурень, недотепа, йолоп, гевал» [10, I, с. 206]) у тексті на військову тематику називають того, хто від війни отримує задоволення. Пор.: *«Порєченков, що пригорнувся до кулемета, – це не просто м'язистий* ***бовдур*** *Міша, який регоче від радості володіння зброєю, а людина, що пропустила крізь себе образ, створений Булгаковим»* («Український тиждень», 13.11.2014). Негативна оцінка і влучна характеристика лайливим словом *бовдур* російського актора, котрий приїздить на Схід України, як на сафарі, свідчать про осуд людей, що сприймають війну як гру, а не горе і сльози тих, з ким вона жорстоко обійшлася.

Висновки та перспективи дослідження. Отже, у сучасних періодичних виданнях України стилістично знижена лексика є поширеним явищем. За нашими спостереженнями, ця група слів найбільш уживана в текстах виборчої тематики, або тих, які стосуються відносин України і Росії, військових дій на Сході України. Також її часто використовують у прямій мові, щоб правдиво передати сказане респондентом, та під час аналізування автором подій чи характеристики людей.

Автори вживають слова зі зневажливим, лайливим та вульгарним забарвленням, аби висловити свою думку щодо подій чи людей та показати своє ставлення до сказаного. Вважаємо, що в розглянутих нами прикладах зневажлива та лайлива лексика виконує не лише функцію називання, а й оцінки та характеристики, які мають негативний відтінок.

Стилістично знижену лексику вживають у публіцистичних текстах поряд із суспільно-політичною, яка відтіняє її своєю нейтральністю. У такий спосіб читач звертає увагу на експресивно забарвлене слово.

Список використаної літератури

1. Бибик С. П. Стильова розмовна норма та розмовна лексика / С. П. Бибик // Культура слова. – 2011. – № 74. – С. 59–65.

2. Взаємодія усних і писемних стилів мови / [М. А. Жовтобрюх, Г. М. Колесник, К. В. Ленець та ін.]; під заг. ред. М. М. Пилинського. – Київ : Наук. думка, 1982. – 180 с.

3. Зайцева О. В. До питання про «просторічну» лексику / О. В. Зайцева // Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Філологічні науки. – 2013. – Книга 1. – С. 199–205.

4. Коваленко Б. О. Стилістично знижена лексика в мові сучасної української публіцистики : автореф. дис. … канд. філол. наук : 10.02.01 / Б. О. Коваленко– К., 2003. – 21 с.

5. Коробчинська Л. А. Лексика розмовної мови / Л. А. Коробчинська // Питання мовної культури. – 1968. – Вип. 2. – С. 3–14.

6. Коробчинська Л. А. Розмовна і просторічна лексика української мови та її ремаркування в словниках / Л. А. Коробчинська. – Лексикографічний бюлетень. – 1963. – Вип. IX. – С. 41–54.

7. Мацько Л. І. Стилістика української мови : Підручник / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько. – К. : Вища шк., 2003. – 462 с.

8. Мокиенко В. М. Русское сквернословие. Краткий, но выразительный словарь / В. М. Мокиенко, Т. Г. Никитина. – М. : ЗАО «ОЛМА Медиа Групп», 2008. – 384 с.

9. Навальна М. І. Динаміка лексикону української періодики початку XXI ст. : монографія / М. І. Навальна. – К., Інститут української мови : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. – 328с.

10. Словник української мови : в 11 томах / за ред. І. К. Білодіда / Інститут мовознавства АН УРСР. – К. : Наук. думка, 1970–1980 рр.

11. Сучасна українська літературна мова : стилістика / за заг. ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1973. – 439 с.

12. Ставицька Л. О. Український жаргон. Словник. / Л. О. Ставицька. – К. : Критика, 2005. – 496 с.

13. Тараненко О. О. Колоквізація, субстандартизація та вульгаризація як характерні явища стилістики сучасної української мови (з кінця 1980-х рр.) / О. О. Тараненко. – Мовознавство. – 2002. – № 4–5. – С. 33–39.

14. Тараненко О. О. Колоквізація, субстандартизація та вульгаризація як характерні явища стилістики сучасної української мови (з кінця 1980-х рр.) / О. О. Тараненко. – Мовознавство. – 2003. – № 1. – С. 23–41.

15. Українська мова : Енциклопедія / редкол. : В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін. – [2-ге вид., випр. і доп.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.

Панченко Татьяна. Стилистически сниженная лексика в языке украинской пресы начала XXI столетия. В статье исследована тема применения стилистически сниженной лексики с пренебрежительным, ругательным и вульгарным оттенком в языке отечественной прессы начала XXI века. Проанализированы исследования языковедов касательно функционирования этих слов и их роли в современном украинском литературном языке.

Сделаны выводы, что пренебрежительные, ругательные и вульгарные слова относятся к разговорной лексике, которая является стилистически сниженной. В публицистических текстах они чаще всего применяются в статьях на общественно-политические темы, где описываются выборы и участники предвыборных кампаний, военные действия на Востоке нашего государства и отношения Украины с Россией. Стилистически сниженная лексика имеет негативно-оценочное значение. С помощью этих слов автор выражает собственное отношение: осуждение, пренебрежение, неодобрение, отвращение к происходящим событиям или к людям, которые в них задействованы. Описываемая пренебрежительная, ругательная и вульгарная лексика расшатывает языковые стилистические нормы и наряду с этим выполняет оценочную и экспрессивную функции, а также функцию характеристики.

Ключевые слова: публицистический стиль, стилистически сниженная лексика, экспрессивность, негативно-оценочное значение, разговорные слова.

Panchenko Tetiana. Stylistically Low Unrefined Lexics in the Language of Ukrainian Press in the Beginning of XXI Century. The article considers the peculiarities of using stylistically reduced vocabulary, low unrefined lexics with derogatory, abusive and vulgar shade of meaning in the language of national press in the beginning of XXI century. The author draws on recent researches of linguists in the field of these words functioning and their role in modern Ukrainian literary language development. It was concluded that derogatory, abusive and vulgar words refer to spoken language which is emotive. In journalistic texts they are often used in articles on social and political issues, which describe the election and electoral contestants, military activities in the East of our country and Ukraine's relations with Russia. Stylistically low unrefined lexics has negative-evaluative meaning, with these words the author expresses his own emotions and feelings of condemnation, contempt, disapproval, disgust to the events, that are taking place, or people

who initiated those events. The author concludes that dismissive, abusive and vulgar language undermines linguistic-stylistic norms, but at the same time this lexics performs evaluative and expressive function as it is an ideal means of characterization of both people and events.

Key words: journalistic style, stylistically reduced vocabulary, low unrefined lexics expressiveness, negative-evaluative meaning, colloquial words.

Стаття надійшла до редколегії 10.02.2016

УДК 811.161:81'255.4

Oksana Pryimachok

TYPES OF LEXICAL TRANSFORMATIONS IN CLOSELY RELATED LITERARY TRANSLATION

The article is devoted to a detailed description of the possible translation (cross-language) transformations that occur in inter-Slavic translations, the specificity of which is based on deep genetic relationship between source and target languages. Such types of lexical transformations as encoding, lexical-semantic substitutions, lexical-stylistic replacement and explication have been analyzed in the context of the problem under discussion. The research has been done on the materials of Mykhailo Stelmakh's stories «The Geese are Flying» and «The Holy Supper» since the examples are rather illustrative.

Key words: Ukrainian-Russian translation, lexical transformation, transcription, transliteration, lexical-semantic substitution, lexical-stylistic replacement, descriptive and approximate translation.

The formulation of a scientific problem and its significance. Literary translation has been a powerful factor of mutual influence of national cultures, literatures, languages for a long time. The actuality of translation studios is undoubted, because they are able to shed light on the problems of text interpretation and contrastive linguistics and comparative history of literature. Reproducing the original by means of another language, the translator takes the responsibility not only for the preservation of the ideological and aesthetic importance of a literary work, but also for its style, and the linguistic aspect of the embodiment of the author's intention. Adequate literary translation is always an art, which is primarily manifested in the skillful selection of foreign language equivalents to those words, which do not have exact equivalents in the target language for various reasons. This is also applable to closely related languages, when, according to the expression of the recognized classic of inter-Slavic translation M. Rylskyi, «the temptation to translate word for word – often illusory» – appears [7, p. 141]. First it may seem that the proximity of cultures and languages (Ukrainian and Russian) automatically remove most of the lexical and phraseological problems of translation. In fact, the blind duplication of the features of the original in literary translation is very dangerous especially for the target audience. To avoid this, the translator sometimes has to make some «sacrifice» to transform or adapt something to a particular context.

The analysis of recent researches and publications. In works on the general theory of translation the term «transformation» still has no coherent interpretation and functions along with the term «compliance». So, L. Barhudarov believes that numerous types of transformations occurring during the translation process, can be grouped in four basic types: permutation, substitution, addition and deletion [1, p. 190]; according to V. Gak, transformation means only addition or, on the contrary, in the loss of certain components of speech [2, p. 512].

© Приймачок О., 2016

A completely different approach to creating a typology of structural transformations may be found in the works of V. Komissarov, A. Parshin and others who offer to distinguish lexical, grammatical and lexical-grammatical transformations [3, p. 148 – 150]. And the most interesting fact is that the concepts of «compliance» and «transformation» are not distinguished in these different theories; as a rule, scientists use them as synonyms. Perhaps the reason is that all these theories were developed on the material of languages that differ significantly in their structure. It is obvious that for languages of the near relationship (e.g., partial theories of translation) the notion of translation correspondences and transformations need to be distinguished, as, for example, this was done to A. Latyshev [4] and J. Retsker [6], who considered transformations as certain deviations from the correspondences presented in dictionaries. In brief, for Ukrainian-Russian partial translation theory the notion of transformation will be most relevant in the sense of «transformation, change of form, shape, essential properties» [10, p. 320] of separate lexical units of the original, as there are much more direct correspondences (i.e. full or partial equivalents) in closely related languages.

The authors of one of the recent manuals on the basics of translation present the list of varieties of lexical transformations: translation transcription and transliteration; calques; lexical-semantic replacements (specification, generalization, modulation) [5, p. 115]. In general we can agree with the offered typology of lexical translation transformations and apply it to the analysis of concrete language material.

The purpose and the target of the article. The main purpose of this research work is a detailed analysis of the various translation transformations of lexical level. The purpose involves solving the following tasks: 1) to highlight transformed (compared with original) lexical components in the text of the translation; 2) to classify them according to the techniques applied by the translator to compensate the missing equivalents; 3) level the lexical-semantic groups in the original, which often require translation transformations. The object of this study was the comparative analysis of the languages of the autobiographical stories of Mykhailo Stelmakh «The geese are flying» and «The holy supper» and their Russian translation.

The presentation of the material and substantiation of the study results. The most noticeable transformation of the original vocabulary is its forced encoding, because the target language lacks not only complete, but also partial equivalents of certain groups of words. So, the techniques of transliteration or transcription have been applied to transfer the absolute majority of the everyday realities of the Ukrainian villages of those times (names of clothes, dishes, food, agricultural tools, utensils, buildings, ritual and religious vocabulary, and the like). For example: *Одевались в то, что имели: одни – в* ***кожухи****, другие – в* ***кереи****, третьи – в* ***чумарки,*** *четвёртые – в* ***свитки*** [9, p. 70]; ***Хата*** *есть, в* ***хате*** *кладовка, во дворе* ***клуня****, сарай* [9, p. 40]; *Вода летом еле-еле наигрывает в* ***сопилку****…* [9, p. 119]; *Напевая, они озабоченно*

торопятся и к прудам, и к ***левадам****…* [9, p. 44]; *–Разве ж в этом году* ***жито****? – Подперев рукой голову, так печалился дядько Владимир, что казалось, слеза вот-вот капнет в миску с* ***варениками*** [9, p. 56]; *Из щавеля умею, а с* ***буряками*** *и фасолью ещё нет* [9, p. 105]; *Слышишь, и* ***борщ*** *с* ***пампушками,*** *и утятину, и сладкие* ***пундики*** *ел!* [9, p. 115]; … *Если собрать все пули, что решетили Себастьяна, можно было б знаешь сколько* ***галушек*** *наварить?* [9, p. 141]; *Глаза у него делаются такими, словно их помазали* ***смальцем*** [9, p. 138]; *В работе Юхрим был жидким, как* ***юшка*** [9, p. 29]; *Осторожный дядько хитро приладил на сенных дверях* ***клямку*** [9, p. 54]; *Я тебе к Пасхе сделаю* ***вощанку****, и ты раздобудешь целую торбу* ***крашенок*** [9, p. 58]; *Дед хотел было подтянуть* ***колядку****, но вспомнил, что надо вести торг* [9, p. 94]; *Вот заскрипел журавель, а за дорогой отозвалась* ***щедривка*** [9, p. 442]; *Уже на* ***вечерницы*** *спешишь?* [9, p. 170]; *Чего тебе? Может, по параграфу* ***похристосоваться*** *хочешь?* [9, p. 61]; *Спасибо, деточки, что* ***пощедровали*** *нашей хате и нам…* [9, p. 442].

Only occasionally, encoding a word from the original language, the translator accompanies it with a footnotes: *Для меня встреча с боровиком или с более беспечным* ***красноголовцем*** (note Подосиновик) *всегда бывает неожиданной и радостной* [9, p. 157]; *Мать как раз начала собирать отовсюду – из кладовой, сундука,* ***сыпанки*** (note Деревянная тара для хранения зерна), *из-под потолка свои узелки* [9, p. 65]; *Некому там цеплять колёса – ведь в небе нет* ***стельмахов*** (прим. Колёсник, каретник) [9, p. 109]; *Посреди улицы с* ***кужелем*** (note Деревянный стержень для пряжи льна или конопли) *в руках остановилась тётка Марийка …* [9, p. 317]; *Вот дед поднимается от костра, снимает, здороваясь,* ***брыль*** (note Широкополая соломенная шляпа) … [9, p. 290]; *Видно, из чьей головы вырастет* ***довбня*** (note Большой деревянный молоток) [9, p. 340].

The translation notes are especially actual while encoding historical realities. For example: *В самом раю уже стояла толпа весёлых* ***запорожцев****, а на их головах красовались длинные* ***оселедцы*** (note Пук волос на бритой голове запорожца) [9, p. 27]; *Мой сосед скрепил купчую на* ***три шнура*** (note 1,1 десятины) *и запродал свою силу и лета* [9, p. 111]; *Родились мои дед и баба ещё крепостными, поженились уже вольными и стали жить* ***на пешаке*** (прим. Пеший надел после 1861 г. крестьянину, у которого не было тягла) [9, p. 111]; *Это был богатый и богомольный человек, через руки которого проходили голодом согнанные* ***катеринки***, ***петрики*** (note Пятьсот рублей с изображением Петра Первого), *золотые* ***империалы*** *и серебряные* ***рубли*** [9, p. 74]. Other historical realities more comprehensible and familiar for a target language addressee are not commented: *Дядько Микола рыжий, курносый и небольшого роста, но зато усы у него вымахали, как у* ***гетмана*** [9, p. 36]; *Из государственной стражи наехали в немецких железных касках-«черепахах»* ***гайдамаки*** [9, p. 135]; *Около плетня появляется поповская* ***наймичка*** *Марьяна* [9, p. 83]; *Вскоре приехал за фигурами разгневанный* ***пан*** *со своими* ***гайдуками*** [9, p. 36]. According to the actual material, the vast

majority of words presented in translation in encoded form, are the words-realities that have no equivalents for certain linguistic units.

The onomastics words of any literary work are nationally marked, and therefore difficult to translate. In our case they are mainly names, which, according to international tradition, are presented in an authentic version. For example: *Михайло, Михайлик, Микола, Гнат, Данило, Петро, Гаврило, Ивасик, Панас, Дмитро, Демко, Василь, Омелько, Явтух, Ганна, Ганя, Василина, Марийка, Олена, Христя, Явдоха.*

Some astronomical names are used according to the Ukrainian tradition: *Вот и солнце выкатилось из-за* ***Чумацкого Шляха*** *и повисло меж крыльями ветряка* [9, p. 153]; *…в небе поблёскивает* ***Воз*** (note Большая Медведица) [9, p. 109]. Though such lexical units are not realities they are nationally significant as every nation always calls the same celestial objects differently.

The technique of lexical-semantic substitutions in the analyzed translation is most often implemented through the generalization, when the original unit has a slightly narrower semantics than it was proposed by the translator. For example: *Діду, можна повести коняку в* ***гаї****?* [8, p. 114] – *Дед, можно повести лошадь в* ***лес****?* [9, p. 153]; *Скочивши на долівку, взяв із* ***мисника*** *гранчасту склянку* [8, p. 60] – *Соскочив на пол, я достал с* ***полки*** *гранёный стакан* [9, p. 73]; *Я віддав безсовісному крамареві аж п'ять* ***крашанок*** [8, p. 45] – *Я отдал бессовестному лавочнику пять* ***яиц*** [9, p. 53].

The technique of modulation (semantic development) was used by the translator only once: *А от чи довго він протягне без* ***кабанця*** *та* ***корівчини****?* [8, p. 111] – *А вот долго ли он протянет без* ***сала*** *и* ***молока****?* [9, p. 148].

The translator had to use lexical-stylistic substitutions more often, especially in case of the author's use of individual new lexical units with bright evaluation component. For example: ***Лютобровий дерилюд*** *Митрофаненко…* [8, p. 28] – ***Насупленный обдирала*** *Митрофаненко* [9, p. 29]; *Незнайомий* ***розумноокий*** *селянин сердечно здоровкається з дідом* [8, p. 57] – *Незнакомый крестьянин* ***с умными, выразительными глазами*** *здоровается с дедом* [9, p. 67]; *Мені спало на думку* ***вихимерувати*** *свого* сліпака [8, p. 45] – *Вскоре мне пришло на ум* ***смастерить*** *свою коптилку* [9, p. 53]; *Губи в нього товсті****, капщучисті*** [8, p. 26] – *Губы у него толстые,* ***расшлёпанные*** [9, p. 27]; *І найбільше в часи запою чоловік переховувався у дебелої* ***тарілощокої*** *бублейниці Стефи* [8, p. 103] – *Чаще всего … он скрывался у дебелой* ***круглолицей*** *бубличницы Стефы* [9, p. 137]; *Бабуня вирішила повести свого* ***безклепкого*** *внука до церкви* [8, p. 25] – *Бабуся решила повести своего* ***непутёвого*** *внука в церковь* [9, p. 25].

Another problem for translation is the so-called lacunae – words, which for various reasons do not have one word equivalent in another language. Then the translator has to give a descriptive translation using word combinations. For example: ***Попідтинню*** *іде наш голова комбіду* [8, p. 29] – ***Под самым забором*** *… идёт наш председатель комбеда* [9, p. 30]; *Ще, може, скажеш, що попадя аж на* ***покуття*** *посадила тебе?* [8, p. 90] – *Может, ещё скажешь, что*

попадья тебя на ***почётное место*** *посадила?* [9, p. 116]; *Отут …темніє глибка, в якій* ***літує*** *наша качка* [8, p. 27] – *Тут же темнеет ямка, где* ***летом живёт*** *наша утка* [9, p. 28]; *Вона соромливо відмахувалася рукою, в якій тримала зачерствілий* ***житняк*** [8, p. 82] – *Она стыдливо отмахивалась рукой, в которой был зажат кусок чёрствого* ***ржаного хлеба*** [9, p. 105]; *Між ними незграбився розчепірений* ***титар*** [8, p. 26] – *Среди них растопырился нескладный* ***церковный староста*** [9, p. 26]; *А я дивлюсь на ледь-ледь окреслені* ***стріхи*** [8, p. 67] – *А я смотрю на едва очерченные* ***соломенные крыши*** [9, p. 83]; *Терентій навіть їде з внуками в далекі села* ***ярмаркувати*** [8, p. 92] – *Терентий даже* ***на дальние ярмарки*** *внуков с собой берёт* [9, p. 119]; *…гарного жениха, який би мав земельку і славно* ***хліборобив*** [8, p. 91] – *…жениха, который имел бы земельку и хорошо* ***растил хлеб*** [9, p. 118].

As in the texts of Stelmakh's stories there are a lot of words of a limited sphere of usage (dialect, colloquialisms, archaisms, etc), an approximate translation was applied to them in the Russian version. For example: *Дід іде до вчорнілої* ***катраги*** *майструвати колеса* [8, p. 23] – *Дед идёт* ***под навес*** *мастерить колёса* [9, p. 22]; *А ти в цю часину стружи щось* ***кіскою*** [8, p. 28] – *А ты в эту минуту стругай что-нибудь* ***ножиком*** [9, p. 30]; *Давно вже в моїй* ***клуні*** *не було такого раю* [8, p. 48] – *Давно в моём* ***амбаре*** *такого рая не было* [9, p. 56]; ***В коцюбнику,*** *перевертаючись, граються котята* [8, p. 94] – ***Под печкой,*** *кувыркаясь, играют котята* [9, p. 123]; *Ти сиди, халамиднику,* ***в запічку***… [8, p. 29] – *Тогда сиди, халамидник,* ***на печке****…* [9, p. 31].

Interestingly, different techniques of transformation can be used to translate identical or similar units. So, the expression *на дурничку* in the first case, was transcribed and in the second case it was translated by means of the phraseological equivalent: *Жаднюга пан, привыкший всё иметь* ***«на дурнычку»****, не заплатил тогда ни гроша* [9, p. 38]; *Александр измерил меня таким взглядом, каким меряют тех, кто проскальзывает* ***на дармовщинку*** *в театр* [9, p. 213]. And the original lexical units *безчобітний, безчобіття, безчобітько* can be substituted for the synonym, expressed descriptively or by means of calque by the author: *Я ще раз зітхнув, що дід пожалів мене,* ***безчобітного*** [8, p. 27] – *Я ещё раз вздохнул, чтобы дед пожалел меня,* ***необутого*** [9, p. 28]; *Тепер* ***безчобіттям*** *нікого, хлопче, не здивуєш* [8, p. 143] – *Теперь* ***босыми ногами****, хлопец, никого не удивишь* [9, p. 191]; *А котрий тут* ***безчобітько****?* [8, p. 153] – *А который тут* ***бессапоженко****?* [9, p. 206].

Conclusions and prospects for further research. Thus, it is possible to draw conclusions regarding specific techniques and types of lexical transformations in literary closely related translation on the basis of the analyzed material. So, in addition to transcription (transliteration), calques, approximate and descriptive translation observed in scientific sources, many cases of lexical-stylistic substitutions are caused by the inability to find in another language the equivalent with the same emotional connotation or with the same limited sphere of use, as in the original have been noticed. It concerns primarily the individual author's new lexical units, dialecticisms, archaisms and words with strong emotional-evaluative component.

Список використаної літератури

1. Бархударов Л. С. Язык и перевод : Вопросы общей и частной теории перевода / Л. С. Бархударов. – М.: Междунар. отнош., 1975. – 278 с.
2. Гак В. Г. Языковые преобразования / В. Г. Гак. – М. : Наука, 1998. – 256 с.
3. Комиссаров В. Н. Теория перевода : Лингвистические аспекты / В. Н. Комиссаров. – М. : Высшая школа, 1990. – 250 с.
4. Латышев А. К. Курс перевода : Эквивалентность и способы её достижения / А. К. Латышев. – М. : Междунар. отнош., 1981. – 247 с.
5. Основи перекладознавства : навч. посібн. / За ред. А. Є. Нямцу. – Чернівці : Рута, 2008. – 312 с.
6. Рецкер Я. И. Теория перевода и переводческая практика : Очерки лингвистической теории перевода / Я. И. Рецкер. – М. : Р Валент, 2004. – 240 с.
7. Рильський М. Мистецтво перекладу : Статті. Виступи. Нотатки / М. Т. Рильський; упор. Г. Колесник. – К. : Дніпро, 1975. – 312 с.
8. Стельмах М. П. Гуси-лебеді летять…; Щедрий вечір : Повісті / М. П. Стельмах; передм. В. Є. Панченка.– К. : Веселка, 1993. – 319 с.
9. Стельмах М. А. Гуси-лебеди летят… Щедрый вечер : Пер. с украинского И. Чеховской / М. А. Стельмах; вступит. статья Ю. Лукина. – М. : Худ. лит., 1980. – 446 с.
10. Сучасний словник-мінімум іншомовних слів : близько 6000 слів. – К. : Довіра, 2002. – 445 с.

Приймачок Оксана. Типи лексичних трансформацій у близькоспорідненому художньому перекладі. Статтю присвячено детальному описові можливих перекладацьких (міжмовних) трансформацій лексичного плану, що трапляються в міжслов'янському перекладі, специфіка якого ґрунтується на глибинному генетичному спорідненні мов оригіналу та перекладу. В умовах часткової українсько-російської теорії перекладу необхідно дуже чітко розмежовувати поняття міжмовних відповідників (еквівалентів) і різноманітних трансформацій лексичного, фразеологічного чи граматичного плану, що виникають через відсутність еквівалента в мові перекладу. Зрозуміло, що частка вимушених трансформацій у перекладі зі спорідненої мови буде значно меншою, ніж із мови неспорідненої. У цій роботі досліджено такі основні типи лексичних трансформацій, як транскодування (у вигляді транскрипції та транслітерації), лексико-семантичні заміни (генералізація, конкретизація, модуляція), лексико-стилістичні заміни та експлікація (у вигляді описового чи приблизного перекладу). Матеріалом для дослідження стали повісті Михайла Стельмаха «Гуси-лебеді летять…» та «Щедрий вечір».

Ключові слова: українсько-російський переклад, лексична трансформація, транскрипція, транслітерація, лексико-семантична заміна, лексико-стилістична заміна, описовий та приблизний переклад.

Приймачок Оксана. Типы лексических трансформаций в близкородственном художественном переводе. Статья посвящена подробному описанию возможных переводческих (межъязыковых) трансформаций лексического плана, встречающихся в межславянском переводе, специфика которого базируется на глубинном генетическом родстве языков оригинала и перевода. В условиях частной украинско-русской теории перевода необходимо совершенно чётко разграничивать понятия межъязыковых соответствий (эквивалентов) и различных трансформаций лексического, фразеологического или грамматического плана, которые возникают из-за отсутствия эквивалента в языке перевода. Понятно, что доля вынужденных трансформаций в переводе с родственного языка будет гораздо меньше, чем с языка неродственного. В этой работе исследованы такие основные типы лексических трансформаций, как

транскодирование (в виде транскрипции и транслитерации), лексико-семантические замены (генерализация, конкретизация, модуляция), лексико-стилистические замены и экспликация (в виде описательного или приблизительного перевода). Материалом для анализа стали повести Михаила Стельмаха «Гуси-лебеди летят…» и «Щедрый вечер».

Ключевые слова: украинско-русский перевод, лексическая трансформация, транскрипция, транслитерация, лексико-семантическая замена, лексико-стилистическая замена, описательный и приблизительный перевод.

Стаття надійшла до редколегії 06.02.2016

УДК 811. 161. 2 (09) (437)

Любов Русинко-Бомбик

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ МІЖВОЄННОЇ ДОБИ

Стаття присвячена аналізу екстралінгвальних чинників, які впливали на функціонування та розвиток різних стилів української літературної мови на теренах Чехословаччини міжвоєнної доби. Йдеться, зокрема, про те, що українська діаспора, яка тут утворилася в результаті поразки державотворчих змагань 1917-1919 рр., стала потужним осередком розвитку нової української літературної мови. Оцінено роль основних місцевих осередків культури української еміграції (Український вільний університет, Українська господарська академія, численні періодичні видання тощо), а також громадських організацій у розвитку української літературної мови.

Ключові слова: українська літературна мова, політична еміграція, Чехословаччина, міжвоєнна доба, Український громадський комітет, Український вільний університет, україномовні джерела.

Постановка наукової проблеми та аналіз останніх публікацій. Історію української літературної мови вивчають, як правило, на матеріалі джерел, що походять з українських етнічних теренів. Це, звичайно, цілком зрозуміло, однак, з огляду на відомі історичні обставини, значний інтерес для глибшого розуміння процесу розвитку української літературної мови в певні періоди її історії представляють українські джерела, що були створені українцями в еміграції.

Такими важливими для історії української літературної мови є україномовні джерела, які походять із середовища української еміграції Чехословаччини міжвоєнної доби. Досі ця актуальна проблема не була об'єктом спеціального вивчення. Лише побіжно цю проблематику порушують відомий словацький україніст Микола Штець у монографії «Українська мова в Словаччині (соціолінгвістичне та інтерлінгвістичне дослідження)» [25] та український дослідник Павло Чучка у статті «Августин Волошин і питання української мови на Закарпатті» [23]. Важливе значення для осмислення культурно-історичного контексту розвитку української культури та української літературної мови на теренах міжвоєнної Чехословаччини мають історичні праці С. В. Віднянського [3; 3], Я. Й. Грицака [7], Д. І. Дорошенка [8], С. П. Наріжного [14], а також мемуаристика цієї доби [9; 22].

Мета нашого дослідження – характеристика основних осередків культури української еміграції в Чехословаччині міжвоєнної доби та оцінка їх ролі в розвитку української літературної мови.

На початку XX століття світ пережив історично значущі події, котрі змінили життя європейських народів, зокрема українців. Після Першої світової війни вони створили власну державу, існування якої було

© Русинко-Бомбик Л., 2016

нетривалим і закінчилося новим поневоленням – більшовицьким. Україну поділили: Східна увійшла до складу Радянського Союзу, Галичина, Волинь – до Польщі, Буковина – до Румунії, Закарпаття приєднали до Чехословаччини.

Представники правих політичних партій та рухів, а також безпосередні учасники визвольних змагань, працівники органів державної влади УНР, небезпідставно остерігаючись репресій з боку більшовицької влади УСРР, як правило, вирішували покинути Україну та оселитися в сусідніх Польщі або Чехословаччині, щоб уже в умовах демократичних режимів працювати в ім'я української культури та боротися за незалежність України. Так в історії українського народу з'являється перша політична еміграція, природа якої докорінно відрізнялася від економічної еміграції, що стала популярною серед українців ще з кінця XIX ст.

Центрами української політичної еміграції міжвоєнної доби стали Польща, Німеччина, Австрія, Югославія, Франція, проте чи не найпотужнішою як за чисельністю, так і за інтелектуальним потенціалом стала українська діаспора Чехословаччини. Чехословацька Республіка, яка на карті Європи з'явилася 28 жовтня 1918 року, надала політичний притулок значній кількості політичних емігрантів з України.

Чехословаччина з-поміж інших держав Європи була найбільш прихильно налаштована до українських емігрантів. У першу чергу цьому сприяло позитивне ставлення до українців президента Т.-Ґ. Масарика, який був добре обізнаний з українським питанням, відвідував Київ, співпрацював з М. С. Грушевським, В. К. Винниченком, С. В. Петлюрою.

Однак не всі в керівництві Чехословаччини поділяли ліберальні погляди президента Т.-Ґ. Масарика. Так, прем'єр-міністр Чехословаччини і затятий москвофіл К. Крамарж критикує «західну орієнтацію» Т.- Ґ. Масарика та закликає боротися з українським сепаратизмом. М. Ю. Шаповал твердить, що К. Крамарж хотів, аби українській еміграції не надавали тієї допомоги, яку уряд ЧСР надавав усім емігрантам. Уважав, що «коли допомогти емігрантові-сепаратистові не вмерти з голоду, то цим самим допомагається не вмерти й сепаратизмові. Отже, радикальним засобом боротьби з українським сепаратизмом є фізичне знищення сепаратистів» [23, с. 73]. Міністр закордонних справ Е. Бенеш уважав, що українці мають бути в складі Росії на засадах культурної та адміністративної автономії, він не вважав українців окремим народом.

За статистичними даними, у Чехословаччині 1921 року було 102 313 українських емігрантів, а в 1930 році – 118 016 осіб [12, с. 99]. Переважно це були науковці, викладачі університетів, літератори, колишні військовополонені, члени Директорії, Центральної Ради, гетьманського уряду та ЗУНР, з-поміж них – Д.В. Антонович, В. К.Винниченко, М. М. Галаган, І. М. Ганицький, М. С. Грушевський, І. Я. Горбачевський, С.С. Дністрянський, Д. І. Дорошенко, О. М. Колесса, В. К. Липинський, М. І. Лорченко, М. М. Лозинський, П. М. Макаренко, Я. М. Моралевич, С. Л. Рудницький, Є. Х. Чикаленко, М. Ю. Шаповал та багато інших.

1921 року українські емігранти відкрили в Празі Український громадський комітет, завданням якого було передусім фізично захистити біженців, по-друге, дати можливість розвиватися в культурній сфері Чехословаччини, здобувати освіту. Очолили цю структуру Никифор Григоріїв, Олександр Мицюк і Микита Шаповал. Загальна кількість його працівників становила 44 особи [6]. Представники УГК працювали в різних сферах – культурі, науці, освіті, видавничій справі. «Зважаючи на гострий брак україномовних підручників і наукових праць, УГК заснувало Український громадський видавничий фонд, який лише за перші місяці свого існування опублікував цілу серію праць, обсягом більших за 200 друкованих аркушів, зокрема: «Алгебра» Миколи Чайківського, «Теорія і практика дошкільного виховання» Софії Русової, «300 років українського театру» Дмитра Антоновича, «Нариси з нової історії Європи» Олександра Шульгина, «Нариси з історії філософії на Україні» Дмитра Чижевського, «Архітектура старокнязівської доби» Володимира Січинського та ін.» [2].

Важливим культурним здобутком УГК стало заснування в Чехословаччині низки українських вищих та середніх навчальних закладів – Української господарської академії в Подєбрадах, Українського вищого педагогічного інституту імені Михайла Драгоманова в Празі, середні навчальні заклади – Українські матуральні курси в Йозефові, в Подєбрадах, де мали можливість здобути середню освіту всі охочі – обмежень щодо національної належності не було. Була також українська гімназія, яку 1925 року перенесли до Праги, перетворивши на реальну гімназію, згодом до Морджан. 1923 року відкрили «Українську хату», бібліотеки-читальні та різні фахові курси. Викладацькі кадри вищих навчальних закладів – вчорашні викладачі Львівського та Кам'янецького університетів.

Із Чехословаччиною тісно пов'язана діяльність Українського вільного університету, відкритого в січні 1921 року у Відні, проте з жовтня 1921 року цей науковий та навчальний заклад діяв у Празі. Засновники університету поставили собі за мету створити «храм української науки, незалежно від будь-яких громадських чинників» [3, с. 4]. Спершу керівництво УВУ планувало відкрити три факультети – філософічний, правничий та природничо-математичний, але через брак коштів не вдалося цього зробити. Тому в УВУ було відкрито два факультети – філософічний з двома відділами (історично-філологічним і природничо-математичним) та правничий (факультет права і суспільних наук).

Протягом празького періоду Українського вільного університету (1921–1945 рр.) тут працювали понад 100 викладачів, з них 55 професорів, серед яких відомі українські вчені: Д. Антонович, Л. Білецький, Д. Дорошенко, О. Колесса, В. Кубійович, З. Кузеля, М. Лозинський, І. Огієнко, С. і Я. Рудницькі, В. Сімович, В. Січинський, Д. Чижевський та інші [3, с. 39].

Вагомий внесок у розбудову наукового стилю української літературної мови зробили представники української еміграції

Чехословаччини В. І. Сімович, В. О. Біднов, Д. І. Дорошенко, О. Г. Лотоцький, В. Ю. Січинський як автори та редактори першої української енциклопедії – «Українська загальна енциклопедія» в трьох томах, яка вийшла друком у Коломиї в кінці 1934 на початку 1935 років.

Розбудована мережа українських середніх та вищих навчальних закладів у Чехословаччині міжвоєнної доби вимагала належного науково-методичного забезпечення, а це, своєю чергою, послужило поштовхом до активного розвитку наукового стилю української літературної мови. Прикметно, що науковий стиль української мови в Чехословаччині міжвоєнної доби розвивався не лише завдяки публікаціям з української гуманітаристики, а й з точних та природничих наук. Пор.: С. Риндик «Міцність матеріалів (механіка тривкости матеріалів)», М. Сочинський, І. Драбатий, Л. Гуменюк «Пасічництво», Є. Іваненко «Аналітична геометрія», М. Шаповал «Велика революція і українська визвольна програма», С. Шелухин «Україна – назва нашої землі з давніших часів», В. Січинський «Чужинці про Україну», С. Єфремов «Історія українського письменства, Д. Дорошенко «Огляд української історіографії» та ін. Українські вищі навчальні заклади Чехословаччини мали власні періодичні наукові видання, які стали впливовим осередком розвитку наукового стилю українською літературною мовою.

Так, наприклад, у першому випуску третього тому «Записок Української господарської академії в Ч.С.Р.» було надруковано такі статті: О. І. Бочковський «Національне пробудження, відродження, самоозначення», М. М. Добриловський «Коньюктура і бюджетова рівновага», Р. Димінський «Робітничі банки», О. Едельман «Побутові підстави, правничий уклад і сучасний культурний поступ міжнародного права», Б. М. Мартос «Межі розвитку кооперації споживачів», В. В. Садовський «Районізація України» та ін. [10]. Підготовка цих та багатьох інших праць збагачувала українську літературну мову, зокрема її терміносистеми, сприяла набуттю нею такої важливої ознаки модерної літературної мови, як поліфункційність.

Окрім наукового, в середовищі української еміграції Чехословаччини міжвоєнної доби активно розвивався і публіцистичний стиль, адже українська еміграція Чехословаччини мала добре розбудовану пресу. Як справедливо зазначає А. П. Животко, «своїм завданням ця преса має організацію національно-політичної думки, задоволення культурних і наукових інтересів та інформування чужини» [10, с. 324]. Протягом 1922–1939 рр. в Чехословаччині виходили 94 українські періодичні видання, з них 14 фахових, 18 студентських, 10 газет, різні політичні видання тощо. У редакціях української періодики працювали такі неперевершені майстри слова, перекладачі, як І. Пулюй, І. Борковський, І. Горбачевський, В. Тимошенко, Д. Дорошенко, В. Січинський, Д. Антонович, В. Щербаківський, С. Русова, О. Олесь, Є. Маланюк та інші [14, с. 7]. З найвідоміших українських періодичних видань Чехословаччини треба назвати часописи

«Нова Україна», «Український тиждень», «Розбудова Нації», «Наша спілка», «Незалежність», «Український революціонер», «Сурма», «Пробоєм», «За конгрес», «Студентський вісник», «Життя», «Спудей», «Наша громада», «Про Кубань», «Кубанські Думки», «Кубанський край», «Наш край», «Хвилі Кубані», «Чорноморець» [10, с. 327]. Ці та інші періодичні видання з належною повнотою репрезентували не лише увесь ідеологічний спектр поглядів представників української еміграції, а й усі українські етнічні землі – від Кубані до Галичини та Поділля.

Важливу роль у розвитку української літературної мови, зокрема її художнього стилю та утвердження орфоепічних норм, мала діяльність українських театральних труп. Так, 1926 року в Празі під керівництвом М. К. Садовського була заснована українська театральна студія, а восени 1934 року відкрита українська драматична студія в Празі. 15 березня 1926 року в Подєбрадах була заснована драматична студія під керівництвом О. З. Агарова, в якій працювали Д. В. Антонович та Л. Т. Білецький. Тут готувалися постановки драматичних творів українських письменників, зокрема «Лісової пісні» Лесі Українки, «Зимового вечора» М. Старицького та інші [14].

Міжвоєнна Чехословаччина стала також потужним центром українських мовознавчих студій, оскільки тут працювали такі визначні українські лінгвісти, як Степан Смаль-Стоцький, Василь Сімович, Іван Панькевич, Ярослав Рудницький та ін. Так, фундаментальні дослідження професора В. Сімовича «Хрестоматія з пам’ятників староукраїнської мови (старого й середнього періоду до кінця XVIII стол.)», «Нарисі граматики староболгарської (староцерковнословянскої) мови», «Йосиф Їрачек і українська мова», Я. Рудницького «Як говорити по-літературному», С. Смаль-Стоцького «Розвиток поглядів на семю словянських мов і їх взаємне споріднення», І. Панькевича «Українські говори Підкарпатської Руси і сумежних областей. З приложенням 5 діялектологічних мап. Звучання і морфологія» та ін. не лише справили помітний вплив на розвиток української літературної мови в ХХ ст., зокрема в середовищі української еміграції на Заході, але не втратили своєї наукової ваги дотепер.

Українська еміграція в Чехословаччині міжвоєнної доби була ізольована від культурного життя в радянській Україні, однак вона підтримувала тісні контакти з Галичиною та Буковиною. Ще тіснішим був зв’язок чехословацьких українців-емігрантів зі співвітчизниками Закарпаття. Адже до складу Чехословаччини міжвоєнної доби входила так звана Підкарпатська Русь (сучасна територія Закарпатської області), тому активна культурно-освітня діяльність українських емігрантів справляла позитивний вплив на утвердження та поширення тут норм нової української літературної мови. Так, відомий поет і драматург С. Ф. Черкасенко разом з М. К. Садовським створили перший професійний театр на Закарпатті, а згодом працював в ужгородському театрі, а також був театральним референтом товариства «Просвіта». Видатний історик

політичний діяч, публіцист Д. І. Дорошенко в Ужгороді видав відому «Історію України» у двох томах. А. П. Животко також певний час проживав в Ужгороді, 1940 року видав книгу «Преса Карпатської України».

Важливе значення для осмислення специфіки історичного розвитку української літературної мови на теренах Закарпаття мала також монографія Володимира Бірчака «Литературнѣ стремлѣня Подкарпатськоѣ Руси», перше видання якої побачило світ у 1921 році.

Великі заслуги в популяризації нової української літературної мови та утвердженні її норм на теренах сучасного Закарпаття має Іван Панькевич. Він створив ряд шкільних підручників («Граматика руского языка для молодших клас шкôл середніх і горожанських», «Короткі правила українського правопису для вжитку Пряшівщини») з української мови та уклав правила українського правопису, орієнтовані на регіональні мовні особливості Закарпаття і Пряшівщини [21, с. 476].

Висновки і перспективи досліджень. Як бачимо, українська еміграція Чехословаччини міжвоєнної доби, що утворилася в результаті поразки державотворчих змагань 1917–1919 рр., стала потужним осередком розвитку нової української літературної мови. На відміну від підрадянської України, в Чехословаччині українська літературна мова розвивалася без ідеологічного тиску, спираючись на тяглі давні традиції українського письменства, а тому цей дослід такий цінний для глибшого розуміння історії української літературної мови та заслуговує на ретельне вивчення.

Список використаної літератури

1. Ажнюк Б. Мовна єдність нації: діаспора й Україна / Б Ажнюк. – К., 1999. – 450 с.
2. Белей Л. Як облаштовували своє життя українські емігранти у повоєнній Празі [Елетронний ресурс] / Любомир Белей // Український тиждень. – Режим доступу: tyzhden.ua/ History/ 51570 (17.01.2016).
3. Віднянський С. В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921–1945 р.р.) / С. В. Віднянський. – К., 1994. – 83 с.
4. Віднянський, С. В. Україна та «українське питання» в політиці Чехословаччини / С. В. Віднянський // Українська державність у ХХ столітті : історико-політолог. аналіз. – К. : Політ. думка, 1996. – С. 177–197.
5. Вісник. Вголос // 07.07.2010 р.
6. Галаган М. Десять років української Громади в ЧСР. Огляд життя й чинности (1927-1937) / М. Галаган. – Прага, 1938. – 111 с.
7. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Грицак. – К.: Генеза, 2000. – 361 с.
8. Дорошенко Д. Євген Чикаленко. Його життя і громадська діяльність / Д. Дорошенко. – Ужгород: Ґражда, 2008. – 223 с.
9. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. Частина четверта. (Під Директорією. На чужині. 1919- 1920) / Д. Дорошенко. – Львів: Червона калина, 1924. – 100 с.
10. Животко А. Історія української преси / А. Животко. – К.: Наша культура і наука, 1999. – 364 с.

11. Записки Української господарської академії в Ч.С.Р. – Т.3. – Вип.1. – Подєбради, 1931. – 236 с.

12. Зарубіжні українці : довідник / [кер. авт. кол. С. Ю. Лазебник]. – К. : Україна, 1991. – 251 с.

13. Заставний Ф. Д. Українська діаспора // Розселення українців у зарубіжних країнах / Ф. Д. Заставний. – Лбвів: Світ, 1991. – 119 с.

14. Наріжний С. Українська еміграція // Культурна праця української еміграції 1919–1939 рр.: у 2 ч. / С. Наріжний. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 1999. – Ч.2. – 144 с.

15. Панькевич І. Українські говори Підкарпатської Руси і сумежних областей. З приложенням 5 діялектологічних мап. Звучання і морфологія / І. Панькевич. – Прага, 1938. – 546 с.

16. Рудницький Я. Як говорити по-літературному/Я. Рудницький. – Прага, 1941. – 104с.

17. Сімович В. Нарисі граматики староболгарської (староцерковословянської) мови / В. Сімович. – Прага, 1926. – 385 с.

18. Сімович В. Хрестоматія з пам'ятників староукраїнської мови (старого і середнього періоду до кінця XVIII стол.) / В. Сімович. – Прага, 1932. – 494 с.

19. Сімович Йосиф. Їрачек і українська мова/ Йосиф Сімович. – Прага, 1933. – 71 с.

20. Смаль-Стоцький С. Розвиток поглядів на семю словянских мов і їх взаїмне споріднення / С. Смаль-Стоцький. – Прага, 1927. – 92 с.

21. Українська мова : енциклопедія / редкол. : В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.

22. Чикаленко Є. Щоденник (1919–1920) / Є. Чикаленко. – К. : Темпора, 2011. – 719 с.

23. Чучка П. Августин Волошин і питання української мови на Закарпатті // Від Наукового товариства імені Шевченка до Українського вільного університету. – Київ – Львів – Пряшів – Мюнхен – Париж – Нью-Йорк – Торонто – Сідней, 1992. – С. 247–254.

24. Шаповал М. Міжнаціональне становище українського народу / М. Шаповал. – Прага, 1935. – 110 с.

25. Штець М. Українська мова в Словаччні (соціолінгвістичне та інтерлінгвістичне дослідження). – Пряшів, 1996. – 252 с.

26. Bašmak M., Tichý F. Praktická učebnic ukrajinského jazyka / M. Bašmak, F. Tichý. – Praha, 1939. – 172 s.

Русинко-Бомбик Любовь. Культурно исторические условия развития украинского литературного языка в Чехословакии межвоенного периода. Статья посвящена анализу экстралингвистических факторов, которые влияли на функционирование и развитие различных стилей украинского литературного языка на территории Чехословакии межвоенного периода. Речь, в частности, идет о том, что украинская диаспора, которая здесь образовалась в результате поражения государственно созидающих соревнований 1917-1919 гг., стала мощным центром развития нового украинского литературного языка. Оценивается роль основных местных очагов культуры украинской эмиграции (Украинский свободный университет, Украинская хозяйственная академия, многочисленные периодические издания и т.п.), а также общественных организаций в развитии украинского литературного языка.

Ключевые слова: украинский литературный язык, политическая эмиграция, Чехословакия, межвоенный период, Украинский общественный комитет, Украинский свободный университет, украиноязычные источники.

Rusynko-Bombyk Liubov. Cultural and Historical Conditions of Ukrainian Language Development in Czechoslovakia in the Interwar Period. The article is devoted to the analysis of extralinguistic factors, which influenced greatly functioning and development of different styles of Ukrainian literary language on the territory of Czechoslovakia in the interwar period. The emphasis is laid on the Ukrainian diaspora activities, which became a powerful center of modern Ukrainian literary language development. The author makes an attempt to analyze and evaluate the role of major local cultural centers of Ukrainian emigration (Ukrainian Free University, Ukrainian Academy of households, numerous periodical publications, etc.), and also the impact of civil society organizations on the development of the Ukrainian literary language.

Key words: literary Ukrainian, political emigration, Czechoslovakia, interwar period, Ukrainian Civic Committee, Ukrainian Free University, Ukrainian sources.

Стаття надійшла до редколегії 04.03.2016

УДК 811.161.2’373.232

Лариса Садова

ПРОБЛЕМА ЛІНГВІСТИЧНОЇ СПЕЦИФІКИ УКРАЇНСЬКИХ ПРІЗВИЩ У ПРАЦЯХ АНТРОПОНІМІСТІВ XX–XXI СТ.

У статті проаналізовано погляди учених-ономастів на історію формування та лігнвістичну специфіку українських прізвищ. Окреслено здобутки вчених в опрацюванні проблем змістового наповнення терміна *прізвище*, вирізненні основних диференційних ознак прізвищ як різновиду антропонімів, хронологізації їхньої появи. Виокремлено лінгвальні особливості формування спадкових антропонімів, з’ясовано особливості впливу позамовних чинників на виникнення прізвищ.

Ключові слова: прізвище, антропоніміка, антропонім, ономастика.

Постановка наукової проблеми та її значення. Прізвища – своєрідна група лексики кожної мови, яка лінгвально відбиває історію культури та ментальність народу, відтворює колишні реалії життя народу, тому без вивчення прізвищ неможливе цілісне дослідження історії нації, її матеріальної та духовної культури. У прізвищах засвідчені особливості розвитку мови, збережена специфіка лексичного складу та словотвірні риси, притаманні українській мові в минулому.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Питання про виникнення, розвиток і структуру прізвищ здавна було предметом вивчення не лише мовознавців, а й істориків і культурологів. Дослідження прізвищ уже мають багате наукове підґрунтя, зокрема низку вагомих монографій та статей учених (Л. Л. Гумецької, І. М. Желєзняк, Ю. О. Карпенка, Р. Й. Керсти, Р. І. Осташа, С. М. Пахомової, Ю. К. Редька, М. Л. Худаша, П. П. Чучки), але вивчення проблеми лінгвістичної специфіки українських прізвищ дотепер є перспективним напрямом ономастики. Одна з актуальних проблем української антропоніміки – аналіз здобутків мовознавців у вивченні давньої та сучасної антропонімної системи.

Мета роботи – проаналізувати погляди учених-ономастів на історію формування та лігнвістичну специфіку українських прізвищ. Мета роботи передбачає виконання таких завдань: 1) узагальнити підходи ономастів до питання хронологізації появи українських прізвищ; 2) виокремити лінгвальні особливості формування спадкових антропонімів, з’ясувати вплив позамовних чинників на виникнення прізвищ; 3) систематизувати погляди науковців на проблему виникнення та змістового наповнення терміна *прізвище*.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. З часу зародження антропоніміки як науки і до сьогодні здійснено чимало спроб окреслити час та особливості появи прізвищ. Вивчаючи антропонімію XIV–XV ст., Л. Л. Гумецька констатує факт

© Садова Л., 2016

існування особових назв з уже виразними ознаками українських прізвищ «у сучасному розумінні» [3, с. 26] і водночас вказує на непослідовність у називанні особи, використання одночленного, а також дво- та тричленних способів іменування. На нашу думку, окреслений дослідницею час слід співвідносити не з часом їхнього остаточного закріплення, а з періодом формування основних моделей антропонімних формул, що стали підґрунтям для творення прізвищевих назв. І. Д. Сухомлин також указував на непослідовність у способах називання особи, зауважуючи, що процес виникнення, «стабілізації та закріплення в живому мовленні» прізвищ відбувся ще в XIV–XV ст. [15, с. 86].

На думку В. Ю. Франчук, становлення українських прізвищ відбулося на початку XVII ст. [17, с. 149]. Ю. К. Редько стверджував: «Процес формування прізвищ завершений на кінець XVIII – початок XIX ст.» [14, с. 79]. О. Д. Неділько зазначає, що «в Україні особові назви, які за своєю формою і функцією схожі з сучасними прізвищами, існували вже XIV–XV ст.», хоч становлення прізвищ у більшої частини населення зараховує до XVII–XVIII ст. [10, с. 19].

Причину визначення різночасових параметрів появи прізвищ пояснює П. П. Чучка. Дослідник виокремлює три періоди у становленні спадкових лексем та їхніх найвагоміших ознак: час появи на певній території двослівного іменування особи, час усталення основних словотвірних типів нинішніх прізвищ та час юридичної стабілізації прізвищ. Ознаки прізвища, які в наш час уважають найвагомішими, з'явилися не в один час, а в різні періоди [20, с. 273]. Дослідник наголошує на важливості розмежування історико-лінгвістичного та юридичного підходів до визначення давності українських прізвищ. Застосування лише одного з них призводить до неврахування багатьох особливостей появи прізвищ. Автор зазначає, що «питання про те, коли саме один із компонентів цього двочленного найменування державно-правові інституції узаконили в ролі обов'язкового спадкового стабільного знака, по суті, не лінгвістичне, а юридичне» [20, с. 261].

Водночас П. П. Чучка вносить суттєве уточнення про неодночасність формування двочленних іменувань, усталення словотвірних типів цих іменувань, появи юридично закріплених прізвищевих назв. При цьому дослідник відокремлює процес розвитку антропонімної системи від позамовних чинників, зокрема законодавчого впливу на появу нового антропонімного класу. Проаналізована автором еволюція прізвищ Закарпаття переконливо засвідчує давність українських прізвищ та початки їхнього формування задовго до появи законодавчих актів, які врегулювали та офіційно закріпили вживання прізвищ.

Ясність у проблему датування появи прізвищ вніс М. Л. Худаш, розглянувши її у двох аспектах: 1) поява в українців двочленного типу іменування та його стабілізація; 2) виникнення прізвищ – особливого класу антропонімів, якому притаманна спадковість та незмінність. Стосовно формування двослівного називання особи М. Л. Худаш

зауважував, що «вживання назв прізвищевого типу в Україні в XIV–XVIII ст. було загальнопоширеним і мало давні традиції» [19, с. 40]. Однак із цього не випливає, що на той час уже були сформовані прізвища. Неоднорідність зафіксованих способів ідентифікації особи у XVIII ст. спонукала автора до висновку про становлення прізвищ лише наприкінці XVIII – на початку XIX ст. під упливом запровадження обов'язковості прізвищ в Австро-Угорщині та Російській імперії. Початок юридичного закріплення прізвищ в Австро-Угорщині пов'язують із патентом цісаря Франциска I від 21 лютого 1805 року, згідно з яким кожен житель імперії був зобов'язаний мати прізвище. У Російській імперії документом, який регулював вживання прізвищ, став «Новий цивільний кодекс» 1826 року. Про завершення формування українських прізвищ можна говорити лише з часу появи юридично закріплених іменувань.

Отже, М. Л. Худаш зумів виокремити та врахувати правовий аспект проблеми становлення українських прізвищ, надавши йому водночас провідну роль. На позначення іменувань, зафіксованих у документальних джерелах до початку XIX ст., що передували прізвищам і значною мірою були близькими до них, автор використав термін *прізвищеві назви*. Основна відмінність між прізвищами і прізвищевими назвами полягала в неспадковості та змінності форм прізвищевих назв, які з часом зазнали внормування завдяки звичаєвому праву. Тому, на думку вчених, про українські прізвища в сучасному розумінні можна говорити лише починаючи з 30-х років XIX ст., відколи на всій українській етнічній території були запроваджені кодифіковане право і відповідні правила користування особовими назвами [19, с. 46].

Запропонований М. Л. Худашем погляд на становлення прізвищ став загальновизнаним в українській антропоніміці. Подальший розвиток антропонімічних студій із цієї проблеми полягає у вивченні еволюції антропонімної системи на певних етапах розвитку, а також в уточненні деяких теоретичних позицій дослідника.

На матеріалі Йосифінської та Францисканської метрик проблему давності українських прізвищ вивчає Т. І. Гайдукевич. Дотримуючись підходу М. Л. Худаша, авторка зараховує процес становлення прізвищ до 30–40-х років XIX ст., зазначаючи, що більшість прізвищевих назв початку XIX ст. «були ще прямими назвами за іменем чи прізвиськом батька або інших осіб». Визначальний уплив на розвиток антропонімної системи з обов'язковим уведенням прізвищ, на думку Т. І. Гайдукевич, відіграло юридичне закріплення цих іменувань. Дослідниця наголошує, що державні постанови прізвищ не створювали, вони тільки узаконювали в ролі прізвищ уже готові особові назви, багато з яких сягає ще праслов'янського періоду [2, с. 95].

Дещо інакше пояснив цю проблему Ю. О. Карпенко [7]. Аналізуючи прізвищевий матеріал «Реєстру Війська Запорозького» 1649 року, дослідник розглянув способи реалізації в засвідчених антропонімах

спадковості – однієї з визначальних ознак прізвища. На основі значної кількості фіксацій антропонімів, які належали батькові та синові чи синам, автор простежив особливості зміни антропоніма з його переходом у розряд патронімних лексем. Домінувальними способами називання сина за додатковим або власним особовим іменем батька в «Реєстрах…» стало додавання патронімного форманта -енк(о), а зрідка за іменем матері – на -ишин. Наведені особливості антропонімної системи середини XVII ст. засвідчують намагання закріпити за допомогою назв прізвищевого типу відомості про батьків і зберегти ці назви протягом кількох поколінь. Отже, до основних передумов появи прізвищ – спадкових та незмінних антропонімів – належить не лише юридичне закріплення, а насамперед намагання зберегти та мати змогу підтвердити прізвищевою назвою належність до певної родини.

Вивчаючи антропонімію XVI ст., Р. Й. Керста [8] й І. В. Єфименко [5] розглядають проблему давності українських прізвищ та розвитку додаткових іменувань особи. Р. Й. Керста зазначала: «Деякі записи дають змогу стверджувати, що вже в XVI ст. серед представників панівних верств суспільства формуються спадкові родові назви, які часто мають незмінні для кількох поколінь форми» [8, с. 9]. Показово, що спадковими раніше стають іменування заможної знаті, оскільки закріплення родової назви підтверджувало належність до знатного роду, забезпечувало збереження привілеїв.

Як слушно зауважує І. В. Єфименко, говорити про прізвища в сучасному розумінні цього терміна в XVI ст. ще передчасно, хоч процес формування прізвищ був тривалим і «в досліджуваний період уже склалися певні передумови для їхнього створення» [4, с. 78]. Завдяки цьому в XVI ст. виявилася тенденція до перетворення особових назв у спадкові антропоніми, які означали сім'ю, родину, тобто фактично стали зародками сучасних прізвищ.

Отже, завдяки здобуткам українських антропонімістів у розв'язанні проблеми давності прізвищ можемо відтворити картину їхнього розвитку від появи двочленного іменування до закріплення прізвища – офіційного іменування особи. Виникнення двослівного способу називання особи дослідники пов'язують із добою Київської Русі. На думку С. М. Пахомової, протягом усього давньоруського періоду на фоні однолексемних виникають багатолексемні антропонімні утворення, хоч основним способом ідентифікації особи в X–XIII ст. був однолексемний [12, с. 126]. Як зазначає П. П. Чучка, другий компонент особової назви, «крім номінативної, виконував ще й конотативну функцію: прізвисько характеризувало денотата за якоюсь його примітною ознакою» [21, с. 598].

Додатковим компонентом такого іменування виступало переважно прізвисько, яке частіше було індивідуальним, відпрізвиськові патроніми в писемних пам'ятках трапляються зрідка, утворені здебільшого від імені, рідше від апелятивного іменування батька або іншого близького родича.

Найпродуктивніша серед давньоруських складених назв двочленна формула ім'я + патронім на *-ич*, рідше траплялися антропоніми на **-jь, -овъ/-евъ, -инъ* [13, с. 204]. На кінець давньоруського періоду виразно визначилися ті лексико-семантичні групи слів, на основі яких у наступні століття були утворені й офіційно закріплені прізвища [21, с. 600]. З огляду на це можна стверджувати, що вже в часи Київської Русі виникли передумови для появи нового антропонімного класу, зокрема становлення лексико-семантичної бази та формування основних суфіксів, що пізніше взяли участь у творенні прізвищ.

Для антропонімної системи XIV–XV ст. характерне активне функціонування прізвищевих назв. Як зазначає П. П. Чучка, в пам'ятках XIV–XV ст. двослівні іменування особи вже мають кількісну перевагу над однослівними [21, с. 603]. Визначальна особливість прізвищевих назв цього періоду – неунормованість, стихійність. Численні давні писемні пам'ятки з різних місцевостей засвідчують те, що українські особові назви не підлягали в ті часи жодному нормуванню [19, с. 40]. Якщо прізвиська цього часу практично не змінили свого функціонування порівняно з попереднім періодом, то патроніми зазнали значних змін, які полягали передусім у тому, що виникла значна кількість патронімних утворень не лише від імен, а й від прізвиськ. Це свідчить про появу тенденції до успадкування нащадками назви предка, переважно батька. У частини прізвищевих назв занепадає характеристична функція, вони втрачають зв'язок із семантикою співвідносного апелятива й починають називати особу безвідносно до його значення. У межах антропонімії відбувається зародження нового класу, не позбавленого ознак унормування та стабільності, оскільки «в ті часи в способах ідентифікації панував хаос, в умовах якого навіть в офіційних документах можна було обійтися без деталізації» [19, с. 41].

Антропонімній системі XVI–XVIII ст. притаманна поява власних особових назв, співвідносних із сучасними прізвищами, хоч про функціонування прізвищ у ролі спадкових та незмінних іменувань щодо більшості жителів говорити ще рано. Як і в попередні століття, засвідчено чимало прізвищевих назв, які стали спадковими, але існування зазначених антропонімів характерне лише для кількох поколінь. Така нетривалість зумовлена належністю зафіксованих онімів до родових прізвиськ. Водночас від нинішніх прізвищ родові прізвиська XVI–XVIII ст. відмінні лише тим, що вони не були закріплені юридично, а отже, протягом певного часу могли змінюватися [21, с. 609]. Українські антропоніміcти знаходять у середньовічних пам'ятках свідчення передавання низки особових назв у спадок, проте встановити в кожному випадку, чи це найменування спадкове або неспадкове, складно, оскільки не завжди можна простежити його подальший розвиток у пам'ятці, яка відбиває лише один часовий зріз [11, с. 520]. Думку про завершальний етап становлення прізвищевих назв підтверджує й той факт, що двослівний тип іменування стає

домінувальним. Попри те, що випадки ідентифікації особи лише одним антропонімом не поодинокі, такі назви в XVI ст. становлять меншість [9, с. 132]. Успадкування деяких прізвищевих назв наступними поколіннями ще в XVI ст. засвідчують володимирські актові книги, у яких антропонім Семашко використано для називання основоположника роду та його нащадків, щоправда, поряд із уживанням спадкового антропоніма в незмінній формі трапляється прізвищева назва Семашкович [1, с. 37].

Дослідники української антропонімії висловлюють думку про належність прізвищевих назв XVI ст. до прямих означень особи за походженням, заняттям, зовнішністю. Стосовно прізвищевих назв XVI–XVIII ст. М. Л. Худаш стверджував, що «в більшості випадків це були прямі назви дітей по батькові або матері, оскільки назви за професією або заняттям – це переважно апелятиви, а відтопонімні назви вказують на місце походження чи проживання конкретної особи» [19, с. 42]. На противагу йому П. П. Чучка вказує: «У XVIII ст. переважна більшість таких утворень уже не зберігала первісної вмотивованості стосовно кожного денотата, а виступала як звичайні спадкові прізвиська чи навіть прізвища» [21, с. 614]. Щодо особових назв української шляхти та дворянства М. Л. Худаш зазначав, що у XVIII ст. вони існували досить стабільно, але їх не можна вважати прізвищами в сучасному розумінні до запровадження кодифікованого права й державної унормованості особових назв [18, с. 97].

Отже, аналіз писемних пам’яток цього періоду українськими ономастами засвідчує нестабільність функціонування прізвищевих назв, побутування антропонімолексем, у яких зв’язок із мотивами номінації втрачено, поряд із прямими назвами осіб за професією, іменем батька, походженням. Закріплення незмінних, спадкових прізвищ для всіх прошарків населення стало можливим лише після появи законодавчих актів, що зробили обов’язковим уживання прізвищ. На території півдня Волинської області, яка наприкінці XVIII – на початку XIX ст. входила до складу Російської імперії, офіційне унормування прізвищ відбулося після появи «Нового гражданского уложения» («Нового цивільного кодексу») 1826 року.

Вагоме місце в сучасній антропоніміці займає питання змісту терміна *прізвище* та його визначальних ознак. Термін *прізвище* функціонував у давніх пам’ятках поряд з іншими лексемами (*прозъвищє, прирокъ, назвиско, прозвиско, прозваниє, назвище, порекло, имя* [19, с. 40]) на позначення прізвиськ. Закріплення сучасного змістового наповнення цього терміна відбулося поступово. Як зазначає М. А. Жовтобрюх, «ще в XIX і на початку XX ст. іменник *прізвище* був широко вживаним у тому значенні, яке властиве йому й тепер» [6, с. 84]. Дослідник підтверджує свою думку численними прикладами з художніх текстів українських письменників цього періоду. У словнику Б. Д. Грінченка терміни *прізвище* та *прізвисько* наведені як взаємозамінні і мають значення «*прозвище, прозвание*», тобто *прізвисько*, а також «*фамилия*», *прізвище* [Грінченко, III, 455]. Таке

паралельне функціонування свідчить про термінологічну неусталеність антропоніміки кінця XIX ст. та відсутність одного терміна для позначення спадкового незмінного антропоніма.

Деякі наведені лексеми на позначення прізвиськ і прізвищ мають поодинокі записи. Тогочасні лексикографічні праці фіксують терміни *прозвання*, інші тогочасні лексикографічні праці – *назвище*, *фамілія*. Наявність кожного з цих термінів лише в якомусь одному зі словників, за спостереженнями М. А. Жовтобрюха, підтверджує їхнє спорадичне побутування [6, с. 84]. На думку дослідника, про появу спроб унормування термінологічної системи свідчить і те, що в більшості російсько-українських словників кінця XIX – початку XX ст. відповідником до російського слова *фамилия* подано лексему *прізвище* [6, с. 85]. М. Л. Худаш зараховує закріплення терміна *прізвище* до 30-х років XX ст. [19, с. 40], М. А. Жовтобрюх вважає таке твердження неточним і висловлює думку про усталення цього терміна не пізніше другої половини 20-х років [6, с. 86].

Проблему змістового наповнення прізвища, тлумачення основних ознак прізвища, які дали б можливість відрізнити його від інших антропонімолексем, мовознавці розглядали по-різному. Перші спроби визначення терміна, вміщені в різних словниках, наводить М. Л. Худаш у монографічному дослідженні «З історії української антропонімії» [18, с. 84].

Однією з перших особливостей було виділено можливість передання прізвища наступним поколінням. Такий підхід, безперечно, став важливим досягненням антропоніміки, врахування його необхідне у вивченні давніх антропонімів. Але наведена ознака не повною мірою окреслює семантику терміна прізвище, її недостатньо для розрізнення прізвищ та родових прізвиськ.

Зорієнтованим на юридичний аспект прізвища стало визначення Ю. К. Редька: «Прізвищем називається оформлена офіційними документами родова назва людини, яка приєднується до її імені і яку людина одержує після народження або в шлюбі та, як правило, передає своїм нащадкам» [14, с. 6]. Детально врахувавши законодавче регламентування, автор оминає аспект незмінності прізвищ. У передмові до «Словника сучасних українських прізвищ» Ю. К. Редько вже зосереджує увагу на цій проблемі, наголошуючи, що прізвище, на відміну від прізвиська, – незмінна, позбавлена конотативного значення назва, яка переходить із покоління в покоління, передається від батьків дітям [Редько 1, 8].

П. П. Чучка виділяє основні диференційні ознаки прізвища – давність та спадковість. Для розрізнення прізвищ та прізвиськ дослідник пропонує два критерії: хронологічний та функційний, вважаючи, що надійних лінгвістичних критеріїв, які на підставі формальних ознак дали б змогу виділити прізвища з-поміж прізвиськ та імен, не існує [20, с. 247]. Називаючи основним критерієм функційний, автор наголошує, що прізвище та прізвисько найчастіше можна розрізнити тільки за їхньою функцією.

Будучи головним засобом офіційної ідентифікації родини в суспільстві, прізвище становить невід'ємний елемент мови і предмет мовознавства. Кожне прізвище має своє звучання й написання відповідно до українських норм вимови та правопису, власну морфемну структуру та словотвірну будову і належить до якоїсь парадигми граматичних форм, що робить його предметом більшості розділів мовознавства. Прізвище – це слово, яке має своє походження, свою історію, що забезпечує йому належне місце в мові, але «прізвище не характеризує денотата, воно лише називає родину і кожного з її членів та індивідуалізує їх серед інших родин. Однак кожне прізвище має етимологічне значення» [Чучка, 5]. Юридичний аспект прізвищ дещо інакший. На відміну від мовознавця, якого цікавить вимова, написання, будова прізвища, його етимологія та спосіб словотвору, працівники різних державних установ здебільшого звертають увагу на точність відтворення його в різних документах.

Окреслюючи основні риси прізвища, М. Л. Худаш наголошує на спадковості прізвища, внаслідок якої втрачається кваліативна характеристика особи. Дослідник вважає важливою й родову належність прізвища, тобто здатність його передаватися від покоління до покоління та номінувати представників одного роду, нащадків спільного предка. До характерних рис прізвища належить також стійка незмінна форма, їхнє існування як елементів не лише мовної, а й правової системи з відповідним законодавчим закріпленням, унормуванням та юридично обумовленими особливостями побутування [18, с. 86–87].

На основі виділених особливостей М. Л. Худаш формулює таке визначення терміна: «Прізвище – це набуте відразу після народження у спадок від батька або (в передбачених законом випадках) матері, офіційно закріплене за конкретним родом незмінне спадкове найменування особи, яке при реєстрації шлюбу переходить від чоловіка до дружини або навпаки, і в офіційній практиці називання в обов'язковому порядку додається до власного імені і назви по батькові» [18, с. 87]. Хоч автор називає своє тлумачення терміна надто громіздким та неостаточним, воно набуло значного поширення в подальших дослідженнях, стало загальновизнаним.

У сучасній українській антропоніміці усталене визначення прізвища, яке враховує основні, виділені М. Л. Худашем та П. П. Чучкою, ознаки: незмінність, можливість успадкування та юридична обов'язковість іменування. Дослідники зосереджують основну увагу на тому, що прізвище – це спадкова особова назва, уживана з іменем та найменуванням по батькові, яка має чітку регламентацію і служить основним засобом ідентифікації особи.

Таке тлумачення терміна *прізвище* подано в багатьох лексикографічних працях. «Словник української мови» пояснює прізвище як «найменування особи, набуте при народженні або вступі у шлюб, що передається від покоління до покоління і вказує на спорідненість» [СУМ VIII, 108]. Близьке за змістовим наповненням визначення прізвища,

вміщене в енциклопедії «Українська мова»: «Прізвище – вид антропоніма, обов'язкове спадкове власне іменування людини, яким окрім неї в офіційних сферах називають кожного з членів родини» [16, с. 532].

Визначення терміна прізвище, яке сформулював М. Л. Худаш, вважаємо найбільш повним, оскільки тлумачення терміна цим дослідником враховує найважливіші ознаки прізвища: можливість успадкування, юридичну обов'язковість, незмінність.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, українська антропоніміка має вагомі здобутки в опрацюванні проблеми лінгвістичної специфіки українських прізвищ: окреслено дефініцію терміна *прізвище*, проаналізовано та систематизовано диференційні ознаки цього терміна, описано процес розвитку прізвищ від виникнення двочленних іменувань до стабілізації прізвища як окремого виду антропонімів, для якого характерна спадковість, юридична обов'язковість та незмінність.

У сучасній антропоніміці здійснено чимало спроб хронологізації появи прізвищ, які ґрунтуються на розрізненні кількох періодів у становленні спадкових лексем: 1) часу появи на певній території двослівного іменування особи; 2) часу усталення основних словотвірних типів сучасних прізвищ; 3) часу юридичного унормування прізвищ. Формування прізвищ відбулося набагато раніше, ніж поява законодавчих актів, що офіційно закріпили вживання прізвищ.

До основних передумов, які сприяли виникненню двослівних спадкових іменувань, належать: бажання виділити особу серед інших людей (за умов одночленних іменувань це зробити значно складніше); прагнення зберегти та мати змогу підтвердити прізвищевою назвою належність до певної родини. Закріплення незмінних спадкових іменувань для всіх прошарків населення стало можливим після їхнього законодавчого унормування. За походженням це лексеми різної давності, але початок їхнього функціонування в ролі обов'язкових незмінних спадкових іменувань особи припадає на кінець XVIII – початок XIX ст.

Список використаних джерел та їх умовних скорочень

Грінченко – Словарь української мови / упоряд. з дод. власн. матеріалу Б. Д. Грінченко. – К., 1907–1909. – Т. 1–4.

Редько – Редько Ю. К. Словник сучасних українських прізвищ : у 2 т. / за ред. Д. Г. Гринчишина. – Львів, 2007. – Т. 1–2.

СУМ – Словник української мови : в 11 т. / [редкол. : І. К. Білодід та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1–11.

Чучка – Чучка П. П. Прізвища закарпатських українців : істор.-етимол. словник / П. П. Чучка. – Львів : Світ, 2005. – 704 с.

Список використаної літератури

1. Білорус А. Про особові назви Західної Волині XVI ст. / А. Білорус // Архіви України. – 1970. – № 3. – С. 36–42.

2. Гайдукевич Т. І. Коли сформувались українські прізвища / Т. І. Гайдукевич // Жовтень. – 1987. – № 6. – С. 92–95.

3. Гумецька Л. Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст. / Л. Л. Гумецька. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – 298 с.

4. Єфименко І. В. З історії виникнення та розвитку українських прізвищевих назв (на матеріалі писемних пам'яток XVI ст.) / І. В. Єфименко // Мовознавство. – 2001. – № 5. – С. 75–87.

5. Єфименко І. В. Українські прізвищеві назви XVI ст. : монографія / І. В. Єфименко. – К., 2003. – 168 с.

6. Жовтобрюх М. А. Про термін прізвище / М. А. Жовтобрюх // Мовознавство. – 1969. – № 4. – С. 82–86.

7. Карпенко Ю. О. Реєстри Війська Запорізького і проблема постання українських прізвищ / Ю. О. Карпенко // Питання історичної ономастики України : зб. наук. пр. / відп. ред. О. П. Карпенко. – К. : Наук. думка, 1994. – С. 182–201.

8. Керста Р. Й. Українська антропонімія XVI ст. Чоловічі іменування / Р. Й. Керста. – К. : Наук. думка, 1984. – 152 с.

9. Медвідь-Пахомова С. М. Еволюція антропонімних формул у слов'янських мовах / С. М. Медвідь Пахомова. – Ужгород : Ліра, 1999. – 248 с.

10. Неділько О. Д. Про утворення українських прізвищ / О. Д. Неділько // Українська мова і література в школі. – 1967. – № 9. – С. 19–26.

11. Осташ Р. І. До походження прізвищевих назв Реєстру (спроба етимологічного словника) / Р. І. Осташ // Реєстр Війська Запорозького 1649 року / відп. ред. Ф. П. Шевченко. – К. : Наук. думка, 1995. – С. 517–568.

12. Пахомова С. М. Еволюція антропонімних формул у слов'янських мовах [Текст] : монографія / С. М. Пахомова. – вид. 2-ге, доп. і переробл. – Ужгород : Вид-во Олександри Гаркуші, 2012. – 344 с.

13. Пахомова С. М. Еволюція східнослов'янської антропоформули / С. М. Пахомова // Питання історичної ономастики України : зб. наук. пр. / відп. ред. О. П. Карпенко. – К. : Наук. думка, 1994. – С. 201–207.

14. Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища / Ю. К. Редько. – К. : Наук. думка, 1966. – 216 с.

15. Сухомлин І. Д. [Рец. на]: Ю. К. Редько. Сучасні українські прізвища / Ю. К. Редько. – К. : Наук. думка, 1966. – 216 с. / І. Д. Сухомлин // Українська мова і література в школі. – 1967. – № 5. – С. 86.

16. Українська мова : енциклопедія / редкол. : В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.

17. Франчук В. Ю. Питання становлення українських прізвищ / В. Ю. Франчук // Тези II Республ. ономастичної наради. – К. : Наук. думка, 1962. – С. 148–150.

18. Худаш М. Л. З історії української антропонімії / М. Л. Худаш; відп. ред. Д. Г. Гринчишин. – К. : Наук. думка, 1977. – 236 с.

19. Худаш М. Л. З історії формування і становлення українських прізвищ / М. Л. Худаш // Мовознавство. – 1969. – № 2. – С. 37–46.

20. Чучка П. П. Антропонімія Закарпаття : монографія / П. П. Чучка. – Ужгород : ТОВ «Папірус», 2008. – 672 с.

21. Чучка П. П. Історія власних назв / П. П. Чучка // Історія української мови. Лексика і фразеологія / відп. ред. В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 592–620.

Садова Лариса. Проблема лингвистических особенностей украинских фамилий в работах антропонимистов XX–XXI вв. В статье проанализированы взгляды ученых-ономастов на историю формирования и лингвистическую специфику

украинских фамилий. Определены достижения ученых в разработке проблем содержательного наполнения термина фамилия, выделении основных дифференциальных признаков фамилий как разновидности антропонимов, хронологизации их появления. В работе показано, что формирование фамилий происходило постепенно, в три этапа: появление на определенной территории именования, состоящего из двух слов; стабилизация основных словообразовательных типов современных фамилий; юридическое нормирование фамилий. В статье выделены лингвистические особенности формирования антропонимов, выяснены особенности влияния внеязыковых факторов на возникновение фамилий, систематизированы взгляды ученых на проблему специфики фамилий как отдельного вида антропонимов.

Ключевые слова: фамилия, антропонимика, антропоним, ономастика.

Sadova Larysa. The Problem of Linguistic Specification of Ukrainian Surnames in in the Works of Anthroponymists in XX–XXI Centuries. The article clarifies the approaches of antroponimists concerning the history of formation and linguistic specificity of Ukrainian surnames. The author offers insights into the scholars' achievements in exploring the problem of the term «surname» meaning, highlighting the key distinctive features of surnames as a type of anthroponyms, and defines the chronology of their appearance. It has been specified that the process of establishing the family names was gradual and covered the following main stages: the emergence of a person's two-word naming on a certain territory; stabilization of the basic word-formative types of modern surnames; juridical regulation of surnames. The author places importance on the lingual peculiarities of the inheritable anthroponyms formation, reveals the level of the extralinguistic factors' influence on the appearance of surnames. Scientists' conceptions and approaches concerning various characteristic aspects of this specific kind of anthroponyms have been systematized in the article.

Key words: surname, anthroponomy, anthroponym, onomastics.

Стаття надійшла до редколегії 12.03.2016

УДК 811.161.2’373.2:821.161.2-31.09

Ірина Скорук

ФУНКЦІЙНО-СЕМАНТИЧНЕ НАВАНТАЖЕННЯ ПЕРИФЕРІЙНИХ ОНІМІВ РОМАНУ ВАЛЕРІЯ ШЕВЧУКА «СТЕЖКА В ТРАВІ»

У статті розглянуто особливості периферійного онімного простору роману Валерія Шевчука «Стежка в траві». Проаналізовано функційну специфіку кожного з використаних автором онімних класів та визначено їх структурно-семантичні особливості. З’ясовано роль поетонімів у розвитку сюжету, в побудові мовної та літературної композиції твору. Звернено увагу на особливості індивідуально-авторського стилю Валерія Шевчука, що виявлені в системі онімного простору роману «Стежка в траві» .

Ключові слова: онім, онімний простір, поетонім, функційно-семантичне навантаження.

Постановка наукової проблеми та її значення. Вивчення особливостей творчості Валерія Шевчука – одна з найважливіших проблем сучасної філологічної науки, про що свідчать численні літературознавчі й мовознавчі праці. Валерій Шевчук належить до «найяскравіших постатей в інтелектуально-філософській, психологічній прозі української літератури ХХ століття. Його проза відзначається як ідейно-тематичним багатством, так і специфікою жанрово-стильових модифікацій» [3, с. 25]. Кожен його твір характеризується розмаїттям онімів, які потребують комплексного дослідження, адже «без аналізу онімів справжнє розуміння тексту неможливе, а їх вивчення є складовою частиною дослідження творчості письменника, особливостей його ідіостилю» [11, с. 119].

Аналіз досліджень цієї проблеми. Питання функційно-стилістичних можливостей онімів у художніх творах – предмет вивчення багатьох мовознавців, зокрема Е. В. Боєвої [2; 3], Ю. О. Карпенка [7; 8], Т. І. Крупеньової [11], Г. П. Лукаш [13; 14], Л. І. Селіверстової [16], О. О. Усової [18], Т. В. Шотової-Ніколенко [21] та ін.

У працях В. М. Калінкіна з’ясовано теоретичні засади поетичної ономастики [4; 5], у розвідках Л. О. Белея розглянуто проблеми теорії та історії української літературно-художньої антропонімії [1], у роботах Ю. О. Карпенка описано функційно-семантичні особливості онімів [7; 8].

У мовознавчих студіях проаналізовано різні пласти лексики творів Валерія Шевчука, синтаксичні конструкції, подано лінгвостилістичний аналіз перекладу творів англійською мовою та досліджено особливості ідіостилю письменника [15]. Окремі розвідки присвячено онімним аспектам роману «Стежка в траві» [3; 9; 17].

Мета статті – з’ясувати особливості периферійного онімного простору роману Валерія Шевчука «Стежка в траві». Досягнення

© Скорук І., 2016

поставленої мети передбачає виконання таких завдань: з'ясування змістового навантаження власних назв; встановлення конотативного й експресивного наповнення онімів у межах твору; з'ясування ролі поетонімів у розвитку сюжету, в побудові мовної та літературної композиції твору; визначення ролі власних назв як засобу індивідуально-авторського письма.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Онімія в художньому творі – явище складне й багатоаспектне. І саме від майстерності автора дібрати власні назви відповідно до потреб контексту, жанрових особливостей твору залежить сприйняття художнього тексту читачем. Оскільки семантична глибина онімів необмежена, то насамперед авторові важливо самому осмислити цю глибину та майстерно передати її у формі відповідних контекстів за допомогою влучного, виваженого словесного оточення.

В онімному просторі художнього тексту переважно розглядають центральну (ядрову) частину, до якої належить антропонімія і топонімія. «Інші ж розряди онімів становлять фонову його частину, або, як традиційно визначають, – периферію» [12, с. 50].

Зазначимо, що фоновий онімний простір роману складають різнотипні оніми, а саме: назви міфічних істот і божеств, імена казкових героїв, імена біблійних персонажів, імена літературних персонажів, імена історичних осіб, що певним чином пов'язані з Житомиром, імена письменників разом з назвами їхніх творів, імена вчених і художників, а також ергоніми, зооніми, оказіональні номінації та ін. Їхнє завдання – «створювати фон оповіді, увиразнюючи окремі деталі життя персонажів, процесу їх мислення, практичної роботи, захоплень, звичок, спостережень тощо» [14, с. 113].

На думку Е. В. Боєвої, «усі елементи онімного простору в художньому тексті письменника – ланки однієї лексичної системи, створеної митцем для реалізації свого авторського задуму в цьому творі. Вони всебічно висвічують засобами онімного письма найголовніше в тексті…» [2, с. 158]. А отже, в побудові художнього цілого всі оніми функційно вагомі, конче потрібні.

Як зазначав Ю. О. Карпенко, вивчення ономастикону художнього твору розпочинається з аналізу авторського світосприйняття, оскільки воно детерміноване особливістю автора і мотивами його творчості, нормами місця, часу [7, с. 105]. На думку вченого, основним онімом літературного твору є його заголовок. Отож, своєрідне пізнання читачем художнього твору розпочинається з самої назви, яка досить часто по-особливому налаштовує його на розуміння художнього тексту та осмислення літературних образів.

Житомирська сага, на нашу думку, має символічну назву, яка перегукується з біблійними мотивами і викликає в читача глибокі роздуми. Ісус Христос у своїх повчаннях наголошував, що для людей існує дві дороги життя: широка – для всіх, а вузька – для тих, хто зрозумів

сутність життя і живе в гармонії зі світом та своєю совістю. Аналогічно й кожен персонаж твору намагається вибрати лише свою – єдину – стежку в цьому складному житті. І навіть ось таке поєднання – «стежка в траві» – також особливе і промовисте. Попробуй знайти стежку в густій траві, якщо вона з кожним днем розростається. Та й, зрештою, треба віднайти цю стежку, щоб не витоптати зелену траву. Якщо сенс життя людиною віднайдений, тоді й прагнення її велике не змарнувати своє життя, не загубитись у людському натовпі.

Символічний образ ***дороги*** як життєвого шляху, наскрізний у творчості письменника, відкриває одну із граней його світобачення [15, с. 26]. Дорога в митця – багатовимірна: з конкретної житейської реалії вона переростає в глобальний символ, стає центром образних парадигм, «притягає» інші просторові домінанти (***стежка***, ***річка*** як символічні образи естетичного надсвіту) [3, с. 26].

Назва твору акумулює в собі художній задум та ідейний зміст твору. На думку Е. В. Боєвої, «ретельно вписаний у контекст твору заголовок з численними варіантами і синонімами в текстовому тлі роману стає ключовим для розуміння філософського замислу естетичних уподобань письменника-філософа В. Шевчука, який породжує дискурс, звернений до естетично, духовно, інтелектуально адекватного реципієнта» [3, с. 26–27].

Не менш важливі й назви розділів, які «виступають своєрідними елементами, скріпами його композиційної структури – «***П'ятий номер***», «***Життя і пригоди Віталія Волошинського, писані ним самим***», «***Білецькі***» [3, с. 27]. Деякі розділи до створення роману були опубліковані окремо («***Золота нитка***», «***Вогонь***», «***Трильяж***», «***Через дорогу***» тощо). Оскільки сюжетні лінії переплітаються, то й назви розділів повторюються, чого вимагає окреслений автором жанр.

Серед власних назв, ужитих автором, особливу групу складають ідеоніми – власні назви об'єктів духовної культури (книг, опер, пісень, картин, кінофільмів), які відіграють вагому роль у створенні тексту та формуванні літературного образу. Художній текст насичений назвами книг (разом з їхніми авторами, переважно українськими): «*пишні* «***Акорди***», *укладені Іваном Франком*», «***З журбою радість обнялась***» Олександра Олеся, «***Сонячні кларнети***» Павла Тичини, «***Кам'яна душа***» Гната Хоткевича («*Це дивовижна книжка, юначе! Перед тим, як читати її, мий руки!*»), «***Співомовки***» Степана Руданського, «***Історія Туреччини***» Агатангела Кримського, «***Люборацькі***» Анатолія Свидницького («*Зайшов до книгарні й побачив книжку в зеленій палітурці, яка звалася* «***Люборацькі***»***.*** *Про неї говорив мені Андрій Андрійович, і я ту книгу негайно купив*» [20, ІІ, с. 459]), поема «***Галілей***» Євгена Плужника, «***Третя революція***» Валер'яна Підмогильного, «***Марія***» Тараса Шевченка, «***Золоті лисенята***» Юліана Шпола, («*Потім читав* «***Золотих лисенят***» *– чудова і трохи дивна книжка, і від того мені зробилося ще смутніше*» [20, ІІ, с. 429]), «***Старосвітські батюшки та матушки***», «***Микола Джеря***», «***Причепа***»,

«***Кайдашева сім'я***» Івана Нечуя-Левицького, «***Повія***» Панаса Мирного, «***Під тихими вербами***» Бориса Грінченка та багато інших. Вони виражають гордість автора за літературний доробок українських письменників, за вміння персонажів послуговуватися тим спадком. Наприклад, по-новому змусила осягнути світ поезії одного із героїв книга, яку той перечитував кілька разів (***декламатор «Сяйво»***, укладений Миколою Зеровим).

Одна з героїнь роману любить читати «***Pogranicze naddnieprzanskie***» і «***Dwie siostry***» Антонія Марцінковського, а також час від часу гортає книгу «***Kucharz warszawsky***», залишену їй у спадок від бабусі.

Глибоке розуміння музики деякими персонажами залежить від їхньої професійної компетенції та пов'язане з такими назвами творів: «***Білі ночі***» Петра Чайковського, «***Експромт ля-бемоль мажор***» Франца Шуберта, «***Прелюдії***» Якова Степового, «***Елегія***» Миколи Лисенка, «***Фантастичні п'єси***» і «***Маленький романс***» Роберта Шумана, фантазія Алоїза Єдлічки на теми українських народних пісень «***Спогади про Полтаву***» та ін.

Пісня «***Проліски***» (а також «***Пісня про Морозенка***») допомогла молодому персонажеві зрозуміти своє внутрішнє «я». Особливий відгомін у душі юнака знаходила ця пісня, перший раз почута від кобзаря Андрія Андрійовича, пізніше – у виконанні батька та інших людей. «*Ще в сінях почув срібний передзвін струн бандури: батько співав «**Проліски**». Співав якось особливо тужливо, тужливіше й протягліше, аніж Андрій Андрійович*» [20, II, с. 124]. Проснувшись одного ранку, юнак увімкнув радіо і почув «Проліски»: «*І я раптом здригнувся: дівчата під дзвін бандур співали **улюблені мої «Проліски»**. Стояв серед хати, як блазень, помережаний сонячними смугами й латками, які на мені грали й мінялися, стояв остовпілий і печальний; мені раптом здалося, що це я маю комусь принести пролісків, хоч весь час сподівався, що принесуть їх мені*» [20, II, с. 459]. І зрозумів юнак, що має негайно зайти до матері на роботу і порозумітися з нею: «*Мати здивовано на мене подивилася, волосся її срібно грало в сонячній стязі, а на обличчі з'явилася усмішка. І я раптом вразився з тієї усмішки: сумна й гарна; я вперше помітив, що мати моя чимось невловним схожа на покійного батька*…» [20, II, с. 460].

Ідеонім «***Святе писання***», кілька разів уживаний одним із негативних персонажів, налаштовує читача на більш оптимістичне сприйняття цього персонажа, подає певну надію на позитивні зміни в його характері й житті.

Вагому роль у формуванні особистості персонажів відіграють не тільки книги та музика, а й фільми («***Ночі Кабірії***», «***Дванадцять розгніваних мужчин***»). Фільм Федеріко Фелліні «***Ночі Кабірії***» В. Шевчук згадує в романі не випадково: 1956 року Ватикан нагородив цю кінострічку вищою премією за гуманізм і відстоювання християнських цінностей [10, с. 46]. На думку дослідників, «письменникові, очевидно,

було важливо розділити філософські й естетичні погляди з авторами фільму» [9, с. 202], який справив незабутнє враження на Віталія Волошинського та його батька. Та й не менш важливо й те, що через образ Кабірії – головної героїні фільму – «розкрито образ простої бідної жінки, яка постає перед Віталієм взірцем високодуховності» [9, с. 202]. Герой роману усвідомлює, що ціннішою за красу зовнішню є внутрішня, духовна краса людини. До нього приходить розуміння, що жити треба так, щоб ні на кого не зважати, щоб «не упосліджуватися» через свою слабкодухість.

Зрідка автор вживає у тексті назви газет і журналів (наприклад, газета «***Рядянська Житомирщина***», журнал «***Життя й революція***»), передаючи через ці власні назви певну особливість зображуваного часу. Щодо назв картин деяких художників, то в тексті вони трапляються ще рідше: «*…а на стінах потемнілі від часу картини: старий дроворуб, що сидить на колоді, поклавши біля себе сокиру, й дивився на світ, як мудрець-філософ, копія рєпінських «**Запорожців**» і чималий олійний, також потемнілий портрет Шевченка в кожусі і в баранячій шапці*» [20, II, с. 158].

Власні імена історичних осіб, учених, письменників, композиторів і художників, уживані автором, створюють простір для уявлень читача через алюзії та асоціації, які приховані в їх конотативному потенціалі, і допомагають глибше зрозуміти героїв роману. У художньому тексті вживані імена історичних осіб, життя чи діяльність яких пов’язані з Житомиром: ***Верьовка***, ***Хомичевський***, ***барон Шодуар***. Вживання широкого спектру імен відомих письменників і композиторів мотивоване передусім авторським уподобанням. Вагому роль у текстотворенні та розвитку сюжету відіграють власні імена письменників (наведено вживані автором варіанти) – українських (***Борис Грінченко***, ***Олена Пчілка***, ***Леся Українка***, ***І. Нечуй-Левицький***, ***Шевченко***, ***Іван Франко***, ***Гнат Хоткевич***, ***Валеріан Підмогильний***, ***Косинка***, ***Зеров***, ***Олександр Олесь***, ***Павло Тичина***, ***Євген*** (***Женя***) ***Плужник*** та ін.) і зарубіжних (***Байрон***, ***Золя***, ***О. Дюма***, ***Ф. Купер***, ***Едмон Ростан*** та ін.). Не менш важливі у тексті й імена композиторів (наприклад, ***Микола Лисенко***, ***Степовий***, ***Чайковський***, ***Моцарт***, ***Шопен***, ***Роберт Шуман***) та художників (***Чюрльоніс***).

Зазначимо, що особливу роль у художньому тексті виконують і такі власні назви: 1) імена біблійних персонажів: ***Христос***, ***Матінка Пречиста***, ***Святий Дух***, ***Павло*** і ***Петро***, ***Авель***, ***Каїн***, ***Юдаш***; 2) назви міфічних істот і божеств: ***Артеміда***, ***Тантал***, ***Перелесник***, ***Пепа***; 3) імена казкових персонажів: ***Івасик-Телесик***, ***Вовчик-Братик***, ***Лисиця***, ***Марко Проклятий***; 4) імена літературних персонажів: ***граф Альберт***, ***Сірано де Бержерак***, ***Ромео*** і ***Джульєтта***.

Фонові оніми підсилюють експресивне наповнення тексту, допомагають глибше осягнути описувані події, виявити характер, думки, звички, уподобання кожного персонажа тощо. Вони виконують такі функції: експресивну, описову, оцінну, алюзивну та асоціативну, подекуди й характеризувальну. Водночас вони несуть вагоме текстотвірне

навантаження, сприяють розумінню підтексту роману та його ідейного задуму, а також репрезентують творчу особистість письменника.

Зовсім малими вкрапленнями проникають у роман ергоніми (назви об'єднань людей за різноманітними ознаками) і хрематоніми (назви матеріальних предметів), які виконують переважно локалізувальну або номінативну функцію.

Назвемо зафіксовані групи онімів: 1) ергоніми: «***Ланка***» (літературна група), «***Льонок***» (ансамбль), «***Рідний край***» (видавництво), ***Київський державний університет***, ***Наукове товариство імені Шевченка***, ***Перша київська гімназія*** («На бульварі Шевченка. В колишній ***Першій київській гімназії***» [20, II, с. 368]); 2) хрематоніми: ***кінотеатр імені Франка***, ***Зелений театр*** («*Підійду до нього, торкну пальцем плеча і стану поруч сумним стовпчиком, стану так, як стояв біля стовбура акації, очікуючи його із* ***Зеленого театру***» [20, I, с. 117]).

Назви християнських свят (геортоніми) (***Великдень***, ***Святого Миколая***) у творі – рідкісні вкраплення: «*Святкували вони* ***Великден****ь по-католицькому*» [20, I, с. 197]; але й вони додають культурного колориту романові, надають змогу зрозуміти глибше звичаї мешканців Житомира, гармонійно вплітаються у хронологічну амплітуду твору.

Для відтворення колориту зображеної історичної епохи – післявоєнних часів – автор вживає номенклатурні власні назви: марок машин: «***Волга***», «***Запорожець***»; марок цигарок: «***Бокс***», «***Прибой***», «***Спорт***», «***Герцеговина Флор***», «***Делі***», «***Ракета***»; марок вин: «***Мускат***»; марок коньяків: «***Україна***».

У деяких епізодах автор робить акцент на тій чи тій назві. Наприклад: «*У зубах у дядька стриміла не самокрутка, а справжня, причому дорога цигарка – "****Герцеговина Флор****"*» [20, I, с. 273]). Вживана назва вказує на небідне існування людини з дорогою цигаркою в зубах: «*Був одягнутий у нову шкуратянку, а перед собою тримав шкуратянку іншу, також брунатну, лискучу й зовсім нову, скроєну саме на малий зріст, з широким м'яким поясом, усунутим у петельки, і з такою ж широкою шкіряною пряжкою*». І коли одному з персонажів аж дух перехопило від того дива, коли він стояв, захоплено розтуливши рота, чоловік гаркнув на нього, «*не розтуляючи зубів, бо там стриміла "****Герцеговина Флор***"». Можливо, саме ця зустріч зародила в душі персонажа ганебну мрію будь-якою ціною отримати таку ж «шкуратянку».

У художньому тексті знаходимо вживані автором зооніми – клички собак (***Джім***, ***Стамбул***, ***Трезор***; «*Цей* ***Стамбул*** *така зараза, що кусається, а її, бач, признав*» [20, I, с. 203]) і корів (***Манька***).

За нашими спостереженнями, астронімів у романі нема. Але автор вживає астроніми, які ми кваліфікуємо як невласні оніми – в романі це ***сонце*** і ***місяць***. Звичайно, в деяких випадках вони з'являються без семантичних доповнень чи зрушень. В інших же випадках – це вже метонімія – не місяць, а його світло: «***Місяць*** *цвів серед неба тремтливий і*

яскравий і лив міражне світло, яке тут уже не змішувалося з міражним світлом ліхтарів» [20, I, с. 344]. Ще в інших випадках ***місяць*** діє, як людина: «***… місяць*** *дивився на мене й сміявся. Йому було весело з мене, малого й капловухого, безсилого й покинутого цілим світом, самотнього й нерозумного. Я дивився просто в те засміяне обличчя, й тінь усмішки не промайнула на моїм лиці*» [20, I, с. 345]; «***Місяць*** *затанцював на тонких ногах - променях, засміявся з мене*…» [20, I, с. 347]. Як ми пересвідчились, у романі сонця помітно менше, ніж місяця. «***Сонце*** *приклало до вуст золотого кларнета, а струмки, що бігли з горбів до річки, озвалися флейтами*» [20, II, с. 24]. «*Він заплющив очі і відчув, що* ***сонце*** *м'яко торкає променями-пальчатами його лиця, обмацує, як колись обмацувала його сплячого мати*» [20, II, с. 29].

До фонових онімів належать оказіональні назви, які надають художнім образам інформативного й емоційно-експресивного значення, допомагають читачеві краще зрозуміти внутрішній світ персонажів, осягнути їхню соціально-емоційну сферу життя.

Власні оказіональні назви, які виникли внаслідок онімізації апелятивів, – одна з домінантних ознак авторської манери і художнього стилю Валерія Шевчука. На думку І. В. Хлистун, «перехід апелятивної лексики в онімну стає засобом намагання осмислити реальність поза часом і простором, на іншому естетично-філософському рівні» [19, с. 19]. Стилістична інтерпретація оказіональних онімів роману на зразок ***Біль***, ***Горе***, ***Самота*** частіше пов'язана з персоніфікацією абстрактних понять. Переважно це онімізовані назви на позначення емоційних станів (***Гнів***, ***Гніт***, ***Лють***, ***Страх***), рідше – часових або просторових понять (***Будень***, ***Ніч***). Подекуди зазнають онімізації загальні назви на позначення істот або неістот – однокомпонентні чи багатокомпонентні (***Посланець***, ***Білі Халати***, ***Чорний Змій***, ***Банда Злочинців Незвичайних***) [17].

Індивідуально-авторські оніми, гармонійно вплетені автором у канву оповіді, виконують важливі функції творення художнього простору та художніх образів. Експресивно-стилістична виразність онімів підсилює внутрішню сутність персонажів і підвищує смисловий та емоційний зміст художнього твору.

Висновки та перспективи дослідження. Змальовуючи химерне переплетіння доль різних прошарків населення Житомира 50–60-х років XX ст., Валерій Шевчук уміло вплітає у багатоплановий епічний твір усі власні назви. Автор максимально використовує й художню фантазію, яка стосується не лише певних дій і роздумів персонажів, але й уживання власних імен (наприклад, біблійних, казкових, оказіональних, а також ідеонімів, ергонімів, геортонімів, зоонімів тощо), які допомагають письменникові створити галерею образів, відтворити дійсність у своєму вимріяному світі, поєднавши її з тогочасною реальною дійсністю, та й загалом – побудувати високомистецьке художнє ціле.

Список використаної літератури

1. Белей Л. О. Нова українська літературно-художня антропонімія : проблеми теорії та історії / Л. О. Белей. – Ужгород, 2002. – 176 с.

2. Боєва Е. В. Номінаційне поле у контексті художнього простору оповідань Б. Грінченка / Е. В. Боєва // Восточноукраинский лингвистический сборник. – Донецк : Изд-во «Донеччина», 2000. – Вып. 6. – С. 157–164.

3. Боєва Е. В. Онімічний аспект проблеми ідіостилю Валерія Шевчука (на матеріалі роману «Стежка в траві») / Е. В. Боєва // Записки з ономастики : зб. наук. праць / відп. ред. Ю. О. Карпенко. – Одеса : Астропринт, 2010. Вип. 13. – С. 25–37.

4. Калинкин В. М. Поэтика онима / В. М. Калинкин. – Донецк : Юго-Восток, 1999. – 408 с.

5. Калінкін В. М. Теоретичні основи поетичної ономастики : автореф. дис. … д-ра філол. наук : спец. 10.02.02 / В. М. Калінкін. – К., 2000. – 34 с.

6. Карпенко О. Ю. Про літературну ономастику та її функціональне навантаження / О. Ю. Карпенко // Записки з ономастики : зб. наук. праць / відп. ред. Ю. О. Карпенко. – Одеса : Астропринт, 2000. – Вип. 4. – С. 68–74.

7. Карпенко Ю. О. Літературна ономастика : зб. ст. / Ю. О. Карпенко. – Одеса : Астропринт, 2008. – 328 с.

8. Карпенко Ю. О. Літературна ономастика Ліни Костенко : монографія / Ю. О. Карпенко, М. Р. Мельник. – Одеса : Астропринт, 2004. – 216 с.

9. Конторчук Г. Власні назви як система естетичного і світоглядного узагальнення у романі Валерія Шевчука «Стежка в траві» / Г. Конторчук, М. Шевчук // Волинь - Житомирщина : істор.-філол. зб. з регіон. проблем. – Житомир, 2004. – Вип. 12. – С. 195–203.

10. Корогодський Р. Втеча від самотності, або Апологія рідного дому / Р. Корогодський // Шевчук В. О. Стежка в траві. Житомирська сага. У 2-х т. – Харків : Фоліо, 1994. – Т.1. – С. 5–48.

11. Крупеньова Т. І. Специфіка антропонімів у творах Оксани Забужко / Т. І. Крупеньова // Записки з ономастики : зб. наук. пр. / відп. ред. О. Ю. Карпенко. – Одеса : Астропринт, 2011. – Вип. 14. – С. 119–125.

12. Левчук І. П. Функційно-семантичні параметри поетонімосфери роману Володимира Лиса «Іван і Чорна Пантера» / І. П. Левчук // Науковий вісник Східноєвропейського нац. ун-ту імені Лесі Українки. Серія : Філол. науки. Мовознавство. – 2015. – № 6 (307). – С. 49–58.

13. Лукаш Г. П. Ономастикон прозових творів Володимира Винниченка : автореф. дис. … канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / Г. П. Лукаш. – Донецьк, 1997. – 18 с.

14. Лукаш Г. П. Структурно-семантична організація онімної лексики художнього тексту / Г. П. Лукаш // Питання сучасної ономастики. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 112–121.

15. Переломова О. С. Ідіостиль Валерія Шевчука : монографія / О. С. Переломова. – Суми : СумДУ, 2010. – 138 с.

16. Селіверстова Л. І. Ономастикон у поетичному ідіолекті Яра Славутича : автореф. дис. … канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / Л. І. Селіверстова. – Харків, 2003. – 19 с.

17. Скорук І. Д. Оказіональні оніми як компонент поетонімосфери роману В. Шевчука «Стежка в траві» / І. Д. Скорук // Науковий вісник Східноєвроп. нац. ун-ту імені Лесі Українки. Серія: Філол. науки. Мовознавство. – 2015. – № 6 (307). – С. 113–118.

18. Усова О. О. Ономастикон художніх творів Миколи Хвильового : автореф. дис. … канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / О. О. Усова. – Донецьк, 2006. – 18 с.

19. Хлистун І. В. Власна назва в українській поезії ІІ пол. ХХ ст. (семантико-функціональний аспект) : автореф. дис. … канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / І. В. Хлистун. – К., 2006. – 27 с.

20. Шевчук В. О. Стежка в траві. Житомирська сага. У 2-х т. – / В. О. Шевчук. – Х. : Фоліо, 1994.

21. Шотова-Ніколенко Т. В. Онімний простір романів Юрія Яновського : монографія / Т. В. Шотова-Ніколенко. – Одеса : Астропринт, 2007. – 165 с.

Скорук Ирина. Функционально-семантическая нагрузка периферийных онимов романа Валерия Шевчука «Тропинка в траве». В статье рассмотрены особенности периферийного ономастического пространства романа Валерия Шевчука «Тропинка в траве». Среди периферийных онимов выделены теонимы, мифонимы, идеонимы, эргонимы, зоонимы и другие ономастических разряды, которые придают художественному тексту экспрессивно-стилистическую и художественную выразительность. Проанализирована функциональная специфика каждого из использованных автором онимных классов и определены их структурно-семантические особенности. Выяснена роль поэтонимов в развитии сюжета, в построении языковой и литературной композиции произведения. Обращено внимание на особенности индивидуально-авторского стиля Валерия Шевчука, выявленные в системе ономастического пространства романа «Тропинка в траве».

Ключевые слова: оним, онимное пространство, поэтоним, функционально-семантическая нагрузка.

Skoruk Iryna. Functional and Semantic Loading of Peripheral Onyms in Valery Shevchuk's Novel «A Path in the Grass». The article reveals the features of peripheral proper nouns in Valery Shevchuk's novel «A Path in the Grass». Among the peripheral onyms the author highlighted theonyms, mifonyms, ideonyms, ergonyms, names of animals and other onomastic ranks that confer artistic text expressive-stylistic and artistic coloring. The article analyzes the functional specificity of each of the onymastic classes used by the author and identifies their structural and semantic features. In the focus of attention is their semantic loading, their quantitative and qualitative meanings. The article offers perspective vectors of the problem development aimed at revealing functional role of proper names in the story. The author states that created by the writer and being used in the text, they form special onomastic stylistically expressive literary text. The author draws the conclusions as to the contextual role of onyms, their emotional expressive meaning and comment on their symbolic function and also the role of occasional onyms in creating individual author's writing style. Metaphorization of abstract concepts expresses the inner world of the characters and enriches the emotional context of the text.

Key words: proper name, the space of proper names, the sphere of proper names, functional and semantic peculiarities.

Стаття надійшла до редколегії 26.02.2016

УДК 811.161.2’342’373.2

Лілія Соболь

АКТУАЛІЗАЦІЯ НАЗВ ЛІТЕР ТА ЇХНІХ ПОХІДНИХ У РЕЛІГІЙНОМУ СТИЛІ

У статті йдеться про те, що Біблія – джерело популяризації семантизованих назв букв, а релігійний стиль загалом відзначається частотністю таких одиниць. Вони поширені насамперед у назвах букв грецького алфавіту, а не кирилиці. З’ясовано, що літери та графіка використовуються для прямої номінації об’єктів, творення тропів і фігур, графічного текстового оформлення, моделювання жанрової своєрідності релігійних текстів, їхньої прагматики. Описана специфіка функціонування фразеологічних одиниць зі складниками – назвами літер у релігійному стилі.

Ключові слова: назви літер, Біблія, графіка, семантизовані та лексикалізовані графеми, номінація, релігійний стиль, прагматичні смисли, фразеологічні одиниці.

Постановка наукової проблеми та її значення. Релігійний (конфесійний) стиль, як уважають науковці, належить до найбільш консервативних функційних стилів мовлення, що найменш підлягають змінам [26]. Він обслуговував і продовжує обслуговувати низку релігійних потреб суспільства. Насамперед релігійний стиль відобразився в перекладних культових (Біблія, житія святих, апокрифи та ін.) та оригінальних (проповідь, послання, тлумачення Святого Письма, молитва) текстах. Зрозуміло, що релігійний дискурс сприяє прилученню людини до релігії, через нього відбувається заохочення до віри і покаяння, тлумачення віровчення, усвідомлення своєї приналежності до певної конфесії, ословлення релігійної моралі [27, с. 45]. Лексика цього стилю, звісно, тематично специфічна: основоположні назви (*Бог, Ісус, Христос, Дух Святий* та ін.), назви служителів релігії (*патріарх, митрополит* і под.), таїнств, церковних свят, елементів християнської обрядовості (*хрещення, миропомазання, покаяння* та ін.), постів (*Різдвяний піст (Пилипівка), Петрів піст (Петрівка)* та ін.), конфесійних реалій, понять (*літургія, вівтар* і под.). Серед найпоширеніших характерних граматичних рис – наявність іменників абстрактної семантики, релятивних і суперлятивних прикметникових форм, поширеність розповідних простих і складних речень, синтаксично повних та різних за будовою, синтаксично схожих структур та ін. [14, с. 91–92].

Аналіз богословських текстів засвідчує такі їхні стилістичні особливості, як відповідність форми меті та завданням, простота і доступність сприймання, довершеність форми, чіткість та точність, переконливість, присутність урочистих слів і висловів. Крім того, активне використання системи тропів і фігур, відповідних ораторських прийомів (окрім традиційних епітета, порівняння, метафори, гіперболи, антитези, повторення та ін., поширені й менш відомі – полісиндетон, асиндетон,

© Соболь Л., 2016

прийоми риторичного замовчування, вербалізація мовленнєвих жанрів сумніву, признання, побажання, здивування, заклинання, розмови тощо) [33]. Додамо, що в зазначених текстах активно функціонують лексикалізовані та семантизовані літери, що виконують низку стилістичних функцій.

Біблію називають мегатекстом, що «детермінує світоглядні позиції соціуму, основні аспекти культури, буття етносу й цивілізації, що може вивчатися в різних функціональних площинах» [36, с. 470]. Біблія, як відомо, значно вплинула на розвиток української мовної системи та мовлення загалом, зокрема й у поширенні мовних одиниць, що моделюються на основі актуалізації графічних знаків.

До найбільш відомого жанру релігійного дискурсу належить молитва – своєрідний діалог між людиною і Богом, що є одночасно і словом, і проханням: вона «базується на вірі в те, що Бог трансцендентний і в той же час особистий для кожної людини, а турбота Божа про людський рід виявилась у втіленні Ісуса Христа» [38, с. 45]. До основних жанрів релігійного стилю належить і проповідь. Саме тому ці жанри й стали дослідницьким об'єктом, що підлягає аналізу в аспекті актуалізації в них явища семантизації літер.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Серед дослідників релігійного стилю виокремимо Т. Жалко, Т. Івасишина, Ж. Колоїз, Н. Одарчук, Н. Піддубну, О. Решетар, О. Романову та ін. Однак, хоч релігійний стиль, як бачимо, має добру дослідницьку традицію, все ж особливості використання графічних засобів дослідники релігійного стилю спеціально не вивчали, що зумовлює новизну цієї праці.

Мета статті – схарактеризувати специфіку вербалізації назв графічних мовних засобів у релігійному стилі (дискурсі).

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. У релігійному стилі (дискурсі) простежуємо функціонування лексикалізованих і семантизованих назв літер, маніпуляцію графічними знаками, що моделюють низку смислів і надають відповідним текстам (жанрам) певних прагматичних характеристик – урочистої, сатиричної, саркастичної і под.

Уважається, що творці старослов'янської азбуки, монахи Кирило та Мефодій, передали нам певне послання, зашифроване в назвах літер старослов'янської кирилиці. Умовно поділяючи кирилицю на «Вищу» та «Нижчу», А. Зинов'єв переконує, що «Вища» частина (від *Аз* до *Ферт*) наділена числами й тому поєднання букв з числовим значенням репрезентує «гармонію», «прагнення до світла», «істину» та ін.; «Нижча» частина, навпаки, – це ніби набір беззв'язних, грубих складів. Крім того, буквений ряд «Нижчої» частини немелодійний [19, с. 15–16]. Підібравши низку синонімів до назв літер «Вищої» кирилиці, А. Зинов'єв виводить таке послання: *Изначально будь первым; ведай учение, говори-поступай добронравно, по-естеству живи; крепко землю люби, стремись, как люди*

мыслящии; наш брат духовный; изречешь слово твердое, укрепишь закон. Слава вечная [19, с. 58]. Літери *Х* та *Омега,* взяті в коло, на думку А. Зинов'єва, символізують місце, де живе Господь, де наперед визначена доля Світу та Людини від Початку до Кінця [19, с. 59]. Зазначений дослідник також наголошує, що саме літера *Х* розміщена вище, оскільки це загадковий знак Христа і хресної дороги. В азбуці ця буква має назву *Хер* – Херувим – небесні сили, найближчі до престолу Всевишнього [19, с. 59–60]. До вищого рівня віднесені букви-числа *Ци (900)* та *Черв (90).* Вони розділяють особливі Сфери і Шляхи, що накреслені протилежним долям [19, с. 60]. А. Зинов'єв пише, що Логос азбучної побудови охоплює Триєдність – незриму Божественну сферу, з якої, згідно з Предвічним Планом, починається все Творення світу (макрокосмос) і з'являється Людина (мікрокосмос) [19, с. 60].

Щодо «Нижчої» частини кирилиці, то в ній зашифроване «грізне попередження»: *Безродный, пустой, мразь конченная, утробная тварь; шваль суетная, воры, пьянюги, еретики, враги, примите долю горькую, изгнанниками измаетесь, изловят, свяжут, заточат в темнице, казнят* [19, с. 62]. Отже, кирилиця як система літер старослов'янского алфавіту містить зашифровану символічну інформацію, своєрідні смисли, які з часом забулися, але символіка літер залишилася, набувши трансформації і розширивши свою семантику і прагматику.

Хоч репрезентований А. Зинов'євим підхід до тлумачення кирилиці сприймається в лінгвістиці все ж неоднозначно, зокрема В. Чудінов заперечує наведені думки А. Зинов'єва [45], однак зазначимо, що наведена гіпотеза видається оригінальною.

У давній слов'янській поезії були поширені азбучні вірші – жанр, що спирався на величну візантійську традицію [12, с. 27], яка спроектована й на азбучну молитву. Її творили як віршовану поезію східні та південні слов'яни. Організація таких віршів своєрідна, адже кожен рядок починається з назви літери стародавньої кирилиці в алфавітному порядку. Ці тексти мали повчальний характер: у їхній основі – істини православ'я.

Азбучні вірші досліджували класики лінгвістики, зокрема О. Соболевський [38], О. Востоков [9], а також деякі сучасні вчені, передусім Н. Демкова й Н. Дробленкова [12], Є. Зиков [18] та ін.

Існують свідчення про те, що поширено понад 20 списків азбуки «А. Аз єсмь всему миру свѢт», зокрема Н. Демкова та Н. Дробленкова дослідили структуру та організацію 19 списків цього вірша, простеживши та узагальнивши схожості та відмінності. До друку подавали тексти, що дуже подібні до протооригіналу, однак у переробленій формі (з доповненнями інших азбук, сентенцій чи афоризмів) для навчальних азбук і букварів XVII–XVIII ст. [12, с. 27], порівн.:

А. Аз *єсмь всему миру свѢт,*

Б. Бог *єсмь прежде всѢх вѢк,*

В. Вижу *всю тайну человѢческую,*

Г. Глаголю *же вам, сыном человѢческим:*
Д. «Добро *єсть вѢрующим во имя моє,*
Є. Єсть *гнѢв мой на грѢшники,*
Ж. Жизнь *єсмь всему миру,*
S. Sло *законопреступником,*
З. Земля *подножіє ногам моим,*
И. Иже *єсть престол мой на небесѢх,*
І. Інаго *нѢсть бога развѢ мене».*
К. Како *свѢщаша на мя зол свѢт*
Л. Людіє *мои законопреступніи,*
М. Мыслиша *на мя злая да благая,*
Н. На крестѢ *пропяша мя,*
О. Оцта *и желчи напоиша мя,*
П. Праведнаго *сына божія,*
Р. Разделиша *ризы моя себѢ*
С. Студно *грѢх содѢвающе,*
Т. Тернов *венец возложиша на мя.*
У. Умы *Пилат руцѢ, рече: «Чист єсмь от крове праведнаго сего».*
Ф. Фарисеи *ж возопиша: «Возми, возми, распни єго»!*
Х. Хотя *же спасенія вашего, вся претерпѢх*
Ω. От *неправедных беззаконник,*
Ц. Церкви *вам подписуя свобожденіє,*
Ч. Чисты *вас приводя своєму отцу,*
Ш. Шатанія *бѢсовского свобождая вас*
Щ. Щедротами *своєго человѢколюбія* [1].

Акровірш, як відомо, – це поетичний твір, у якому перші літери рядків чи строф подані в алфавітному порядку: вони створюють фразу. Єврейські пророки, поети часто використовували алфавітний акровірш як поетичний чи мнемонічний прийом. Так, псалми 9, 24, 33, 36, 110, 111, 118, 144 склали в оригінали саме за таким принципом [5, с. 39]. Прототипами акровірша у слов'ян були азбучні молитви.

Цікаво, що графічні релігійні символи можуть моделюватися у вигляді спеціальних творів – фігурних віршів, які відроджуються й у сучасних українських постмодерних художніх текстах [26, с. 171]. Цей жанр віршів, як відомо, бере початок з Давньої Греції. Проте саме завдяки добі бароко він став популярним. Т. Монахова актуалізує думку Д. Чижевського про те, що «продукували «фігурні вірші» здебільшого поети другорядні у своїх припадкових творах…». [26, с. 171; 43, с. 62]. Наведемо приклад вірша І. Величковського, що ілюструє названий жанр: *Сію ти малую / Книжицу дарую, / Февроніе панно; / Изволь неперестанно / За всѢхъ молбу многу / Приносити богу. /И о мнѢ, сестрице, / Помолися сице: / Господи, спаси раба Иоанна, / От него же ми сія книжечка данна, / Аще же живъ буду, / И азъ не забуду, за тебе ко спасу / Всегдашнего часу / Молби просити, / Милости*

просити, / Да даст ти все благо / И спасет от злаго / Яко благодатель, / Ему же честь, слава / Буди и держава [8, с. 153; 26, с. 171; 43, с. 62].

Наведений вірш-молитва графічно подано у формі хреста. Схоже, що характер цього графічного символу більш типографічний, ніж лінгвістичний. Сьогодні йдеться передусім «про форматування тексту, зокрема про опцію «вирівнювання тексту по ширині» в комп'ютерній програмі Microsoft Word. Із розвитком віртуальних ЗМІ з'являються тексти різних конфігурацій, що належать до галузі web-design, а не до філологічних прийомів, як у XVII – XVIII століттях» [26, с. 171].

Аналіз релігійного стилю показує, що низка фразеологізмів, які містять назви літер чи вказівку на роль літери у свідомості людини, походять саме з Біблії. Подібні фразеологізми входять до складу так званих біблеїзмів, що їх як відповідну систему досліджують О. Дзера, К. Дубровіна, Ж. Колоїз, В. Мокієнко, Н. Піддубна та ін. Погодимося з О. Решетар, що «біблеїзми – це і слова, і фразеологічні одиниці, що безпосередньо вживаються в тексті Біблії, чи пов'язані з нею через образи, сюжети, що образно інтерпретуються» [31, с. 160]. Кваліфіковане визначення терміна біблеїзм подають й А. Біріх та Й. Матешич, які наголошують, «що це ті мовні одиниці, які перейшли до тексту-приймача з Біблії, або ті, на які вплинула її семантика» [3, с. 41]. Подібне тлумачення наводить і С. Онопрієнко, зауважуючи, що біблеїзми – «мовні одиниці, запозичені з Біблії або утворені під семантичним впливом біблейських текстів, уживання яких пов'язане з образним, метафоричним переосмисленням імен персонажів, реалій, сюжетів Біблії та інших книг Святого Письма» [28, с. 3]. Е. Бетехтіна уважає, що біблеїзми – це фразеологізми, що «характеризуються рядом ознак, а саме: змістовою завершеністю, відтворюваністю (з можливими варіантами), семантичною та стилістичною маркованістю (переносним значенням, підвищеною експресивністю, часто приналежністю до книжного стилю лексики)» [2, с. 20]. Р. Зорівчак пише, що біблеїзми – це «окремі слова та фразеологізми (в широкому розумінні цього терміна, включно з прислів'ями та приказками), які, відірвавшись від біблійного тексту, широко вживаються в мовленні, побутовому та літературному» [21, с. 103]. До таких фразеологізмів, наприклад, належить *дух і буква закону*, у якому актуалізується значущість поняття «буква», тобто «форма», графічне окреслення. Фразеологізм означає «точна і сувора відповідність, неухильне наслідування чого-небудь як за суттю, так і за формою», він походить з Нового Заповіту і пов'язаний з проповідями апостола Павла, який закликав служити не *букві закону, а його духові*, вникаючи в саму його суть: «Він [Бог] дав нам можливість бути слугами Нового Заповіту, *не букви, а духу;* тому що буква вбиває, а дух оживляє» [13, с. 88]. К. Дубровіна з цього приводу зауважує, що в біблійних текстах можна спостерігати зіткнення двох протилежних начал*: духа* – животворного, божественного начала і *букви* – начала формального, мертвого, грішного [13, с. 88]. У процесі

функціонування цього фразеологізму в сучасному українському дискурсі спостерігаємо певну трансформацію семантики цього усталеного вислову порівняно з особливостями його використання в біблійному тексті: зникає конфронтація між духом і буквою закону, між його суттю і формою. Значення фразеологізму спрямоване не на протиставлення, а на взаємодію і гармонізацію двох аспектів єдиного феномену – закону, напр.: *Пряму мову Павла Бородіна, що так «несподівано» подав документи до міськвиборчкому, ми не зможемо навести, і сьогодні, суворо дотримуючись* ***духу і букви закону*** *про вибори, він відмовився відповідати на питання до моменту, коли буде офіційно дозволена агітація* [13, с. 88].

Власне й лексема *буква* породжує нові смисли, репрезентує своєрідну дистрибуцію, як-от: *мертва буква* в значенні «пережиток, щось втрачене», напр.: *Піст розглядається ними [хто вважає себе християнами] як справа, обов'язкова лише для ченців, небезпечна або шкідлива для здоров'я, як пережиток зі старої обрядовості –* ***мертва буква статуту****, з яким час покінчити, або, у всякому випадку, як щось неприємне і обтяжливе* [40].

У релігійних текстах актуальні прикметники та прислівники, похідні від лексеми *буква*, що мають значення «дослівний», «прямий», «не переносний» [37, с. 252], які досить частотні в релігійному дискурсі, можуть кілька разів повторюватися в межах одного контексту, напр.: *Я вбиваю й оживляю, розумій, якщо хочеш, у* ***буквальному значенні****. Бо людей простих вчить і страх. Завдаю ран і зцілюю. І це є корисним, навіть* ***якщо буквально сприймати*** *значення цих слів, оскільки тих, що наносять болісні удари, – бояться, а тих, що зцілили, – люблять. Але ти можеш знайти у сказаному вищий зміст: Я вбиваю – гріхом,* а *оживляю – праведністю* [6]; ***Наскільки буквально*** *слід розуміти те, що записано у Новому Завіті?* [11].

Поширений у релігійному дискурсі прецедентний вислів *людина з великої літери*, що, як показує аналіз зібраного матеріалу, став поліфункційним, оскільки використовується і в художньому, публіцистичному, епістолярному та науковому стилях мови. Цей вислів завжди стосується конкретної особи, напр.: *Отцю Меркурію довіряли. Також приходило багато недужих людей, він читав молитви на зцілення і люди одужували. Ігумен Меркурій був дійсно великим подвижником,* ***людиною з великої літери.*** *Завжди відвідую його могилку і сміливо можу назвати його святим* [39]; *Материнство: дозволити собі бути* ***Мамою з великої літери*** [16].

Альфа і Омега – перша і остання букви грецького алфавіту: означають «початок і кінець», указують на узагальненість часу, вічність. Цей вислів також походить з Біблії, порівн.: ***Я – Альфа і Омега, початок і кінець****, – говорить Господь Бог, хто єсть і хто був і хто приходить, Вседержитель* [35, с. 304]; *– І сказав мені: «****Я Альфа і Омега****, початок і кінець. Я спраглому дам даром від джерела життя…»* [35, с. 320]*;* ***Я Альфа і Омега, початок і кінець, перший і останній*** [35, с. 321]. Вислів окреслює

всемогутність Бога, який створив світ і керує ним. *Альфа і омега*, за біблійним словником, це – «фраза, яка відноситься в Новому Заповіті до Бога та Ісуса Христа» [5, с. 43].

Синонімічним до цього вислову є *від А до Я*, що значить «перший і останній». Цей фразеологізм актуалізує смисл стосовно ідеї унікальності та всевишньої влади Бога і Його Сина Ісуса Христа. Він нагадує читачеві-християнинові, що Бог є відповідальним за створення Всесвіту і завершення історії людства [5, с. 43]. Знову простежуємо актуалізацію значущості літер алфавіту, указівки на їхній символізм.

Зрозуміло, що ці фразеологізми вживаються і в молитвах, напр.: *Молімося до святих мучеників [Холмсько-Підляських], щоб ми у нашому щоденному житті перемагали зло та наближали Царство Небесне, остаточний тріумф Христа,* ***що є Альфа і Омега****, Той, Хто є, і Хто був, і Хто приходить* [35, с. 304] *Святі Мученики Холмсько-Підляські, моліться за нас Богові!* [24]; *… Я вірю, що Твоя свята Кров спасла мене від сатанинської влади і що ця сама Кров також звільнила мене від ланцюгів злого. Я буду міцно триматися аж до Твоєї повної перемоги над ними.* ***Я знаю, що Ти є Альфа і Омега.*** *Ти є переможцем в мені і що моє життя об'являє Твоє відкуплення і прославляє Тебе* [23, с. 32–33].

Фразеологізм *ні на йоту*, що функціонує в Біблії, активно вживається в релігійному дискурсі. *Йота* – літера грецького алфавіту (і), що позначає звук «і». [7, с. 511]. Наведемо такі приклади: *… Цим Ісус показує, що кожна, навіть найменша річ, є дуже важлива у спасінні. «Істинно бо кажу вам: «Доки перейде небо й земля,* ***ні одна йота****, ні одна риска з закону не перейде, поки все не здійсниться»*[35, с. 11]*. Саме вірність закону у малих речах запевнює нам велику нагороду* [44]; *Але потрібно розуміти, що навіть якщо ви прочитаєте всі канони Октоїха, Міней і Тріодей, то й це вас* ***ні на йоту*** *не зробить достойними великого Дару* [34]; *Нечестиві люди – це люди, наприклад, які критикують уряд. Уряд дано згори і його критика ні до чого не приведе. Ще ніхто з нас, критикуючи в себе на кухні уряд, не змінив* ***жодної йоти*** *закону* [25]; *Бога не можна вважати винним навіть* ***на йоту*** [6].

У наведених контекстах простежуємо часткову трансформацію зазначеного вислову, інколи він уживається в межах одного текстового фрагмента двічі. Його використовують як для ствердження, так і для заперечення фактів, він стосується як істот, так і неістот.

Зважаючи на авторські підрахунки частотності використання усталених виразів із компонентом – назвою графічного знака, відносимо його до найбільш уживаних, як і фразеологізм *поставити крапку (крапки) над і*, напр.: *Валентин вважав Ірину своїм «коханням з першого погляду і навіки». Він і досі не розуміє, як можна жити з «однобоким коханням». Він не визнає жодної гри або фальші. Про те, чим нині живе одна із найзагадковіших сімейних пар Хмельницького, про плітки навколо, політику та плани у відвертій розмові). …давній родинний борг,* ***розставив*** *нарешті під кінець життя* ***всі свої крапки на їхніми «і»*** [30].

Вислів ***остання крапка***, очевидно, є трансформацією фразеологізму ***поставити крапку над і***, порівн.: *Багатостраждальна Мати йде в цьому сумному поході... Своїми пречистими руками допомагає вкладати до гробу Пресвяте, скатоване Тіло свого Сина і з Ним прощається. Виглядає, що все закінчилось з похороном. Усім здається, що* ***остання крапка історії Ісуса Христа*** *– це гріб. Та Він виразно сказав: «Я – воскресіння і життя. Хто в мене вірує, той навіть і вмерши – житиме!» (Йн 11, 25)* [42].

Творчою трансформацією фразеологізму *поставити крапку над і,* як видається, є й вислів *ставити в житті крапку*, що лінгвокреативно продовжується так: «*то Бог ставить кому*». У цьому разі актуалізуються назви пунктограм, а їхня семантика оновлює основні функції: крапка свідчить про завершення думки, а кома засвідчує завершення лише певного фрагмента думки, яка, безперечно, має продовження, напр.: *Валентин та Ірина Гакало: «Коли людина ставить у житті крапку, то Бог ставить кому...»* [10]. *Так, у християнстві людей надихає і провадить приклад воплоченого Логоса, Бога – Ісус Христос, Його вчення, Його страждання й випробування, Його воскресіння та перемога над смертю, якою Бог покарав грішне людство, починаючи від Адама й Єви. Та смерть нічого не обіцяла і не давала, після неї* ***була тільки крапка – і все****. Ніякого продовження, покаяння, прощення тощо.* ***Крапка*** [29].

Для окреслення понять релігійної сфери використовують великі літери і в їхній універсальній функції – позначати, номінувати низку неозначених об'єктів з метою їхньої нумерації, як от: *вчення «А»;* вчення «Б» (*Але святе місце порожнім не буває – своєрідним «переданням» на зібраннях євангельських церков є авторитетне слово пастора або вчення союзу, який заснував ту чи іншу деномінацію. Тому напрями, течії та курси змінюються часто ... Уявіть: ось церква, яка дотримується* ***вчення «А».*** *Раптом один із лідерів цієї церкви говорить: «Бог відкрив мені з Біблії* ***вчення «Б».*** *Пастор і рада збираються і кажуть:* ***вчення «Б»*** *– це єресь. І цей лідер, якщо для нього пастор авторитет, скаже «я підкоряюся»…* [6]. З цією ж метою використовують лексему неозначеної семантики *енний*, напр.: *І …знати на пам'ять Святе Письмо, бо його треба цитувати* ***енну кількість раз*** [4]; *Буває, іноді замислюєшся, кому ти потрібен на цьому світі, чи є у тебе справжні друзі,* ***енна кількість знайомих****?* [36].

Отже, по-перше, частотними в мовленні українців є фразеологізми, що містять складники – назви літер: ці фразеологізми походять з Біблії і, відповідно, належать до системи біблеїзмів, що засвідчує як їхню давність, так і актуальне місце в мовній картині світу українців та символічний статус загалом. Актуалізуються саме літери грецького алфавіту, а не кирилиці, що пов'язано з історичними чинниками. По-друге, сам термін «буква» активно функціонує в релігійних текстах, як і похідні цього слова – «буквений», «буквально». Слово «буква» походить від праслов'янського **buky*. Форма називного відмінка «буква» мотивована формою знахідного відмінка **bukъvь*. Праслов'янське **buky* («бук», «літера») має германське

походження (**bōkō*). Крім того, простежується зв'язок з готським *bōka*, що має значення «літера», *bōkōs* – «книжка», «письмо», «грамота», давньоверхньонімецьким *buoh*, давньонижньоні-мецьким *bôk*, давньоісландським *bók*, німецьким *Buch* і англійським *book*, що в перекладі означає «книжка». Відомо, що германці використовували букові дощечки та палички для накреслення рун. Як бачимо, назва «буква» пов'язана з матеріалом для писання [15, с. 286]. Але сьогодні ця лексема в українському мовленні зокрема також набула певного сакрального смислу, символічного значення, має низку актуалізованих похідних.

Висновки та перспективи досліджень. Назви літер, їхню графіку, як було продемонстровано, використовують для номінації об'єктів та творення стилістичних образних засобів, моделювання жанрової своєрідності релігійних текстів. Саме з Біблії лексикалізовані назви літер проникли в повсякденне мовлення українців, а сучасні проповіді, що є усною формою реалізації релігійного стилю, насичені лексикалізованими і семантизованими літерами. Таке явище в релігійному дискурсі використовують з метою як прямої номінації, так і актуалізації прагматичних смислів.

Очевидним є той факт, що з релігійного стилю семантизовані та лексикалізовані графеми переходять в інші стилі мови, насамперед у публіцистичний і художній, що потребує поглибленого дослідження.

Список використаної літератури

1. «Аз єсмь всему миру свѢт...». Азбука / Укл. Федоров І. – Львів : друкарня І. Федорова, 1574. – С. 45–48.

2. Бетехтина Е. Н. Фразеологические единицы с антропологическим компонентом библейского происхождения в русском и английском языках/ Е. Н. Бетехтина// Библия и возрождение духовной культуры руського идругих славянских народов. К 80-летию Русской / Северо-Западной Библейской Комиссии (1915–1995). – СПб. : Петрополис, 1995. – С. 20–31.

3. Бирих А. Из истории русских библейских выражений / А. Бирих, И. Матешич // Русский язык за рубежом. – М., 1994. – № 5–6. – С. 41–47.

4. Благослови, Господи, путь, що по ній піду // Дивен Світ : [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://old.dyvensvit.org/blogs/103850.html (12.01.2016).

5. Большой библейский словарь / [гл. ред Элуэлл У., Камфорт Ф.] – СПб. : Из-во «Библия для всех», 2005. – 1522 с.

6. Василій Великий. Гомілії [пер. з давньогрец. Л. Звонська] / Василій Великий // True Christianity Info: [Електронний ресурс] / Режим доступу: www.truechristianity. info/ua/books/basil_the_great_homilies_11.php (04.01.2016).

7. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. та гол. ред. В. Т. Бусел]. – К. , Ірпінь : ВТФ «Перун», 2007. – 1736 с.

8. Величковський І. Твори / І. Величковський. – К. : Наук. думка, 1972. – 192 с.

9. Востоков А. Опыт о русском стихосложении / А. Востоков. – Изд. 2-ое, значит. пополн. и испр. – СПб. : Морская типография, 1817. – 174 с.

10. Гакало В. «Коли людина ставить у житті крапку, то Бог ставить кому...» : [Електронний ресурс] / Гакало В. – Режим доступу: http://ye.ua/news/news_8472.html (09.01.2016).

11. Гузар Л. На землі нас багато, але дуже мало людей : [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://texty.org.ua/pg/article/editorial_1/read/13109/Lubomyr_Guzar_Na_zemli_nas_bagato _ale (10.01.2016).

12. Демкова Н. С. К изучению славянских азбучных стихов / Н. С. Демкова, Н. Ф. Дробленкова // Труды Отдела древнерусской литературы / Академия наук СССР. Институт русской литературы (Пушкинский Дом); отв. ред. Д. С. Лихачев. – Л. : Наука, Ленинградское отделение, 1968. – Т. 23. – С. 27–61.

13. Дубровина К. Н. Библия и русские фразеологизмы / К. Н. Дубровина // Русская речь. – 2007. – № 2. – С. 86–93.

14. Дудик П. С. Стилістика української мови: навч. посібник / П. С. Дудик. – К. : Академія, 2005. – 368 с.

15. Етимологічний словник української мови: [в 7 т.] / ред. кол. : О. С. Мельничук (гол. ред.), І. К. Білодід, В. Т. Коломієць, О. Б. Ткаченко / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1982. – Т. 1: А–Г. – 632 с.

16. Журавчак У. Материнство: дозволити собі бути Мамою з великої літери [Електронний ресурс] / У. Журавчак. – Режим доступу: http://cerkva-vnls.lviv.ua/materinstvo- dozvoliti-sobi-buti-mamoyu-z-velikoyi-literi/ (10.01.2016).

17. Заплетнюк Є. Чи треба любити всіх ворогів? [Електронний ресурс] / Є. Заплетнюк. – Режим доступу: http://bogoslov.org/vorogy/ (12.01.2016).

18. Зиков Е. Судьба Азбучной молитвы в древнерусской письменности / Е. Зиков // Труды Отдела древнерусской литературы / Академия наук СССР. Институт русской литературы (Пушкинский Дом); отв. ред. Д. С. Лихачев. – Л. : Наука, Ленинградское отделение, 1971. – Т. 26 : Древнерусская литература и русская культура XVIII–XX вв. – С. 177–191.

19. Зиновьев А. В. Тайнопись кирилицы / А. П. Зиновьев. – Владимир, 1998. – 320 с.

20. Зирянов І. Господь привів мене додому! [Електронний ресурс] / І. Зирянов. – Режим доступу: http://cerkva-nv.com/content (12.01.2016).

21. Зорівчак Р. П. Біблеїзми в нашому мовленні/ Р. П. Зорівчак // Кримська Світлиця. – 2006. – № 38 – С. 103.

22. Івасишина Т. А. Релігійний та біблійний дискурси: проблеми розмежування / Т. А. Івасишина // Studia Linguistica. – 2011. – № 5. – С. 468–471.

23. Кастро М. Молитва покаяння / М. Кастро // Молитви сили ІІІ. – Видавництво «Апостол», 2014. – 248 с.

24. Купріянович Г. Прославлення свв. мучеників Холмських і Підляських : проповідь [Електронний ресурс] / Г. Купріянович. – Режим доступу: http://upc.lviv.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=277:2011-06-06-08-58-31&Itemid=38 (3.01.2016).

25. Ляхова М. Псалом 1. Коментарі [Електронний ресурс] / М. Ляхова. – Режим доступу: lyakhova.info/2011/09/псалом-1-коментарі-2/?lang=uk (11.01.2016).

26. Монахова Т. В. Народництво, модернізм і постмодернізм у лінгвістиці : [монографія] / Т. В. Монахова. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2015. – 300 с.

27. Одарчук Н. А. Структурно-функціональні особливості релігійного дискурсу / Н. А. Одарчук // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2008. – № 5. – С. 44–48.

28. Оноприенко С. Библеизмы современного русского языка: автореф. дисс. … канд. филол. наук.: спец. 10.02.01 / С. Оноприенко. – Воронеж, 1997. – 24 с.

29. Поліщук Н. Любов, очікування і залишеність людська перед Спасом [Електронний ресурс] / Н. Поліщук. – Режим доступу: http://xic.com.ua/z-istoriji-duhu/14-molytva/314-ljubov-ochikuvannja-i-zalyshenist-ljudska-pered-spasom (28.12.2015).

30. Положій Є. Дядечко на ім’я Бог. Роман [Електронний ресурс] / Є. Положій. – Режим доступу: http://mreadz.com/read330901 (29.12.2015).

31. Решетар О. В. Біблеїзми у фразеологічній картині світу / О. В. Решетар // Сучасні дослідження з іноземної філології. – 2014. – Вип. 12. – С. 159–165.

32. Рінг Р. Господня блакитна книга [Електронний ресурс] / Р. Рінг. – Режим доступу: http://djublyk.at.ua/blog/2010-11-12-500 (04.01.2016).

33. Романова О. Мова та стиль викладу християнської проповіді як специфічного виду мовленнєвої комунікації // Апостольство Церкви Христової як необхідна умова виконання її місії : Матеріали науково-практичної конференції Волинської православної богословської академії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 19.11.2013 року, м. Луцьк). – Луцьк : Волинська православна богословська академія, 2013. – 206 с.

34. Рябко І. Трапеза агнця. Роздуми про важливість частого Причастя та про підготовку до нього [Електронний ресурс] / І. Рябко // Церковна православна газета. – Режим доступу: http://cpg.in.ua/trapeza-agntsya-rozdumi-pro-vazhlivist-chastogo-prichastya-ta-pro-pidgotovku-do-nogo/ (05.01.2016).

35. Святе Письмо старого та нового завіту / [перекл. О. І. Хоменко]. – К. : Видавництво Отців Василіян «Місіонер», 2007. – 1475 с.

36. Сластьєн К. Мама завжди зрозуміє і розрадить [Електронний ресурс] / К. Сластьєн // Світ молоді: інтернет-видання для школярів, студентів та молоді (2011). – Режим доступу: http://svitmolodi.at.ua/news/mama_zavzhdi_zrozumie_i_rozradit (11.01.2016).

37. Словник української мови : в 11 т. / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; [гол. ред. І. К. Білодід]. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1, 1970. – 799 с.

38. Соболевський А. И. Церковно-славянские стихотворения конца IX – начала X веков. – СПб., 1892.

39. Старченко К. Ф. Свідчення про молитовне заступництво [Електронний ресурс] / К. Ф. Старченко. – Режим доступу: http://katerina-cn.org/merkuriy/svidok.html (03.01.2016).

40. Суть і значення посту // Публікації Свято-Миколаївського Жидичинського чоловічого монастиря (2010) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://chernectvo.org/ publikatsiyi/pravoslavnij-pist/28-sut-i-znachennja-postu.html (10.01.2016).

41. Франциск з Асижу // Портал «Воїни Христа Царя» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.christusimperat.org/uk/node/3079 (11.01.2016).

42. Хресна дорога для молоді [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://molytva.at.ua/index/khresna_doroga/0-376 (09.01.2016).

43. Чижевський Д. Українське літературне бароко : Вибр. праці з давньої л-ри / Д. Чижевський. – К. : Обереги, 2003. – 576 с.

44. Чижович М. Обрізання Господнє. Проповідь [Електронний ресурс] / М. Чижов. - Режим доступу: http://www.cssr.lviv.ua/word/?article=1492 (03.01.2016).

45. Чудинов В. А. Загадки славянской письменности / В. А. Чудинов. – М. : Издательство «Вече», 2002. – 528 с.

Соболь Лилия. Актуализация названий букв и их производных в религиозном стиле. В статье подчеркивается, что именно Библия является источником популяризации лексикализированных и семантизированных названий букв и производных от них, откуда они проникают в повседневный украинский дискурс, а молитвы, в частности трансформированные и в стихотворном виде, современные украинские проповеди, религиозный стиль в целом густо наполнены соответствующими лексикализированными и семантизированными названиями букв, в частности и с ярко выраженной прагматикой, коннотациями. Актуализируются прежде всего названия букв греческого алфавита, а не кириллицы, что связано с системой исторических факторов. Названия букв, графика в целом активно используется для прямой номинации и моделирования прагматических смыслов: номинация конкретных объектов, моделирование стстемы тропов и фигур,

графическое текстовое оформление, создание жанрового своеобразия религиозных текстов, что распространяется и на другие стили. Активными в религиозном стиле являются и фразеологические единицы с названиями букв как их составных. Из религиозного стиля семантизированные и лексикализированные графемы и фразеологизмы, их содержащие, переходят в другие стили украинской речи, дискурсивное пространство украинской языка.

Ключевые слова: названия букв, Библия, графика, семантизированные и лексикализированные графемы, номинация, религиозный стиль, прагматические смыслы, фразеологические единицы.

Sobol Liliia. Actualization of Letter Terms and Their Derivatives in Religious Style. The article highlights the problem of actualization of the letter names and their derivatives in the religious style and proves that it is the Bible that is the source of popularization of the lexicalized and sematicized names of the letters. From the Bible they penetrate and adapt themselves into everyday Ukrainian, that is why modern sermons are full of lexicalized and semanticized names of letters. The author also states that the phraseological units with the names of the letters mainly belong to the biblical texts. It has been clarified that the names of the Greek letters, not the Cyrillic ones, are actualized. This process has been determined by historical conditions. In fact, the term «letter» as well as its derivatives (literally, in letters,) has been always widely used in the religious style. The names of the letters are used for both nominating and forming pragmatic meanings (the nomination of objects, the formation of a great variety of tropes and figures, the genre peculiarity and a graphic design of the text). Special attention has been drawn to the fact that the lexicalized and semanticized graphemes and idioms containing them, are transferred into other styles of the language from the religious sources.

Key words: names of letters, Bible, graphics, lexicalized and semanticized graphemes, nominations, religious style, pragmatic meanings, phraseological units.

Стаття надійшла до редколегії 18.03.2016

УДК 811.161.2’27:003.081:2

Тетяна Тарасюк

СТРУКТУРНО-СТИЛЬОВІ ТА ГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РЕЛІГІЙНИХ АБЕТОК І БУКВАРІВ

У статті проаналізовано структурно-стильові та графічні особливості сучасних релігійних абеток і букварів. Розглянуто визначення лексем *абетка*, *азбука*, *алфавіт*, *буквар* за лексикографічними джерелами та встановлено їх дефініції. З’ясовано будову словникової статті реєстрових літер у досліджуваних джерелах, її лексичне наповнення та графічне увиразнення.

Ключові слова: абетка, азбука, алфавіт, буквар, словникова стаття, реєстрова літера, ілюстрації.

Постановка наукової проблеми та її значення. У переліку джерел, адресованих дітям дошкільного й молодшого шкільного віку, поряд із різноманітністю художніх творів – зразків української та зарубіжної літератури, важливе значення має навчальна література, мета якої – навчити дитину читати самостійно. Це насамперед абетки та букварі.

Сьогодні, як відомо, існує кілька методик навчання читати. Найвідоміші з них: методика М. О. Зайцева, яка ґрунтується на застосуванні кубиків, карток та таблиць в ігровій формі; методика Марії Монтесорі передбачає навчання дитини спочатку писати (малювати, вирізати, ліпити) літери, а вже потім читати; методика Гелена Домана стверджує, що починати «читати» треба з року, оскільки саме за допомогою фотографічної особливості пам’яті дитина самостійно починає розрізняти букви, а пізніше вже і читати; традиційна методика читання по складах, в основі якої лежить вивчення дитиною букв і складів із ними за звичайним букварем. Яку б з цих методик не обрали дорослі для навчання дітей, все одно всі розпочинають процес зі знайомства з літерами рідної мови. Для останньої з названих методик особливо актуальні спершу абетки, а згодом – букварі.

Історія створення абетки бере початок із намагання людиною зафіксувати своє мовлення за допомогою письма. Саме відтоді людина починає вчитися, а в цьому їй допомагає початкове вивчення букв для подальшого складнішого процесу читання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Комплексне вивчення українських абеток і букварів як окремого виду навчально-виховної літератури здійснюють учені різних галузей знань. Дослідження О. З. Клименко [13] має історико-книгознавче спрямування й актуалізує проблему розшуку та обліку українських букварів, їх повний книгознавчий опис, починаючи з XVI ст. до початку XX ст. Історико-педагогічна характеристика українських букварів цього ж періоду зроблена у

© Тарасюк Т., 2016

дисертації І. І. Козак [15]. Низка досліджень присвячена вивченню букварів певних авторів, наприклад: Івана Федорова [20], Тараса Шевченка [23], Софії Русової [16]. А. К. Коваленко розглядає українську абетку як різновид художньої творчості й стверджує, що остання «може претендувати на роль нового виду й жанру в українському зображальному мистецтві, оскільки для неї характерні свої методологічні та стилетворчі способи виконання» [14].

Як об'єкт лінгвістичних студій абетки й букварі належать до периферійних, зокрема можна назвати лише працю І. О. Думанської про лексичний та стилістичний аспект мови сучасних абеток [9]. Беззаперечно на увагу заслуговує ґрунтовне дослідження Івана Огієнка про виникнення азбуки і літературної мови у слов'ян [22]. Водночас зазначимо, що принагідно абетки та букварі проаналізовані в працях українських мовознавців в контексті вивчення мови текстів літератури для дітей (М. В. Білоусова [3], Н. Я. Дзюбишина-Мельник [7; 8], Е. І. Огар [21]).

Із доробку зарубіжних вчених варто назвати дослідження традицій духовно-морального виховання в православних букварях та азбуках [18], дизайну азбук та букварів [2], слов'янських азбучних молитв на тлі культурних традицій [25], старообрядних азбук із колекції Войнівського монастиря [27], а також колективну монографію за матеріалами інтернет-конференції у 2009 році, яка висвітлює різні аспекти російського алфавіту [12].

Як бачимо, в сучасному мовознавстві немає жодного цілісного дослідження, присвяченого опису жанрової специфіки навчальної літератури (зокрема релігійної, орієнтованої на наймолодших адресатів), яка покликана не лише навчити дитину читати, а й увести в мовосвіт рідного слова й закласти основи християнської моралі. Це й визначає **актуальність** нашого дослідження.

Мета наукової роботи – з'ясувати структурно-стильові та графічні особливості релігійних абеток.

Матеріалом для роботи слугували чотири абетки: «Християнська абетка» Б. Стельмаха, «Абетка від ангелика» Л. Гридковець, «Православна азбука» і «Духовна азбука» видавництва «Лелека». Для порівняння використано два релігійні букварі: «Православний буквар» і «Букварик-словничок», оскільки їхня навчальна мета та роль в опануванні основ грамоти доповнює мету абетки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Будь-яка система письма має уніфікований набір знаків. Відповідно такі письмові знаки утворюють алфавіт. «Словник української мови» подає таке тлумачення лексеми *алфавіт*: «Сукупність літер, прийнятих у писемності якої-небудь мови і розміщених у певному усталеному порядку; азбука, абетка. Найдавніша, що дійшла до нас, слов'янська писемність знає два алфавіти – кирилицю і глаголицю» [24, І, с.35]. Щодо лексем *азбука* та *абетка*, то у словнику їх подають як синонімічні номінації, які мають три аналогічні значення: «1. Сукупність літер якого-небудь письма, розміщених у встановленому порядку; алфавіт, абетка. 2. Книжка для початкового

навчання грамоти; буквар. 3. перен. Основні, найпростіші положення, основи чого-небудь» [24, I, с. 2, 24]. Словникова стаття лексеми *азбука* уточнена прикладами використання лексеми у значенні ‘система умовних знаків’: «*Азбука Морзе* – система умовних знаків для передачі літер на телеграфному апараті. *Нотна азбука* – сукупність нотних знаків, які служать для зображення музичних звуків» [24, I, с. 24], хоча самостійного визначення в такому формулюванні не зафіксовано. Електронна версія тлумачних словників «Словопедія» вирізняє таке значення і наводить приклади «у музиці – нотна А., у телеграфії – телеграфна А. (див. Код телеграфний) і ін.» [1].

Буквар, згідно з СУМ, – це «книжка для початкового навчання грамоти» [24, I, с. 252]. В енциклопедії української мови «Буквар, азбука, абетка – підручник для навчання письма й читання. До 17 ст. в Україні його називали «азбукою» (за найменуванням перших двох літер слов’янського алфавіту). В 16–18 ст. часто виходили букварі під назвою «Граматика» (звідси українська народна назва – «граматка»). Термін «буквар» (букварь) увів на початку 17 ст. Мелетій Смотрицький за зразком латинського abecedarium» [26, с. 57]. Як бачимо, джерело подає ключові лексеми *буквар, азбука, абетка* синонімічним рядом, для *алфавіту* відведена окрема словникова стаття, наприклад: «Український алфавіт – сукупність літер, прийнятих в українській писемності і розміщених у певному усталеному порядку. Український алфавіт сформувався на основі кирилиці, що поширилася в Київській Русі із прийняттям християнства і протягом 10–18 ст. зазнавала змін у зв’язку з потребою пристосувати її до звукового складу народного мовлення» [26, с.737].

Узагальнюючи лексикографічні відомості, в роботі послуговуватимемося такими визначеннями: *алфавіт* – сукупність графічних знаків (букв), розташованих у традиційно встановленому порядку; *абетка, азбука* – книжка для вивчення алфавіту й початкового навчання грамоти із розташованими за алфавітом літерами та ілюстраціями й іншими наочними матеріалами, що сприяють швидкому запам’ятовуванню букв, а також набуттю стійких навичок читання і письма; *буквар* – навчальний посібник для освоєння навичок читання і написання букв.

Ознайомлення з текстовим наповненням давніх українських абеток і букварів («Буквар» Івана Федорова, 1574; буквар «Наука ку читаню и розумѣню писма словенскаго…» Лаврентія Зизанія, 1596; «Буквар язика словенського», 1699 та ін.) свідчать, що основу їхніх текстів для читання складали уривки зі Святого Письма, розповіді про життя святих, про релігійні свята, молитви, тлумачення Закону Божого, елементи катехізису. Крім того, навчалися грамоти в ті части здебільшого в школах при церквах та монастирях, що теж певним чином відображалося на системі освіти. Усе це вкотре переконує, що основною метою навчання українців було виховання грамотної людини на засадах духовності та християнської моралі. Натомість підручники з навчання грамоти радянського періоду

цілком передбачувано зовсім не включали компонента духовного виховання на засадах релігії, замінивши його тогочасною ідеологією. Особливість сучасних букварів, як стверджують дослідники, полягає в тому, що «за ними школярі не тільки опановують грамоту, а й одержують перше комплексне уявлення про рідну мову як засіб спілкування» [26, с. 57]. Отже, зважаючи на ілюстративний матеріал та осередки навчання грамоти в Україні до початку ХХ століття, можемо говорити про первинність релігійних азбук і букварів перед світськими. Цю ж думку підтримує дослідниця букваристики Л. І. Мумрикова [18].

Приклади досліджуваних нами джерел свідчать про те, що будова сучасних релігійних абеток і букварів не відповідає методиці навчання основ грамоти дітей, тому їх не можна використовувати як самостійні підручники. Такі джерела можуть бути лише доповненням до рекомендованих Міністерством освіти і науки (сьогоднішні першокласники навчаються за двома чинним букварями, авторами яких є М. С. Вашуленко та О. В. Вашуленко видавництва Видавничий дім «Освіта» [5] й М. Д. Захарійчук та В. О. Науменко видавництва «Грамота» [6]) або слугувати для навчання в недільних школах чи для сімейного читання вдома. Зрештою в обох букварях так і зазначено: «Книга для сімейного читання». Сучасні релігійні абетки дозволяють дитині вивчити літери українського алфавіту й ознайомити її зі стилістично маркованими поняттями релігійного спрямування.

Як відомо, в методиці навчання грамоти завжди стояла проблема щодо порядку вивчення літер у букварі. Тривалий час укладачі букварів враховували принцип труднощів вимовляння і вирізнення того чи того звука зі слова. Наприклад, вважалося, що легко зі слова виділяти голосні звуки, які можна вимовляти протяжно, за ними так само, вимовляючи протяжно, виділяли сонорні приголосні, які характеризуються великою силою звучності. Прибічники методу «живих звуків», автором якого був відомий зарубіжний методист І. М. Шапошников, розпочинали навчання грамоти зі звуків (відповідно і з букв на їх позначення), які дитина може почути в природі – шелест сухого листя (ш-ш-ш), сичання гусака (с-с-с), гарчання собаки (р-р-р), гудіння жука (ж-ж-ж) тощо. На думку М. С. Вашуленка, варто враховувати такі полегшення для дітей, але вони не основні, а отже, найбільш продуктивним може бути порядок вивчення літер у букварі, який відповідає принципу частотності їх уживання в писемному мовленні (тобто А, У, О, И, І, М, Н, Л, В, С, К, Р, П, Т, Е, Д, З, Ь, Б, Г, Ґ, Ч, Й, Х, Я, Ж, Ш, Ц, Ї, Ю, Є, Щ, Ф), адже чим частіше використовується літера в словах, у реченнях, у тексті, тим раніше вона має з’явитися на сторінках букваря. Саме з таких літер є можливість уже на початку букварного періоду утворити, скласти і запропонувати для читання учням достатню кількість доступних для розуміння загальновживаних слів. Таким чином, проаналізувавши за кількісним складом наявність у багатьох однакових за обсягом текстах з дитячої літератури (на 1000 знаків) букв алфавіту від А

до Я, педагоги ранжували їх частотність в українському письмі [4]. Однак довелося внести окремі корективи в цьому ряді. Наприклад, було вирішено дещо пришвидшити вивчення букви К, зважаючи на її здатність вживатися в ролі зменшувального суфікса, такого важливого для дитячого мовлення.

У досліджуваних релігійних букварях порядок літер такий: А, У, О, М, Н, Л, И, Е, Т, І, С, К, В, Р, П, Д, Б, З, Ь, Й, Ґ, Х, Ш, Ч, Я, Ц, Ж, Ю, Ї, Є, Щ, Ф, Дж, Дз (Пр.Б.); А, У, І, И, О, Е, М, Ш, Р, Н, Л, С, В, К, Б, Т, Д, П, З, Ч, Г, Ґ, Х, Ж, Ф, Ц, Щ, Й, Ь, Ї, Я, Ю, Є (Б.-Сл.). У першому джерелі не знаходимо мотивації послідовності розташування букв, у другому простежили певні закономірності, а саме: літери на позначення голосних та приголосних (з-поміж останніх невідома послідовність) звуків, букви на позначення двох звуків. Для сучасних релігійних абеток характерне розміщення букв за алфавітом.

Умовно абетки можна структурувати на словникові статті за аналогією до словникових статей у словниках. Під *словниковою статтею* розуміємо *мінімальний набір елементів, який дозволяє дитині розпізнати і закріпити в її уявленні правильне написання певної друкованої літери та ілюстрації її використання в мові*.

Традиційно абеткова словникова стаття складається з таких ключових елементів: *реєстрова буква, прозова чи поетична ілюстрація з ключовим словом на реєстрову літеру, зображення ключового слова різними видами мистецтва*.

У релігійних абетках простежена певна закономірність структурування словникової статті. Архітектоніка двох авторських абеток Б. Стельмаха та Л. Гридковець, які видані без втручання релігійних організацій, а тому подібні до світських, передбачає букву та невеличкий текст у поетичній формі зі словами, які починаються з ключової літери або містять її всередині слова, наприклад: *Б – **Б**авить Богородиця / Боже немовля. / Їх обох, як водиться, / Бог благословля* (Хр.Аб.); *К – **К**оляда прийшла з небес, / Кошик принесла чудес: / Зірку в небі запалила, / Про Різдво нам сповістила* (Аб.Англ.); *Е – **Е**де**е**м – це Рай, це там, / де Єва та Адам / Вели життя щедротне, / Веселе, безтурботне, / Але Господь за гріх / З Едему вигнав їх* (Хр.Аб.). Ілюстрації до них відзначаються однотипністю у кожному з джерел, оскільки ілюстраторами обох видань є один художник. Основна мета названих абеток – допомогти дитині вивчити літери посередництвом поетичних текстів про основні релігійні поняття.

Інші дві («Православна азбука» та «Духовна азбука») позначені більшим впливом релігійного стилю, про що свідчить насамперед мета цих видань, зазначена у передмовах до них: «Бог дав вам цю книжку, щоб ви не тільки серцем, а й розумом пізнавали Його» (Пр.Аз.), «Ми сподіваємося, що ця книжка допоможе вам у перших кроках до Божої Істини» (Д.Аз.), а також наявність лексеми *азбука* у назві (ця лексема, утворена з початкових старослов'янських літер **азъ** та **боукы** [10, І, с. 52], повніше відповідає релігійній традиції, ніж лексема *абетка*, утворена за вимовою перших двох букв алфавіту *а* та *бе* [10, І, с. 38]). Відповідно до мети завдання цих книг –

не стільки навчити дитину букв, скільки через їх вивчення ознайомити з основами християнської етики, а тому структура словникової статті в таких виданнях характеризуватиметься додатковими елементами лексичного й текстового наповнення та збільшенням кількості графічного й ілюстративного увиразнення, які відзначаються функційно-стильовою диференціацією. Це зокрема: а) кількість слів на реєстрову букву – їх може бути від одного до трьох (*З – заповіді* (Пр.Аз), *Е – едем, егоїст* (Пр.Аз.), *Ж – жадібність, жалість, житія святих* (Д.Аз)); б) ключові слова не введені у речення, а пояснені описово у формі розповіді і/або вірша, наприклад, про *Вербну неділю* (Д.Аз.); в) словникова стаття займає не одну сторінку, а кілька, наприклад: літера *Н* – дві (розворот книжки) (Пр.Аз.), літера *Ч* – чотири (Пр.Аз), літера *В* – шість (Д.Аз.) сторінок; г) дизайнерське оформлення сторінок.

Така ж подвійна (навчальна та виховна) мета в «Православного букваря» та «Букварика-словничка». Диференційна ознака словникової статті названих джерел – склади з реєстровою буквою на позначення приголосного звука та слова для читання по складах. Варто зауважити, що склади та слова для читання в «Букварику-словничку» розміщені згідно з принципом наступності в навчанні, чого не можна сказати про «Православний буквар», у якому цього не дотримано, наприклад, на першу літеру *А* подані склади *ма, на, ка, ла, ба, ам, ан, ак, ал, аб* та слова *А-дам, а-пос-тол, ам-вон, а-на-лой, Ан-дрій*. Крім того, вже на другу літеру букваря *У* подано цілий текст для читання по складах про *убрус*.

Заявлений у назві «Букварик-словничок» компонент словникового характеру дотриманий укладачами. Кожна буква супроводжується невеличким тлумачним словничком (від одного до семи слів), у якому пояснено значення, як правило, стилістично маркованих лексем (*митра, фрески, монахи, регент*), власних назв (*Адам, Ной, Давид, Ольга, Орден Володимира Великого, Серафим Саровський, Вифлеєм, Благовіщення* (свято)), нечастотно загальновживаних найменувань (*школа, шахи, шолом, ураган*); одноразово на літеру У наведені загальномовні слова *учень, урок, увага* без пояснень; двічі слова *таїнство* та *чудо* ілюстровані фотозображеннями п’яти із семи таїнств та зображеннями ікон, які ілюструють різновиди чудес.

Словникова стаття «Букварика-словничка» розміщена на двох сторінках, окрім літер Г, Ґ, Й, Ь, Ї, Я, Ю, Є (на одній сторінці). На першій сторінці – *реєстрова буква, ключове слово до неї, вірш із ключовим словом*; на другій – *склади, слова по складах, власне словничок*.

Словникова стаття «Православного букваря» структурована на такі блоки: *реєстрова буква, склади, слова по складах* і відповідні *рубрики «Вмію читати»* – слова та тексти по складах, які згодом переходять у невеличкі тексти і наприкінці букваря майже зовсім замінюють *рубрику «Читаю з мамою», «Вивчу напам’ять»* – поетичні тексти релігійного змісту, *«Читаю з мамою»* – прозові тексти розповідного характеру у формі оповідань або

казок про: а) моральні та християнські принципи життя (*Краденим ситий не будеш* (Пр.Б., с. 46), *Мудрий правитель* (Пр.Б., с. 94), *Як Іванко добро робив* (Пр.Б., с. 38), *Надмінна летюча миш* (Пр.Б., с.86); б) релігійні події та Закон Божий (*Ангельські чини* (Пр.Б., с. 10), *Покров Пресвятої Богородиці* (Пр.Б., с.16), *Явління Божої Матері на Святій горі* (Пр.Б., с. 41), *Воздвиження Чесного Хреста Господнього* (Пр.Б., с. 80), *Жони-мироносиці* (Пр.Б., с. 100)); в) святі місця України (Пр.Б., с. 13, 26), місця біблійного походження (Пр.Б., с. 24); г) життя святих (*Іов Почаївський* (Пр.Б., с. 74), *Василій Блаженний* (Пр.Б., с. 103).

Поява рубрики «Читаю з мамою» мотивована потребою спільного прочитання розповідей із батьками, оскільки саме вони повинні допомогти дитині розтлумачити складні для її сприйняття поняття.

Аналіз структурної організації букварів дає підстави стверджувати, що «Букварик-словничок» лаконічно поєднує риси абетки, букваря та словника, а «Православний буквар» тяжіє до видань букварного типу, який має ознаки книг для читання в колі сім'ї.

Традиційні для абеток детальніші пояснення деяких вузькоспеціалізованих релігійних термінів, наприклад: *фелон, амвон, хоругва* (Хр.Аб.), *шестипсалміє, серафими, благовіст, проскура* (Д.Аз.); архаїзмів – *елліни, філістимляни* (Д.Аз.), власних назв – *Фрігія, Саул* (Д.Аз.), діалектизмів – *ґазда, їмость, шопка* (Хр.Аб.).

У Православному букварі під рубрикою «Молитва» зафіксовані короткі вирази з акафістів (*Радуйся Радосте наша, покрий нас от всякого зла Чесним Своїм Омофором* (Пр.Б., с. 17)), цитати із молитов (*Пресвятая Богородице, спаси нас* (Пр.Б., с. 29)), що дає можливість ознайомити дитину з цими жанрами релігійної літератури та дозволяє батькам чи наставникам привчити дитину запам'ятовувати в майбутньому прозові тексти більших за обсягом молитов.

За морфологічним та синтаксичним статусом лексичний склад досліджуваних абеток та одного з букварів («Православний буквар» до уваги не брали, оскільки в ньому не виокремлене ключове слово на реєстрову букву) неоднорідний. Типологічними можна вважати ключові слова-іменники (*Бог, голуб, ікона, фреска, храм* тощо), факультативними – дво- і багатокомпонентні сполучення слів, що іменують: 1) святих*: Архистратиг Михаїл* (Пр.Аз), *Чудотворець Миколай* (Д.Аз.), (Б.-Сл.), *Ольга – свята рівноапостольна княгиня* (Д.Аз.), *святий преподобний Серафим Саровський* (Д.Аз.); 2) релігійні події, які згодом слугували основою для номінації свят: *Вербна неділя* (Д.Аз.), (Б.-Сл.), (Пр.Аз), *Різдво Христове* (Пр.Аз), *Успіння Богородиці* (Д.Аз.); 3) топоніми: *Гефсиманський сад* (Пр.Аз), *річка Йордан* (Пр.Аз); 4) інші назви релігійного характеру: *ангел Господній* (Д.Аз.), *Божий світ* (Б.-Сл.), *благодатний вогонь* (Д.Аз.), *житія святих* (Д.Аз.), *зірка Вифлиємська* (Д.Аз.), (Б.-Сл.), *Дух Святий* (Д.Аз.), (Б.-Сл.), *створення світу* (Пр.Аз), *Син Божий* (Пр.Б.), *тайна вечеря* (Пр.Аз), *фарисей і митар* (Д.Аз.), *Царство Боже* (Б.-Сл.), *Чудеса Ісуса Христа* (Пр.Аз),

чудотворні ікони (Д.Аз.), *шестикрилі серафими* (Д.Аз.); 5) узуальні назви: *Київські гори* (Пр.Аз), *Київська Русь* (Д.Аз.), *Києво-Печерська лавра* (Пр.Аз).

Спостережено, що в різних джерелах одне і те ж реєстрове слово може бути подане на різні реєстрові букви, наприклад, *Архистратиг Михаїл* у «Православній Азбуці» на літеру А, в «Духовній азбуці» на літеру М, *Чудотворець Миколай* на літеру Ч (Д.Аз.) (Б.-Сл.) та літеру М (Хр.Аб.).

Лексичний склад абеток представлений загальномовними та функційно-диференційованими лексемами, які до того ж поділяються на власні та загальні назви. До загальномовних належать: 1) власні назви: *Київ, Україна, Улянка, Київські гори, Київська Русь*; 2) загальні назви: а) риси характеру, які відображають основні християнські чесноти: *доброта, дружба, жалість, жадібність, терпіння, чемність, чуйність, щедрість, щастя*; б) найменування людей за рисами характеру: *егоїст*; в) фауномени: *голуб, ґава, жаба, ягня*; г) інші: *ґроно, ґазда, ґніт, зоря, їжа, небо, мама, небо, ненька, писанка, тато, урок, фарби, школа, яйце*. Стилістично маркованими є: 1) власні назви: а) теоніми: *Бог, Господь, Діва Марія, Ісус, Спас, Син Божий, Богородиця, Трійця*; б) агіоніми: *Архистратиг Михаїл, Димитрій Донський, Йосип, Миколай / Чудотворець Миколай, Ольга (княгиня), Серафим Саровський, Юрій (Георгій Переможець)*; в) біблійні персонажі: *Ґоліаф, митар і фарисей*; г) топоніми: *Едем, Назарет, Фавор, Юдея*; ґ) гідронім: *Йордан*; д) оронім: *Фавор*; е) назви подій, що пізніше трансформувалися у геортоніми: *Великдень, Вербна неділя, Різдво/Різдво Христове, Пасха, Успіння Пресвятої Богородиці, Коляда*; є) бібліоніми: *Євангеліє, Псалтир*; ж) назви релігійних споруд: *Києво-Печерська лавра*; 2) загальні назви: а) чини: *владика, священик*; б) елементи одягу: *стихарь, фелонь, єпітрахіль, омофор, орарь*; в) релігійні споруди: *монастир, храм, церква*; г) богослужбові обрядодії: *проща, причастя*; ґ) церковні предмети: *дзвін/дзвони, жертовник, ікона, кропило, свіча/свічка, хрест, чаша, лампада*; д) місця у церкві: *клірос*; е) храмовий живопис: *убрус, фреска*; є) інші: *ангел, благовіст, гріх, жони, заповідь / заповіді, літургія, молитва, святі, таїнства, терня, Царство Боже, чудеса, юродиві*.

«Християнська абетка» відзначається використанням діалектизмів та розмовної лексики в ролі реєстрових слів: *ґазда, їмость, шопка* (Хр.Аб.), *янгол* (Пр.Аз).

Оскільки українська мова не має слів на літери И, Ь, то відповідно й в абетках вони не фіксовані. Натомість маємо слова, у яких зазначені букви стоять у слові, наприклад: *И – лик, риба, серафими, митра, дискос, риза* (Пр.Аз), *ікони* (Б.-Сл.); *Ь – чуйність, совість* (Пр.Аз), *стихарь, єпітрахіль, орарь, фелонь* (Б.-Сл.), (Д.Аз.) У деяких випадках не співпадають початкові літери ключових слів із реєстровими буквами, наприклад: *Й – Дух Святи****й*** (Д.Аз.), (Б.-Сл.).

З-поміж ключових слів варто виокремити функційно-диференційовані складні слова, утворені способом основоскладання, наприклад: *Богородиця* (Хр.Аб.), *благовіст* (Д.Аз.), *Великдень* (Аб.Англ.),

іконостас (Пр.Аз), *шестипсалміє* (Пр.Аз). Всі, крім останнього, на нашу думку, можуть бути легко сприйняті дитиною. Лексема *шестипсалміє* важка для розуміння не лише дитини, а й старших, оскільки передбачає ознайомлення з номінацією релігійних піснеспівів псалмів, а тому недоречна як приклад у книгах такого типу.

Спостережено ще одне лінгвістичне явище – використання слів зі зменшено-пестливими суфіксами *-к-, -ик-, -ок-, -оньк-, -ятк-* – найчастотніше в «Абетці від ангелика» (9 разів – *ангелик, голубонька, зернятко, їжачок, ненька, хрестик, школярик, щедрик, янголятко*), спорадично в «Букварику-словничку» (2 рази – *Улянка, ялинка*), одноразово в «Християнській абетці» (*церковця*). Як стверджують дослідники дитячої літератури, «такі слова передають доброзичливу атмосферу спілкування з дитиною або просто гарний лагідний настрій» [4].

Зауважмо, емоційно-забарвлені суфікси характерні не лише для ключових слів, а й інших лексем, що входять до поетичних текстів абеток і букварів. Іноді такі слова просто відтворюють найменування малих за розміром предметів, наприклад, ***рученята*** (Б.-Сл.), ***колінця*** (Б.-Сл.) *дитини*; іноді цього вимагає рима (наприклад: *Розписав Михайлик писачком* ***яєчка****, / бо Великдень світлий зовсім* ***недалечко*** (Б.-Сл.)), стилізація розповіді про біблійні події (наприклад: *Жолоб, а в жолобі* ***жмутики*** *сіна. / Журиться* ***ослик*** *та віл біля нього. / Жолоб –* ***колисонька*** *Божого Сина…* (Хр.Аб.)). Цікавий і той факт, що демінутивні суфікси можуть бути актуалізовані в стилістично маркованих та загальновживаних номінаціях, наприклад: *Ця* ***церковця****,* ***цвинтарець****, / Цегляна дзвініця, / Цвіт акацій,* ***вітерець****, / З* ***відерцем*** *криниця / Та з* ***водицею горнець****, / Та з* ***кропильцем*** *панотець, / Та цікаві лиця – / Святиться каплиця* (Хр.Аб.). Явище пестливості не характерне для лексики прозових текстів.

Релігійні абетки вирізняються різноманітними способами графічного та ілюстративного увиразнення матеріалу, що слугують допоміжним засобом візуального сприйняття дитиною вербальної інформації.

У таких текстах прийнято вирізняти реєстрову літеру. Цей звичай характерний ще для рукописних книжок, а згодом і для друкованих азбук і букварів. Виокремлена літера називається буквицею. Буквиця або ініціал – збільшена заголовна літера тексту книги, розділу, частини або абзацу. Ініціали часто перетворювалися в складні малюнки, що зображали химерних звірів, птахів, чудовиськ, воїнів, що борються, блазнів і глашатаїв. Їх виділяли кіновар'ю (червоною фарбою), золотом, іноді – декількома фарбами одночасно.

Реєстрова літера в сучасних релігійних абетках і букварях розміщена у верхньому лівому куті сторінки й вирізнена різними способами. В «Абетці від ангелика» таку літеру виокремлено великим шрифтом чорного кольору перед поетичним текстом. У «Християнській абетці» маємо малюнкове зображення літери великих розмірів у кольорі, який гармоніює із загальним малюнком. Реєстрова літера в «Православній азбуці» і

«Букварику-словничку» відтворена червоним кольором на кутовому сувої пергаменту. У «Букварику-словничку» до реєстрової літери упорядники подали відповідне її зображення у старослов'янському алфавіті. Це зроблено на простому орнаментальному тлі (подібно до давніх азбук). Таке ж графічне оформлення реєстрової літери і в «Духовній азбуці» з тією лише відмінністю, що звичайна друкована літера червоного кольору накладена зміщеним у нижній правий кут способом на старослов'янську літеру на орнаменті. Орнамент «Букварика-словничка» однотипний, «Духовної азбуки» – дещо видозмінений під кожною літерою. Паралельне зображення голосних літер червоним кольором, а приголосних – синім із художньо оформленими в одному стилі малюнками букв фіксуємо в «Православному букварі». До малюнків букв у цьому джерелі додані малюнки тих понять, які починаються на реєстрову літеру. Без таких малюнків представлено букви И, Й, Ю, Ь.

Варто зазначити, що всі реєстрові букви друковані, писаних варіантів не передбачено, оскільки вивчення написання букв не є завданням релігійних абеток і букварів.

«Абетка від ангелика» не передбачає ніяких інших графічних вирізнень на рівні букв у тексті. Реєстрова літера у «Християнській абетці» виділена тим же кольором у кожному зі слів поетичного тексту. Не вирізняється кольоровим різноманіттям «Букварик-словничок». У ньому голосні надруковані червоним, приголосні чорним чорнилом у складах та словах по складах, що візуально допоможе дитині бачити склади у словах. Червоним кольором виокремлені заголовки текстів в «Духовній азбуці» й «Православній азбуці», синім – у «Православному букварі». Рубрики в останньому джерелі вирізнено червоним. Перші літери поетичних та прозових текстів «Православного букваря» й прозових «Духовної азбуки» надруковані збільшеним шрифтом червоного кольору.

Червоним кольором позначено інформаційно важливу частину деяких текстів «Православного букваря» у формі сентенцій – крилатих виразів чи прислів'їв, наприклад: *краденим ситий не будеш* (Пр.Б., с. 49), *все сотворив Бог* (Пр.Б., с. 53), *всяка гордість – як болото перед Богом* (Пр.Б., с. 79), *чужого не бажай і ближнього не кривди* (Пр.Б., с. 108), що допоможе батькам краще розтлумачити, а дітям – зрозуміти основну виховну мету цих текстів.

Словникова стаття для наочності ілюстрована різними видами зображень: ікони, фото, малюнки (на релігійні та світські теми). Це уможливлює співвіднесеність в уяві дитини слова, яке вона вивчає, із зображенням предмета. Книги видавництва «Лелеки» (Д.Аз.), (Б.-Сл.), (Пр.Аз), «Християнську абетку», «Абетку від ангелика» ілюстрували професійні художники. Деякі сюжети в «Православному букварі» ілюстровані дитячими малюнками (Пр.Б., с. 11, 54, 65, 71, 77, 92, 93,102, 126).

Словничок у «Букварику-словничку» проілюстрований також зображеннями, однак надто малий розмір ускладнює їх сприйняття.

Зображення ікон подано не лише для ілюстрації текстів, а й для ознайомлення із таким видом художньої творчості як іконопис.

«Православна азбука» не передбачає паспортизації ілюстрацій (окрім поодиноких випадків найменш відомих полотен (Пр.Аз, с. 40, 67)), що може деякою мірою спричинити труднощі їх розуміння не лише дитиною, а й дорослим, хоча зазвичай зміст малюнка пояснено в тексті. На противагу названій азбуці у «Православному букварі» всі ілюстрації мають назву, хоча в підписах до них автор не зазначений.

Паспортизація ікон добре продумана в «Духовній азбуці», де всі ікони мають назву, а деякі, зазвичай маловідомі для пересічного християнина, ще й зазначають автора (Д.Аз., с. 21, 33, 44, 50). У цьому ж джерелі розповіді про відомих релігійних персонажів проілюстровані малюнками. У деяких підписах зазначені додаткові відомості, а саме: місце зберігання ікони (Д.Аз., с. 51), дата написання (Д.Аз., с. 59, 61).

Фотоматеріали відтворюють фрагменти релігійного життя священика та вірян, а також зображення різних храмових споруд і їхніх частин (дзвіниці, бані, іконостас, окремі ікони, вівтар, престол, аналой тощо).

Висновки та перспективи дослідження. У становленні цілісної особистості XXI століття чільне місце займають перші книги кожної дитини – абетки й букварі, зокрема й релігійні, а тому так важливо створювати їх не лише відповідно до норм духовно-морального виховання, а й сучасної методики навчання грамоти. Зміст сучасних релігійних абеток і букварів та його мовне оформлення спрямовані насамперед на вивчення дітьми літер українського алфавіту через ознайомлення зі словами – назвами предметів, ознаками, діями стилістично маркованого та загальномовного характеру, а також на формування умінь співвідносити слово й зображення відповідного предмета, дії, ознаки. У цьому їм допомагає структурування навчального матеріалу згідно з вимогами до такого виду навчальної літератури та ілюстративний матеріал текстового й малюнкового представлення. Перспектива подальшого вивчення проблеми полягає у зіставленні архітектоніки та лексико-семантичного виміру релігійних і світських абеток. Відчувається настійна потреба у створенні релігійних абеток і букварів, які б відображали історію української церкви й українських релігійних традицій.

Список використаних джерел та їх умовних скорочень

Аб.Англ. – Гридковець Л. Абетка від ангелика / Л. Гридковець. – Львів : Вид-во «Скриня», 2013. – 36 с.

Б.-Сл. – Букварик-словничок : кн. для сімейн. читання : [для дошк. та мол. шк. віку] / упоряд. І. Голубєва; худож. Л. Андрощук. – К. : Лелека, 2012. – 64 с.

Д. Азб. – Духовна азбука для дитини і всієї родини : для дітей та батьків / худож. : Л. Андрощук. – К. : Лелека, 2011. – 80 с.

Пр.Б. – Православний буквар / за ред. М. І. Зінчук. – Почаїв, 2009. – 128 с.

Пр.Аз. – Православна азбука : для дошк. та мол. шк. віку / худож. : Л. Андрощук. – К. : Лелека, 2011. – 80 с.

Хр.Аб. – Стельмах Богдан. Християнська абетка / Б. Стельмах. – Львів : Свічадо, 2011. – 68 с.

Список використаної літератури

1. Азбука [Електронний ресурс] // Словопедія. – Режим доступу: http://slovopedia.org.ua/38/53392/377028.html (12.01.2016).

2. Андреева В. А. Дизайн учебной книги в России (художественно-техническое оформление азбук и букварей: история и современная практика): автореф. дис. ... канд. ист. наук : 17.00.06 / Вера Александровна Андреева. – М, 2006. – 21 с.

3. Білоусова М. В. Специфіка мови творів для дітей [Електронний ресурс] / М. В. Білоусова. – Режим доступу: file:///C:/Users/Admin/Downloads/ling_2012_2_22.pdf (14.01.2016).

4. Вашуленко М. С. Дидактичні «секрети» успішного Букваря [Електронний ресурс] / М. С. Вашуленко. – Режим доступу: http://www.rozumniki.ua/ua/view-articles/id-didaktichni-sekreti-uspishnogo-bukvarya-62.htm (10.01.2016).

5. Вашуленко М. С., Скрипченко Н. Ф. Буквар / М. С. Вашуленко, Н. Ф. Скрипченко. – К. : Освіта, 2007. – 143 с.

6. Вашуленко М. С. Буквар : підруч. для 1 кл. загальноосвіт. навч. закл. / М. С. Вашуленко, О. В. Вашуленко. – К. : Видавничий дім «Освіта», 2012. – 152 с.

7. Дзюбишина-Мельник Н. Я. Фольклор, поет і дитина [Електронний ресурс] / Н. Я. Дзюбишина-Мельник. – Режим доступу: http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine43-20.pdf (09.01.2016).

8. Дзюбишина-Мельник Н. Я. Художній стиль і мова творів для дітей [Електронний ресурс] / Н. Я. Дзюбишина-Мельник. – Режим доступу: http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine42-21.pdf (11.01.2016).

9. Думанська О. І. Мова сучасних абеток: лексичний та стилістичний аспект [Електронний ресурс] / О. І. Думанська // Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія: Лінгвістика і літературознавство: Міжвуз. зб. наук. ст. – 2009. – Вип. XX. – С. 481-486. – Режим доступу: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/16599/56Dumanska.pdf?sequence=1 (10.01.2016).

10. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1982. – Т. 1: А–Г / Укл.: Р. В. Болдирєв та ін. – 1982. – 632 с.

11. Захарійчук М. Д., Науменко В. О. Буквар : підруч. для 1 кл. загальноосвіт. навч. закл. / М. Д. Захарійчук, В. О. Науменко. – К. : Грамота, 2012. – 176 с.

12. Кириллица – латиница – гражданица : коллективная монография / отв. ред. Т. В. Шмелева / НовГУ имени Ярослава Мудрого. – Великий Новгород, 2009. – 340 с.

13. Клименко О. З. Друкований буквар в Україні XVI – початку XX ст.: історико-книгознавче дослідження : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.08 / Оксана Зіновіївна Клименко. – К., 2001. – 16 с.

14. Коваленко А. К проблеме понимания украинской абетки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/76090/30-Kovalenko.pdf?sequence=1 (09.01.2016).

15. Козак І. І. Історико-педагогічна характеристика українських букварів кінця XIX – початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Інна Іванівна Козак. – К., 2004. – 20с.

16. Люріна Т.І. Український буквар Софії Русової як чинник формування в учнів початкової школи концептосфери національної культури [Електронний ресурс] / Т. І. Люріна. – Режим доступу: http://www.psyh.kiev.ua/Люріна_Т.І._Український_буквар_Софії_Русової_як_чинник_формування_в_учнів_початкової_школи_концептосфери_національної_культури (11.01.2016).

17. Мумрикова Л. И. Исторические традиции духовно-нравственного воспитания в православных букварях и азбуках (II половины XVI - начала XXI векав): автореф. дис… канд. педагог. наук: 13.00.01 / Лариса Ивановна Мумрикова. – М., 2007. – 22 с.

18. Мумрикова Л. И. От светского букваря к православному. Или наоборот? [Електронний ресурс] / Л. И. Мумрикова. – Режим доступу: http://de.bogoslov.ru/text/413973.html (09.01.2016).

19. Науменко Н. В. Мотиви мови та мовлення в українській дитячій літературі / Н. В. Науменко // Літературознавчі студії : зб. наук. пр. – К. : Вид. дім Дмитра Бураго, 2011. – Вип. 31. – С. 280–286.

20. Німчук В. Визначна пам'ятка вітчизняного друкарства [Електронний ресурс] / В. Німчук. – Режим доступу: http://litopys.org.ua/fedorovych/bf01.htm (12.01.2016).

21. Огар Е. І. Мова дитячого літературного дискурсу: функціонально-комунікативні аспекти дослідження [Електронний ресурс] / Е. І. Огар. – Режим доступу: http://visnyk.sumdu.edu.ua/arhiv/2006/3(87)/Ogar.pdf (10.01.2016).

22. Огієнко І. Повстання азбуки й літературної мови в слов'ян [Електронний ресурс] / Іван Огієнко (митр. Іларіон). – Вінніпег, 1976. – 300 с. – Режим доступу: http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/9610/file.pdf (10.01.2016).

23. Сагач Г. М. Лебедина пісня Тараса Шевченка – «Буквар южноруський» (1861 р.) / Г. М. Сагач // Таврійський вісник освіти. – 2014. – № 3 (47). – С. 13–18.

24. Словник української мови : в 11 т. / ред. кол. : І. К. Білодід (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1970–1980.

25. Степанов Ю. С. Славянские азбучные молитвы на фоне культурной традиции [Електронний ресурс] / Ю. С. Степанов. – Режим доступу: http://www.inslav.ru/images/stories/pdf/1993_Philologia_slavica_(k_70-letiju_N.I.Tolstogo).pdf (11.01.2016).

26. Українська мова: енциклопедія / Редкол. : Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), М. П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Вид-во «Укр.енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.

27. Orzechwska J. Старообрядческие азбуки из коллекции Войновского монастыря (происхождение и структура) [Електронний ресурс] / Joanna Orzechwska. – Режим доступу: http://dlibra.umcs.lublin.pl/Content/21630/czas17868_30_2_2012_8.pdf (12.01.2016).

Тарасюк Татьяна. Структурно-стилистические и графические особенности религиозных азбук и букварей. В статье проанализированы структурно-стилистические и графические особенности современных религиозных азбук и букварей, которые отличаются разнообразными способами иллюстративного сопровождения, служащего мощным вспомогательным средством визуального восприятия ребёнком напечатанной в книге информации. В работе даны определения лексем *абетка, азбука, алфавит, букварь* по лексикографическим источникам и уточнены их дефиниции. Выяснено строение словарной статьи реестровых букв в исследуемых источниках в зависимости от жанра учебной литературы (азбука или букварь), описано ее лексическое и графическое наполнение.

Ключевые слова: азбука, алфавит, букварь, словарная статья, реестровая буква, иллюстрации.

Tarasiuk Tetiana. Structural, Stylistic and Graphic Peculiarities of the Religious ABC-books and Primers. The article attempts to analyze structural, stylistic and graphic peculiarities of modern religious ABC-books and primers. The author provides definitions of the lexemes *ABC, alphabet, ABC-books, primer,* compiled on the basis of the variants represented in the lexicographical sources. The emphasis is laid on the genre specifics of textbooks, which are designed not only to teach a child to read, but also to introduce him to

the world of native language, and religious ABC-books also lay the foundations of Christian morality. Analysis of the structural organization of primers gives reason to believe that «Bukvaryk-vocabulary» concisely combines the features of the alphabet, vocabulary and primer, and «Orthodox primer» tends to media type that has features of the books for reading in the family. The article reports and discusses the structure of the dictionary entry of register letters in the sources under the analysis and concludes that it depends greatly on the genre of educational literature (ABC Book or Primer) and its lexical and graphic content. The perspective of further study of the problem implies comparison of architectonics of religious and secular hornbooks or primers.

Key words: hornbook, ABC-book, alphabet, primer, dictionary entry, a register letter, illustration.

Стаття надійшла до редколегії 10.03.2016

УДК 821.161.2.09

Ірина Фаріон

МОВНО-ПОЛІТИЧНИЙ СВІТОГЛЯД ІВАНА ПУЛЮЯ

У статті розкрито мовно-політичний світогляд Івана Пулюя за його нещодавно виданими листами. Серед предмета досліджень – доля видатної особистості як шлях сповідування соборної і самостійної Української Держави крізь призму захисту української мови; родинне життя як приклад збереження на чужині рідної мови; боротьба за український університет; представництво українця у владі і засудження мовно-національної асиміляції та угодовства..

Ключові слова: лінгвоперсонологія, мовно-політичний світогляд, мовно-етнонаціональна свідомість, націєцентризм, мовно-політична ситуація.

Ніхто ж розумний не буде сумніватись,
що доля нашого народу лежить не у Відні
і не в Петербурзі, але в його таки руках,
коли б тілько був розум.
Іван Пулюй

Постановка наукової проблеми та її значення. Лінгвоперсонологія – один із новітніх напрямів сучасного українського мовознавства, хоч на цьому зауважував ще видатний теоретик мови Ян Бодуен де Куртене у XIX ст.: «*Мовне життя зводиться до безперервної роботи індивідуумів*» [1, с. 225]. Характерно, що мовно-політична свідомість – це *«не тільки фонетичні й морфологічні елементи мови, але й елементи філософських і суспільних понять, властивих певним епохам*» [3, с. 30]. Такий підхід уможливлює реконструювати історичну мовну дійсність та особистісну мовну (і етнонаціональну) свідомість крізь призму синтезу наук: історії, філософії, релігії і власне мови. Мовно-політична особистість стає фокусом світогляду епохи. Понад то, якщо це не гуманітарій, а видатний учений світового рівня – фізик Іван Пулюй – автор численних винаходів у своїй професійній царині.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Напрацьовано чимало досліджень про Івана Пулюя як видатного фізика і меншою мірою як про перекладача українських сакральних текстів та суспільно-політичного діяча [2; 4; 5], проте його нещодавно видані листи (на щастя, без втручання у правопис та стиль) ще не були об’єктом вивчення мовно-політичного світогляду мислителя [Листи 2007]. Це найінтимніші світлини еволюції лінгвополі-тичних переконань виняткової особистості, що наповнювала суперечли-вий і невгамовний час своїм українським націєцентричним смислом.

Мета статті – на основі епістолярної спадщини видатного фізика, перекладача, суспільно-політичного діяча з’ясувати домінанти його мовно-етнонаціональної свідомості та засвоїти їх як вкрай необхідні

© Фаріон І., 2016

моделі мислення та поведінки у теперішній надскладній мовно-політичній ситуації. Рубіж у понад 100 років уможливлює зробити правильні висновки і, врешті-решт, націєцентричні моделі мислення й поведінки втілити в життя. Наше завдання – проаналізувати основні мовно-політичні посили Івана Пулюя в контексті тодішніх провідних тенденцій мовно-суспільного розвитку й поширити їх на теперішні соціолінгвальні процеси.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження.

Доля видатної персони як шлях високої ідеї. Понад 70 років земного шляху Івана Пулюя (1845–1918) – це час запеклої боротьби між москвофілами та народовцями в Галичині, що належала до Австро-Угорської імперії. Рік смерті видатного фізика став роком його найбільшої мрії: проголошення України «*самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу*» (з четвертого універсалу 1918 р.) [8, с. 14]. Проте творив він у час найбільшого внутрішнього протистояння межи проросійськими чи пропольськими та національними силами по всій Україні, колонізованій двома основними суперниками: Австро-Угорщиною та Росією, що були ситуативно підсилені польсько-українським протистоянням.

У 60-их роках, на пікові протистояння між москвофілами та народовцями у Галичині, юнак із Тернопільщини Іван Пулюй опиняється у вирі гімназійного, а відтак і університетського життя Відня. Хоч як далі розвивався народовецький рух, розщеплюючись на радикальну партію, соціал-демократичну чи перетворюючись 1899 року на національно-демократичну (народну) партію, – Іван Пулюй був завше націєцентричний у своїх мовно-політичних переконаннях і діяв винятково з огляду на самостійний український інтерес. Про це свідчить усе його життя, сфокусоване в політичному кредо вже на схилі літ: «*Найбільше і найважливіше наше бажання, ідея і головна мета наших національних прагнень – це визволена з-під Росії вільна Україна, де не повинно бути жодного пригнобленого і жодного гнобителя, де український народ після довголітнього рабства вестиме нарешті вільне в усіх напрямах національне життя, розвиватиме вільно свої великі духові здібності і братиме участь у примноженні скарбів культури усього людства. Ми бажаємо й очікуємо здійснення цього національного ідеалу*» (німецькомовна стаття «Україна та її міжнародне політичне значення», 1915 р.) [2, с. 225].

Перші злитки мовного світогляду двадцятиоднолітнього юнака, студента Тернопільської класичної гімназії (1857–1865), черпаємо з його «Споминок о Тернополі». Ця стаття опублікована у львівському народовському часописі «Мета» за 1865 рік без прізвища автора, проте, як слушно зауважує К. Студинський, порівняльний аналіз її тексту з іншими публікаціями Пулюя дає підстави встановити його беззаперечне авторство [2, с. 272–281]. У цій статті, себто ще живих «споминках», спостерігаємо три основні мовно-політичні проблеми і ставлення до них не за віком цілісного

й глибокого у своїх націєцентричних переконаннях Івана Пулюя: а) протиставлення двох форм правопису – етимологічного й фонетичного як боротьби між зужитою консервативною традицією і неспинним поступом живої народної мови; б) негативне сприйняття тодішньої літературної руської (української) мови Галичини у формі так званого *язичія*; в) нехтування і зневага рідного слова.

І. Пулюй згадує отця під криптонімом Т., що висловив своє обурення мовою та правописом оповістки, яку написали студенти семінарії, мовляв: «*народ не говорить так, як ми пишемо*» та ще й «*кулішевим правописом*» [Сп., с. 275]. Каменем спотикання, зокрема, став правопис лексеми «*вітця*» замість «*ôтця*». Особливий сарказм у Пулюєвих коментарях викликали псевдорозмисли одного з викладачів про вимову прийменника *від*: «*что то ви говорите* ***в і т*** *(читай* ***вім****) фім! фім! фім! може той вім, что с палкой по селу ходить? У нас нужно говорити* ***о т***» [Сп., с. 280]. На цей гаданий дотеп викладача, носія й оборонця *язичія*, Пулюй знаходить блискучі наукові й водночас саркастичні аргументи: «…*у нас нема звичаю, як в Рассіі* ***в*** *на* ***ф*** *заміняти, тому у нас виговорювати не* ***ф і т****, а* ***від****; а по друге, що наш нарід не згірш акустично збудовані слухи має, як другі народи, і хиба глухий або німий, або хто нехоче, не розріжнить* ***д*** *від* ***т***» [Сп., с. 280]. Майбутній перекладач Біблії доводить переваги фонетичного правопису на противагу етимологічному не лише з огляду на написання слів, що відповідають їхній вимові, але й на неможливість засвоїти етимологічний правопис без знання польської та російської, себто церковнослов'янської мов. Отже, етимологічний правопис мимоволі віддаляє нас від вивчення питомої мови і змушує вдаватися до вивчення чужих мов.

Зауважуючи на патріотичній тернопільській молоді, що «*по-за наукою видитця їй усе мертве*» [Сп., с. 276], всеохопне око юнака бачить і ту молодь, якій «*було […] байдуже про свій нарід і тисячолітню науку його – мову*» [Сп., с. 276]. Щоб виправити цю ситуацію зречення свого народу та мови («*щоб не дати такому лиху осалашитись*»), патріотичні студенти-тернопільці запровадили декламаційні вечори творів Г. Квітки, Т. Шевченка, П. Куліша, Ю. Федьковича й «*інших віщунів народніх*» [Сп., с. 277], що також викликало неабиякий спротив у так званих «*професорів руського язика*». І. Пулюй іронічно-саркастично викриває зарозумілих носіїв «*високопарного, весьма замысловато-розвинутого язика*» [Сп., с. 278], якого без перекладів німецькою мовою зрозуміти не сила: «*Свої своїх не розуміють*» [Сп., с. 279].

Як свідчить один із його листів, спогади про навчання у Тернопільській гімназії пов'язані з тою ж негативною клерикально-лінгвістичною оцінкою: «…*не велика втіха оглядатись на ті часи неодрадні, коли томили нашого духа церковщиною та иншими непотрібними и мертвими лінгвістичними штуками*» [Листи, с. 108].

Згодом, вирушаючи на навчання до Відня на богословський, а потім філософський факультети (1865–1872), юнак промовисто виявляє свій

націоналістичний світогляд: «… *Іду* ***у погану Німоту*** *у Відень … одна тільки надія – що і тамъ будуть сини Украіни*» [Листи, с. 35], «…*усі стаютъ протівъ своіхъ сгнущателівъ* ***кацапівъ*** (зневажлива назва москвофілів – І. Ф.)» [Листи, с. 36, 37]. Майбутній науковець повністю занурений у боротьбу між москвофілами й народовцями, що мають антагоністичні мовні позиції, виявлені у протистоянні між народною мовою та мертвим язичієм [Листи, с. 47]. Він виявляє бажання створити і розвивати молодіжне товариство на противагу москвофільській «Матиці» [Листи, с. 47].

Україноцентричний, і зокрема мовний, світогляд І. Пулюя промовисто виявляється в його оцінці діяльності М. Драгоманова й Т. Шевченка. Науковець не сприймає космополітичних і федералістських ідей Драгоманова і його трактування творчості Тараса Шевченка: «*По моїй думці Ш[евчен]ко народній пророк, що виливаючи жаль свій над гіркою долею хлопа поклав своїм могучим почуттєм тверду основу для національної сьвідомости а своїм животворним словом таку ж основу і для літературної мови, а Драгоманов «козмополїт-федералїст», найлучче сам себе схарактеризував, назвавши націоналїзм Шевченка «навмисно дуреньковатим хлопізмом зі своєю мудрістю*» [Листи, с. 245], а звідси цілком логічно по смерті Драгоманова його «культ» падає, а культ Шевченка, як зауважує І. Пулюй, зростає по всьому світові [Листи, с. 246].

Націєцентрична позиція Пулюя виявлена в його доріканнях послові Віденського парламенту О. Барвінському (редактор «Діла»), що він не долучився до так званого «*руського клюбу*» у Віденському парламенті, який об'єднав задля українських інтересів русинів-українців, а вступив натомість до слов'янського клубу: «*Там нічого не висидиш для руського народу а робиш йому тим кривду, що не стоїш солідарно з тими, що вірно боронять свій нарід*» [Листи, с. 262, 277]. Цю ж тему порушує мислитель і в листі до ще одного посла Ю. Романчука (редактор «Батьківщини») [Листи, с. 266–276]. Звертаючись до представника виконавчої гілки влади – першого міністра охорони здоров'я в австрійському уряді українця професора Івана Горбачевського – Пулюй висловлює певність, що він, «*як український мінїстер передовсїм подбає[те], щоб при тій першій щасливій нагоді як найбільше Українців заняли місця в міністерстві…*» [Листи, с. 501].

Після довготривалих митарств із видруком Старого Заповіту І. Пулюй вдруге, після двадцятитирічної паузи, звертається до Головного управління у справах друку у Петербурзі, зауважуючи на кількох засадничих речах мовно-національного розвитку українського народу та мововбивчої політики Російської імперії. Науковець зауважує на показовій поведінці Росії, з огляду на Емський указ 1876 року, що дозволяє переклад Біблії всім народам імперії, як наприклад монголам і татарам, проте не українцям [Листи, с. 259–260]. І сам же розкриває мотивацію виникнення цього указу: саме рідне слово українського народу «*одно тілько може підняти всенародню просвіту на Україні, а тим – самим воскресити духовні сили до життя культурного, видвигнути нарід з неволї духовної і*

соціяльної, та забезпечити йому добробут а державі тривкий спокій і потугу» [Листи, с. 260]. Себто мислитель формулює основну **суспільно-креативну функцію мови**, за якої на певному історичному етапі ототожнюються поняття ***мови – нації – держави***. Звідси і російські заборони як страх перед українським національно-державним сепаратизмом, звідси і вороже ставлення до народної мови навіть ще у другій половині XIX ст. з боку москвофільських клерикальних кіл Галичини, з якими стикнувся Пулюй, видаючи свій Молитовник. На схилі літ мислитель згадує, що в половині минулого століття «*мертва літературна руська мова не давала духовим силам нашого народу піднятись із занепаду, а тим самим і нищила усї дороги, що ведуть до добробуту і щастя. Скрізь по Галичині і на Україні панувала тоді або тая мертва мова, видумана в монастирських писарнях, або мова польська, або московська. Наша інтелїгенция, люди мирські і духовні соромились розмовляти рідною мовою, і погорджували тисячилїтним словом предків наших. Під такий то час 1870-го року брались ми з покійним другом Куліїшом до літературного дїла з думкою, вибороти для погордженої «хлопської» мови почесне місце найперше в церкві і на амбонї, а потім ще й в науцї*» [Листи, с. 473]. І вибороли! Пулюй наголошує на вкрай несприятливій зовнішній політичній атмосфері, а також неготовності українського суспільства приймати народну мову як найвищу цінність у духово-культурному розвиткові, проте віра, всупереч усьому, додавала їм сили: «*Ми орали пустир і сїяли, знаючи, що як ми збирати мусимо те, що посїяли предки наші, так колись збиратимуть наші потомки, те, що ми посіємо*» [Листи, с. 474].

У зверненні 4 червня 1897 року до Наукового товариства імені Тараса Шевченка щодо видання творів П. Куліша науковець водночас формулює свою мету щодо української мови: «*…вивести те слово на великий шлях науки природовідання и философиі*» [Листи, с. 122]. Водночас це звернення наскрізь пройняте соціолінгвальною оцінкою становища галичан та українців на підневільних Австрії та Росії землях. Якщо на підросійській Україні над кожною «*мислячою головою*» «*стоіть из довбнею безголовий цензор*» [Листи, с. 121], себто дія Емського указу, що заборонив українську мову в науково-освітній та релігійній царинах, то підавстрійські галичани мають активізувати свої вимоги та петиції до австрійського уряду передусім на тій підставі, що наші жовніри-русини захищають Австрійську державу, а поляки, на противагу і всупереч українцям, уміють виторгувати собі бажане, серед якого і власне українське добро, як, наприклад, Василіянський монастир у Добромилі [Листи, с. 123–124].

У час революційної завірюхи в Росії Пулюй висловлює свій погляд на шлях нації: «*Не хотїли знати і ще й тепер не знають земляки наші, що не одна революція і царські манїфести та писані закони ломлять людську неволю. До сього конечно потрібна осьвіта і культурна праця*» [Листи,

с. 375]. Натомість самостійність України він трактує крізь призму самостійності самих українців – «*людей з розумом і серцем, людей характерних*» [Листи, с. 404] і, попри очевидну «*мускульну силу*» українського народу, зауважує на бракові розумної й патріотичної інтелігенції та надто сильних ворогах: «*На жаль тонуть українські інтеліґенти по чужих революційних клюбах, а на Україні господарують Москалї, Ляхи та Жиди*» [Листи, с. 404].

Закономірно, що з червня 1915 року зав'язується листування між І. Пулюєм та Союзом визволення України (СВУ), що мав на меті використати війну Австро-Угорщини й Німеччини проти Росії, щоб здобути самостійність України [Листи, с. 466, 469–470, 482–493]. Саме до німецькомовної газети СВУ «Українські вісті» 24 червня 1915 року І. Пулюй надіслав свою історично-політичну статтю «Українські запорізькі козаки, Україна і світова війна», а 7 липня 1915 року рукопис брошури «Україна і її міжнародне політичне значення» [Листи, с. 482–484] з характерним коментарем: «*Нїмецька і австрийська держава зроблять тілько те для України, що буде в їх інтересі, і що міжнародні обставини зробити дозволять, але нам треба як найбільше жадати*» [Листи, с. 484]. Цікаво й те, що в останніх своїх листах мислитель не вживає вже звичний складений лінгвономен *русько-українська мова*, а лише *українська* [Листи, с. 492].

У цій знаковій статті у час розпалу війни мислитель уже вкотре дає соціолінгвальну оцінку основного ворога Європи – Росії, наголошуючи на мові як душі народу: «*Деспотичний царизм хоче позбавити український нарід душі, він грабує в нього його останнє і найдорожче багатство – мову! І тепер під час російського вторгнення в Галичину московітської орди «царя-визволителя» […] знищили цілу культуру українського народу. Переслідувано кожний слід українського життя, розпущено наші школи, в один прекрасний день було пограбовано наші установи, музеї і бібліотеки, наше національне багатство перетворено у здобич. Усі культурні і політичні досягнення повинні бути зліквідовані, а Галичина – русифікована*» [2, с. 229–230]. Така політика – найкращий аргумент у визначенні найбільшої сили кожної нації – його мови й культури. На підтвердження цих міркувань І. Пулюй наводить висловлювання відомого московського українофоба-політика і публіциста Каткова: **«***Польська революція є ніщо в порівнянні з національним і культурним рухом в Україні. З вибухом польської революції Росія в найгіршому випадку могла б утратити одну провінцію, але якщо б цей національний і літературний рух досягнув успіху, Росія була б цим влучена в саме серце, тому сепаратистичний рух українців мусить бути придушений***»** [2, с. 230].

Своє життєве кредо передусім світової слави фізик і електротехнік найповніше виповів на святкуванні його сімдесятилітнього ювілею перед українською громадою у Празі 5 травня 1915 року: «*Елєктротехніка, тая найновіша і величава наука, на котрої полї і я чимало потрудився, близька і*

дорога моєму серцю, ***але ще близша і дорожша наша мова, наша література і доля народа нашого***» [Листи, с. 471].

Родинне життя. Свою велику родину (із 15 дітей вижило 6), що мешкала в Празі, він називає хоч маленькою, але державою зі своїми «конечностями». Крім дружини, доньки австрійського офіцера пані Катерини, головні «посади» у цій державі мали діти, а сам щасливий батько був «*і мінїстром осьвіти і фінансів і внутреннїх справ. Все треба своєю силою зробити, залагодити, порадити, подужати. Сам собі дивуюсь, звідки в мене тої фізичної і духової сили набираєсь, щоб все обігнати і наукове дїло, і домашні та ріжнородні суспільні справи, на всї кінцї сьвіта*» [Листи, с. 403].

Проживаючи весь час на чужині, переважно у Празі, він піклується про вивчення його дітьми української мови: «*Більш усього хотів би я, щоб діти хоч трохи навчились руськоі мови, і думаю, що найвідповіднійший час для такоі науки літня пора, як поідемо в Альпи*» [Листи, с. 180]. Для цього І. Пулюй запрошує учителькою руської (української) мови доньку Олександра Барвінського, яка вже у серпні 1900 року навчала його дітей і разом з великою родиною Пулюїв вишивала для Ганни Барвінок на подарунок подушку [Листи, с. 185]. Його діти мають промовисті зукраїнізовані форми імен: *Ольга, Марія, Олександер, Павло, Юрій-Григорій, Михайло*; у пестливих варіантах: *Маруся* [Листи, с. 413], *Александрик* [Листи, с. 395, 406], *Павлусь* [Листи, с. 394, 445], *Михайлик* [Листи, с. 395], *Григорцьо* [Листи, с. 445]. Згодом, у вересні 1909 року, виникає та сама проблема «*учительки руської мови для наших дітей*», через що відданий батько подає оголошення до газети «Діло» [Листи, с. 439].

Повідомляючи 12 травня 1901 року Олександру Куліш про народження сина Олександра і запрошуючи її бути хрещеною мамою, щасливий батько не забуває наголосити на найважливішому: «*Про серце будемо дбати, як доживемо, і дамо йому науку, любити Украіну і розуміти розумом і серцем, що думали і робили Куліші і батько його*» [Листи, с. 202]. Син гідно втілив у життя батьківські сподівання: сімнадцятилітнім пішов добровольцем до лав Січових Стрільців і до 1920 року брав участь у бойових діях Української Галицької Армії.

Велика родина цього велета була надбанням усієї української спільноти, яка цього, мабуть, сповна не усвідомлювала. Найкраще висловився про це П. Куліш: «*Погляньте по Галичині: чи багато в ній Пулюїв? Породіте ж духом своїм хоч невеличку сем'ю Пулюят: се буде стояти на трьох тисяч примірників Письма Святого! А колись Пулюята заходяться гуртом коло того діла, що тепер Ви робили б одинцем и важенне для Вас буде ім легким. Ведіте контр-пропаганду Драгомановщини: навчайте русь думати руським, а не козацьким та гайдамацьким розумом*» [7, с. LXXXII]. Пулюй як ніхто інший усвідомлював роль родини у формуванні мовної свідомості й практики мововжитку. Аналізуючи колонізаційні суспільно-політичні обставини у двох частинах

України, він слушно наголошував, що основна причина пригнобленого статусу української мови зовсім не в указах її заборон, як, наприклад, 1876 року, себто у недопускові її до школи, уряду, церкви, – а в тому, що самі українські родини не вживають її в основній фортеці українського Духу – ВДОМА, «*де укази царські безсильні*». Таким способом українці самі наклали собі ярмо на шию і «*добровільно його носять*»: «*Тепер настала в Росії справдешня «весна», а український нарід бажає і жде нетерпляче, щоб трісла і рушилась з місця крига указу 1876 року, що скувала душу України. Та не трісне і не рухне вона скорше, поки не рухнуть ті криги, що завалили домашне і родинне життє інтелігенції на Україні, поки рідна мова не випре московської із сімї української інтелігенції*» [6, с. 67].

Справа університету. Його україноцетрична позиція була яскраво виявлена у вимогах до австрійського уряду заснувати українсько-руський університет, на що вперше натрапляємо у листі від 12 грудня 1901 року [Листи, с. 227–228]: «*…я не сумніваюсь, що Русини таки дождуться свого університета в Галичині, коли тілько працюватимуть дальше в науках і вірно постоють за свої права.* ***Нема здобутків на сьвіті без праці і жертв***» [Листи, с. 230], а відтак у наполегливих листах до послів Віденського парламенту О. Барвінського [Листи, с. 261–262] та Ю. Романчука [Листи, с. 265–266, 266–276, 277–285]: «*Не дожидати нам Русинам свого університету а – добиватись!*», і зокрема, через тиск на вічах [Листи, с. 266]. Мислитель аж ніяк не сприймає угодовських аргументів наших послів і сперечердя образно заявляє: «*Я зовсім не розумію, чому б то нам журитись про чужі жупани, а не про свою сорочку. [….]. Я не признаю права за сильнійшим в науковому і моральному сьвіті*» [Листи, с. 279]. Його аргументи прагматичні й безкомпромісні, це натиск сильної і вільної людини: «*Руський нарід дає австрійській державі рекрута і платить податки так як і другі народи, і всї вони мають вже свої університети…*» [Листи, с. 278]. Врешті професор апелює до сильних моральних якостей і дає настанову кожному з нас і сьогодні: «***Побіда призначена тілько для тих людей, у яких є сильна віра і воля, бо мавши віру в те, що проповідують, вони мають і витрівалість, і не падають духом, коли постають великі трудності. […] Перед нами стоїть велика гора трудностей, але й вона двигнеться і провалиться, коли буде в нас віра, що ми за правду, а не за брехню, боремось***» [Листи, с. 281]. У цьому сам Пулюй чи не найяскравіший приклад!

Питання мовне в університетських викладах було першорядне й незаперечне. Пулюєві пропонували викладати у Софійському університеті «*на нашій мові*», але через недовіру до тодішнього державного ладу в Болгарії він не погодився [Листи, с. 234, 270], натомість активно взявся обстоювати створення українського університету як визначальної освітньо-політичної установи: «*Тілько свій університет може спасти Русинів з теперішньої неволї і від православно-московської і єзуіцько-польської погибелї […]. Тепер вже стоїть перед цїлим руським народом*

питаннє: Бути чи не бути?» [Листи, с. 234]. Мислитель допускав можливість у навчально-науковому процесі іноземців, проте за умови їхнього знання руської (української) мови: «*Не доставати ме в нас фахових людей, то ми обсадимо катедри чехами, поляками а навіть і москалями, коли вони вміти муть і обовяжуться на нашій мові викладати, і добре знати муть науку*» [Листи, с. 234, 270].

Найкраще він виписав свій мовний світогляд у листі до Ю. Романчука від 8 квітня 1904 року у проханні до «*довірочної наради в справі руського ун[іверзитета]*»: «*Ми нарікаємо на Поляків, що вони поневіряють нашу мову і на університеті і не шанують наших прав. Жадаючи пошанування нашої мови від других людей, мусимо самі шанувати її і тому ставлю я внесеннє, щоб всї професори-Русини Львівського університета обовязались словом на засїданнях професорських колєгїй говорити тілько по руськи, нїколи по польски!*» [Листи, с. 284].

Серед основних проблем заснування університету – політична: по-перше, незгода поміж своїми послами у парламенті, через що «*руські посли не є чинником на шахівниці державної політики, і немають сили з успіхом сказати правительству: Nihil de nobis sine nobis*» («*Не вирішуйте нічого про нас без нас*») [Листи, с. 267, 274]; по-друге, одвічний польський чинник: «*Правительство тягне за Ляхами, а мінїстер Гартель держится одною рукою поли польської шляхти а другою поли горлятого Єзуїти, що ласо дивиться на руські овечки*…» [Листи, с. 271]. Водночас Пулюй переконує Ю. Романчука в повній високопрофесійній спроможності мати свій університет [Листи, с. 269].

Поряд із тим мислитель намагався допомогти українцям-студентам на чужині і звертався у цій справі до Ганни Барвінок, аби вона використала кошти з можливої стипендії ім. П. Куліша на допомогу у їхньому навчанні: «*Єсть у Празї вбогий студент технічної школи, Русин і син мужика; має талант та не має за що жити. Він чоловік патріотичний, і я, надіюсь, що буде з нього користь для руського народу. Коли Ваша воля і ласка дайте йому запомогу, се б то ті 70 гульд[енів…]*» [Листи, с. 249]. З початком Першої світової війни з ініціативи І. Пулюя та його однодумців створено «Комітет помочі для шкільної молодїжи в Празї», що не тільки зорганізував українську школу, але й бурсу при ній і називав школярів «*воєнними синами і дочками*», а їхніх жертводавців почесними іменами «*воєнного батька*» та «*воєнної матері*». Це був спосіб, на думку І. Пулюя, рятувати українців на чужині від яничарства [Листи, с. 458–461].

Висновки та перспективи дослідження. Наша розвідка еволюції мовно-політичного світогляду Івана Пулюя за його нещодавно опублікованими листами засвідчила послідовний націєцентричний мовно-етнонаціональний світогляд мислителя, що не лише випередив свій час, але й сучасні реалії з характерним руйнівним мовним роздвоєнням та насадженням космополітизму й глобалізму. Мислитель трактує мову як сакрально-культуроносний і визначальний націє- та державотворчий

чинник і серед основних причин української бездержавності, а отже, і неповаги до питомої мови, – називає несвідомість самих українців. Попри критику окупаційних режимів Австрії, Польщі, Росії, видатний фізик і перекладач закликає максимально задіювати власні зусилля, і передусім моральні максими, задля утвердження рідної мови через закладання національних шкіл, університетів, обіймання посад українцями та солідарного обстоювання прав українців у представницьких органах влади, зокрема у Віденському парламенті. Подальше наше дослідження стосуватиметься мовної практики Івана Пулюя як яскравого підтвердження його націєцентричних світоглядових переконань.

Список використаних джерел та їх умовних скорочень

Листи – Пулюй Іван (1845–1918). Листи / [збір, упорядкування, пояснення та «Слово до читача» Ольги Збожної]. – Тернопіль : Воля, 2007. – 544 с.

Сп. – Споминки о Тернополі // Ґайда Роман, Пляцко Роман. Іван Пулюй 1845–1918. Життєписно-бібліографічний нарис / [відповід. ред. Олег Купчинський] / Роман Ґайда, Роман Пляцко. – Львів: НТШ у Львові, 1998. – С. 272–281.

Список використаної літератури

1. Бодуэн дэ Куртэнэ И. А. Об общих причинах языковых изменений // Избранные труды по общему языкознанию / И. А. Бодуэн дэ Куртэнэ. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – Т. I. – С. 222–253.

2. Ґайда Роман. Іван Пулюй 1845–1918. Життєписно-бібліографічний нарис / Роман Ґайда, Роман Пляцко ; відповід. ред. Олег Купчинський. – Львів : НТШ у Львові, 1998. – 284 с.

3. Дорошевский В. Об И. А. Бодуэне дэ Куртэнэ / В. Дорошевский // Бодуэн дэ Куртэнэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – Т. I. – С. 21–30.

4. Мороз Т. В. Лексика перекладів книг Святого Письма у контексті розвитку української літературної мови в другій половині XIX – на початку XX століття : автореф. дис. … канд. філол. наук / Т. В. Мороз. – Чернівці, 2007. – 20 с.

5. Німчук Василь. Іван Пулюй – перший перекладач молитов сучасною українською мовою / Василь Німчук // Біблія і культура : збірник статей. – Випуск 1 / [відповід. ред. А. Є. Нямцу]. – Чернівці : Рута, 2000. – С. 174–179.

6. Пулюй Іван. Нові і перемінні зьвізди. Кілька споминів про Куліша і його дружину Ганну Барвінок / Іван Пулюй. – 3-тє вид. – Відень, 1905. – 121 с.

7. Студинський Кирило. Листування і зв'язки П. Куліша з Іваном Пулюєм (1870–1886) / Кирило Студинський // Збірник філологічної секції Наукового товариства імени Тараса Шевченка. Т. XXII (2). П. О. Куліш (матеріяли і розвідки). – Львів, 1930. – С. V–LXXXVI.

8. Чотири універсали / [упорядник В. Д. Конашевич]. – Добровільне тов-во любителів книги УРСР, 1990. – 16 с.

Фарион Ирина. Языково-политическое мировоззрение Ивана Пулюя. В статье сделана попытка раскрыть языково-политические основы мировоззрения Ивана Пулюя по материалам его недавно изданных писем. Предметом исследования стали: судьба выдающейся личности как путь исповедования соборного и самостоятельного Украинского госудпрства сквозь призму защиты украинского языка; семейная жизнь как пример сохранения на чужбине родного языка; борьба за украинский университет; представительство украинца во власти и осуждение языковой и национальной ассимиляции и угодничества. Письма И. Пулюя

засвидетельствовали последовательное нациецентрическое лингвоэтнонациональное мировоззрение мислителя, опередившего не только своё время, но и современные реалии с характерным разрушающим языковым раздвоением и насаждением космополитизма и глобализма. Одной из основних причин украинской безгосударственности, а значит, и неуважения к родному языку И. Пулюй называет несознательность самих украинцев, не воспринимающих язык как определяющий фактор государственности.

Ключевые слова: лингвоперсонология, языково-политическое мировоззрение, лингвоэтнонациональное сознание, нациецентризм, языково-политическая ситуация.

Farion Iryna. Ivan Puliui's Linguistic and Political Ideology. The article attempts to shed light on Ivan Puliui's linguistic and political ideology based on the analysis of his recently published letters. The subject of the research includes the discription of this prominent figure's fate aimed at substantiating that it was a way of establishing united and independent Ukrainian State. The investigation of the problem has been performed in the terms of the Ukrainian language defense, family life as an example of native language preservation in a far-off land and struggle for establishing the Ukrainian university in foreign country.

The letters demonstrate the consistent linguistic and ethno-national ideology of a thinker, who not only outstripped his time, but has great impact on the modern realities with typical for them devastating linguistic bifurcation and cultivating cosmopolitism and globalization. The thinker interprets the language as a determinative culture-bearing and state-building factor and claims that among the main reasons of Ukrainian national identity absence is Ukrainian statelessness.

Key words: linguopersonology, language and political ideology, language and ethno-national consciousness, nation-oriented aspect, linguistic and political situation.

Стаття надійшла до редколегії 16.02.2016

УДК 811.161.2′42

Володимир Чумак, Святослав Шевель

ДИРЕКТИВНІ ВИСЛОВЛЕННЯ В ЕПІСТОЛЯРІЇ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

У статті проаналізовано основні прагмасемантичні типи директивних висловлень в епістолярії Лесі Українки, зокрема виділені висловлення із семантикою прохання, некатегоричної вимоги, поради, заборони та побажання; систематизовано граматичні засоби вираження спонукальної модальності. У дослідженні ураховано низку екстралінгвальних мовних чинників, які впливають на успішність епістолярної комунікації, подано деталізований аналіз лінгвальних параметрів логіко-семантичної структури ситуації спонукання епістолярію Лесі Українки. Окрім того, уточнено категорійний статус директивних висловлень як одиниць дистанційної міжперсональної комунікації.

Ключові слова: директив, епістолярій, мовленнєва каузація, спонукальна модальність, типологія.

Постановка наукової проблеми та її значення. На сучасному етапі розвитку лінгвістичної науки додаткової актуальності набуває проблема вивчення прагматичних умов комунікації із встановленням закономірностей впливу позамовних чинників на жанрову організацію діалогічного мовлення. Специфіка функціонування директивних висловлень як особливого різновиду текстових одиниць, категорійний статус яких залишається дискусійним, дозволяє вважати епістолярний діалог однією з форм спілкування розрізнених у часі та просторі комунікантів.

Аналіз дослідження цієї проблеми. Мета і завдання статті. У східнослов'янському мовознавстві директивні висловлення розглядали Ф. С. Бацевич [1], Л. В. Бережан [3], А. І. Ізотов [6], Л. В. Михайлова [8], Н. В. Павлик [10], М. В. Перцов [11], Л. Попович [13], С. В. Харченко [14], В. Д. Шинкарук [16] та інші лінгвісти, хоч переконливого однозначного вирішення проблеми не виявлено. На нашу думку, неоднозначність тлумачення директивних висловлень пояснюється тим, що аналіз цих одиниць проводиться переважно з урахуванням їх граматичних та семантичних особливостей, унаслідок чого директивні висловлення переважно розглядають як окремий функціональний тип речень за метою висловлювання – спонукальні речення [3; 9; 14]. Такий підхід до директивних висловлень вважаємо неповним, оскільки він не враховує дихотомії речення / висловлення, а разом з тим і важливих позамовних компонентів комунікації – ситуації спілкування, мети спілкування, намірів мовця, стратегій і тактик ведення діалогу тощо.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Варто відзначити, що у вітчизняному мовознавстві спроби подолання протиріч у тлумаченні категорійного статусу спонукальних

© Чумак В., Шевель С., 2016

речень, здійснені Ф. С. Бацевичем, В. Д. Шинкаруком, сприяли актуалізації підходу до спонукальних речень як до одиниць реального спілкування, у функціонуванні яких важливу роль відіграє навколомовний контекст [1; 16]. Тому вивчення директивних висловлень у жанрово-стильових різновидах мови залишається необхідним елементом наукових досліджень з лінгвістики тексту.

Що стосується специфіки директивних актів в епістолярії Лесі Українки, то отримані результати підтверджують доцільність детального аналізу категорії спонукальної (директивної) модальності, яка співвідноситься з іншими компонентами модального комплексу, наприклад, з одиницями плану волюнтативної (характеристика ситуації з погляду її можливості (зовнішня деонтична можливість), необхідності, повинності) та оптативної модальності (вираження бажання мовця щодо здійснення / нездійснення вказаної дії). Нагадаємо, що в науковій літературі спонукальну модальність визначають як функціонально-семантичну субкатегорію, яка відображає емоційно-вольові стосунки між комунікантами [14, с. 4], або як цільову установку мовця, що виражена в реченні певними формальними засобами граматичної категорії комунікативного типу речення за метою висловлювання [7, с. 134].

На нашу думку, саме спонукальна модальність, реалізована відповідними текстовими одиницями, дозволяє кваліфікувати директивний мовленнєвий акт як специфічну одиницю епістолярію. Це дає можливість системно враховувати формально-граматичні та комунікативно-прагматичні особливості директивів в аналізованих епістолярних текстах під час виділення окремих прагмасемантичних груп *реквестивів* та *адвісиві*[1]. Аналізуючи мовленнєві акти, ми використовували класифікації директивів, запропоновані О. І. Бєляєвою й В. В. Богдановим[2], однак внесли деякі уточнення та доповнення, які стосуються специфіки формування та вираження спонукальної семантики у епістолярному дискурсі Лесі Українки. Так, до реквестивів було віднесено мовленнєві акти з диференційованою семантикою прохання та запрошення. Серед адвісивів виділено акти із значенням поради та застереження, а також поліілокутивні мовленнєві акти з основним значенням заборони або побажання та додатковим значення прохання або поради.

При з'ясуванні особливостей функціонування реквестивів та адвісивів в епістолярії Лесі Українки враховувалися попередні умови успішності (прагматичні пресупозиції) мовленнєвих актів прохання, запрошення та поради, характер стосунків між адресантом і адресатом, їх зацікавленість у виконанні каузованої дії, пріоритетність позиції одного з

[1] **Реквестив** (з англ. request) – прохання, некатегорична вимога. **Адвісив** (з англ. *advice*) – порада.

[2] Детальніше див.: Беляева Е. И. Грамматика и прагматика побуждения: английский язык / Е. И. Беляева. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1992. – 168 с.; Богданов В. В. Классификация речевых актов / В. В. Богданов // Личностные аспекты языкового общения. – Калинин : КГУ, 1989. – С. 25–37.

мовців, специфіку комунікативного наміру (інтенції) адресанта, способи досягнення відповідного ефекту спілкування.

Як показало наше дослідження, ядерну зону реквестивів із семантикою прохання заповнюють спонукальні конструкції, у яких семантика волевиявлення експлікується імперативом – формою наказового способу дієслова 2-ї особи однини або множини. У прагмасемантичному плані ці одиниці виражають специфічний тип відношень між адресантом, адресатом та позамовною ситуацією епістолярного дискурсу, що встановлюється внаслідок спроби вербальної каузації дій чи вчинків адресата: ***Подякуй*** *за пам'ять про мене т-те і т-lle Койчу, а також т-lle Домні* ***передай*** *мій найкращий привіт.* ***Кланяйся*** *усім, хто мене пам'ятає* (Із листа до А. М. Драгоманової, 25 лютого 1899 р.); ***Порадьте*** *мені: оце хочу собі купити Біблію, та не знаю, яку краще: чи грецьку, чи слов'янську, – думаю, грецьку краще* (Із листа до М. П. Драгоманова, 2 січня 1892 р.). Відзначимо, що дружня тональність та некатегоричний характер припису зумовлюються вживанням у структурі реквестивів-прохань етикетних формул, що прямо вказують на іллокутивну мету мовленнєвого акту, а також вокативів, які виконують функцію індикаторів шанобливого ставлення до адресата: ***Будь ласка***, ***передай*** *сього листа Корольову* (Із листа до О. П. Косач (сестри), 15 вересня (за ст. ст.) 1908 р.); ***Мамочко***, ***будь ласкава***, ***знайди*** *мої письма, що я просила тебе сховать, як виїздила із Колодяжного, і* ***сховай*** *їх* […] (Із листа до О. П. Косач (матері), 15 травня 1897 р.).

Периферію реквестивів-прохань формують спонукальні конструкції з інфінітивом, що виражають некатегоричне волевиявлення адресанта внаслідок вживання у їх структурі етикетних формул: ***Будьте ласкаві прислати*** *мені Франка «В поті чола» і які лише є в книгарні його ж белетристичні прозаїчні твори на народні теми* (Із листа до К. Панькевича, 9 квітня 1903 р.); ***Будьте ласкаві передати*** *мамі посилку і листа до неї* (Із листа до М. В. Кривинюка, 12 липня 1912 р.), непрямі мовленнєві акти, що виникають у результаті функціональної транспозиції питальних речень (квесетивів) у ситуацію пом'якшеного спонукання і зазвичай містять маркери модального поля можливості: ***Чи не можна б*** *тепер* ***звести рахунки*** *з Степаненком за півріччя, може б, мені там щось капнуло? Була б дуже вдячна* (Із листа до О. П. Косач (матері), 16 липня 1911 р.); *Ну, а тепер,* ***може, напишеш*** *мені обіцяного листа, поки в Києві?* (Із листа до О. П. Косач (сестри), 10 січня 1902 р.).

На противагу реквестивам-проханням, мовленнєві акти запрошення в епістолярії Лесі Українки відзначаються неоднорідністю форм вираження директивної семантики, серед яких переважають іллокутивні комплекси, ускладнені перформативною формулою, вокативами або лексичними інтенсифікаторами: *Ну, така от я пишу виразно:* ***прошу*** *Вас, дорогий Михайле, від свого і Кльониного ймення,* ***приїхати*** *до нас сього літа в гості і* ***написати***, *«чи і коли» маємо Вас сподіватися* (Із листа до

М. В. Кривинюка, 16 травня 1912 р.); ***Приїздіть*** *до нас* ***хутчіш****, аби я могла хоч розмовитися з Вами про все як слід* (Із листа до О. Ф. Франко, 21 травня 1891 р.), умовні конструкції зі значенням ситуативної обумовленості каузованої дії: *Пані Борецька добре б зробила****, коли б приїхала*** *тепер: чудова погода!* (Із листа до О. П. Косач (матері), 3 квітня 1898 р.), питальні (квеситивні) речення: *А* ***чому*** *се Ви ніколи* ***не приїдете*** *до нас?* (Із листа до Є. І. Драгоманової, початок січня 1889 р.), структури з модальними дієсловами: … *А тепер Ви* ***мусите*** *колись* ***приїхати*** *до мене, а не прожогом заскочити, як то звичайно* (Із листа до А. Ю. Кримського, 27 жовтня 1911 р.).

Спонукальну семантику ядерних адвісивів у досліджених текстах передають спеціалізовані заперечні кореляти імперативних форм дієслів недоконаного чи доконаного виду – прохібітиви зі значенням некатегоричної заборони або побажання та превентиви, які експлікують застереження адресата щодо невиконання дії: *Ти вже, любая,* ***не бігай*** *хоч по моїх справах, бо й так я думаю, що, може, ти через мене захорувала почасти з перевтоми, а то й заразившись у К-вих* (Із листа до О. П. Косач (сестри), 8 березня 1907 р.); *Ти* ***не гнівайся****, що я після «многотомного» листа не писала, але й ти не писав мені, що його одержав (я з твого львівського листа знаю про це)* (Із листа до М. П. Косача, після 25 березня 1891 р.); ***Не загубіть*** *листа, бо такої чудної адреси неможливо запам'ятати, я сама її раз у раз забуваю* (Із листа до М. І. Павлика, 22 червня 1891 р.).

Серед периферійних одиниць адвісивної семантики на окрему увагу заслуговують іллокутивні акти з предикатами – аналітичними формами дієслів 3-ї особи однини, що передають некатегоричний припис (прескрипцію) щодо виконання / невиконання каузованої дії особою, яка не бере участь у мовленнєвому акті: ***Нехай*** *Кох* ***пригадує*** *картинку з Олегом в «Руських людях». Дуже стережусь я тепер цієї погані, цур їй!* ***Нехай*** *там і Кох* ***стережеться*** *і* ***не*** *дуже ноги росою* ***вмиває*** (Із листа до О. П. Косач (матері), 8 липня 1889 р.), модифіковані форми вираження директивної іллокуції з компонентами модального поля необхідності: *До нього [Гадяча] з Києва їхати не дуже далеко, годин з 10 (на російські простори, то се зовсім близько), і коштує недорого, а* ***поїхати*** *туди* ***варто****, бо там побачили б Ви справжні центральноукраїнські села і типи*… (Із листа до О. Ю. Кобилянської, 20 травня 1899 р.), а також мовленнєві акти поради з формами кон'юнктива, що ускладнюються додатковими семами умови та бажання: *Я* ***була б*** *дуже* ***рада****,* ***якби*** *ти* ***покинула*** *екзамени і* ***поїхала б****, наприклад, до тьоті Єлі на весну* (Із листа до О. П. Косач (сестри), 18 березня 1903 р.).

Проведений аналіз директивних актів епістолярію Лесі Українки переконливо засвідчив той факт, що їх вживання вмотивовується специфікою двох основних типів ситуації спонукання: 1) стимулювання адресата до зміни такого стану справ чи обставин об'єктивної дійсності, який не задовольняє інтереси адресанта; 2) застереження щодо виконання

адресатом потенційних дій, які, на думку адресанта, можуть зашкодити його інтересам. Узагальнюючи наші спостереження, пропонуємо схематизувати структуру ситуації спонукання, як це подано на рис. 1:

Рис. 1. *Структура ситуації спонукання в епістолярному тексті*

Це дає можливість визначити логіко-семантичну структуру ситуації спонукання епістолярію Лесі Українки з опертям на інтерпретацію прямої мовленнєвої каузації: (не) маючи бажання виконувати дію **P**, яка на момент мовлення **t** або не виконується, або виконується, ***Мовець*** повідомляє ***Слухачеві***, хто (не) повинен бути ***Виконувцем*** дії **P**, і намагається каузувати (не)виконання дії **P** самим фактом цього повідомлення.

Подальший аналіз логіко-семантичної моделі ситуації спонукання переконує в доцільності виділення відповідних аспектів функціонування директивних мовленнєвих актів в епістолярії Лесі Українки: а) *семантичного* (пропозиційний зміст висловлення); б) *синтаксичного* (формальний бік вираження інтенції: засоби вираження директивної іллокуції – прямий / непрямий, експліцитний / імпліцитний, конвенціональний / неконвенціональний тип мовленнєвого акту); в) *прагматичного* (характер комунікативних і соціальних ролей, міжособистісних стосунків мовців, їхнього ставлення до потенційної дії: уповноваженість / неуповноваженість на її виконання, відповідність інтересам одного з комунікантів (бенефактивність дії), бажаність / небажаність виконання) [2, с. 11–13; 12, с. 124–125]. Усі ці аспекти в епістолярії Лесі Українки реалізовані за відповідних обставин успішної реалізації мовленнєвого акту: спроможності адресата змінити стан справ в

інтересах партнера, істинності та щирості намірів комунікантів, націленості на реалізацію очікуваного ефекту спілкування тощо.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, проведений аналіз семантичного, синтаксичного та прагматичного аспектів функціонування директивних висловлень в епістолярії Лесі Українки дозволяє зробити певні висновки щодо їх категорійної специфіки. Директивні висловлення в епістолярії геніальної української письменниці є комунікативними одиницями, що встановлюють зв'язок між інтенцією адресанта, вираженою у формі некатегоричного припису (прескрипції), діями та вчинками адресата щодо зміни стану справ у навколишній дійсності, а також пропозиційним змістом речення, яке реалізує прагматично диференційований тип спонукальної семантики.

Список використаної літератури

1. Бацевич Ф. С. Нариси з лінгвістичної прагматики: Монографія / Ф. С. Бацевич. – Львів : ПАІС, 2010. – 336 с.

2. Беляева Е. И. Функционально-семантические поля модальности в английском и русском языках / Е. И. Беляева. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. –180 с.

3. Бережан Л. В. Категорія спонукальності в сучасній українській мові: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л. В. Бережан. – Івано-Франківськ, 1997. – 16 с.

4. Бирюлин Л. А. Основные типы модальных значений, выделяемых в лингвистической литературе / Л. А. Бирюлин, Е. Е. Корди // Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. – М. : Наука, 1990. – С. 67–71.

5. Еремеев Я. Н. О мотивированности действия, совершаемого вследствие директивных высказываний / Я. Н. Еремеев, В. Б. Кашкин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kachkine.narod.ru/Articles2003/EremeevKachkine2002.htm (12.01.2016).

6. Изотов А. И. Функционально-семантическая категория императивности в современном чешском языке в сопоставлении с русским / А. И. Изотов.– Brno : L. Marek, 2005. – 274 с.

7. Кобозева И. М. Иллокутивная функция высказывания и модальность предложения / И. М. Кобозева, Сунь Шуфан // Вестник Московского университета. Серия 9. Филология. – 2004. – №5. – С. 129–140.

8. Михайлова Л. В. Еволюція директивних мовленнєвих актів в англійській мові: автореф. дис. ... на здобуття нак. ступеня кандидата філол. наук: 10.02.04 / Людмила Віталіївна Михайлова. – Харків, 2002. – 19 с.

9. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій / М. В. Мірченко. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 393 с.

10. Павлик Н. В. Типологія дискурсивних одиниць в українському епістолярному мовленні / Н. В. Павлик. – Донецьк: Юго-Восток, 2007. – 177 с.

11. Перцов Н. В. К проблеме инварианта грамматического значения. II. (Императив в русском языке) / Н. В. Перцов // Вопросы языкознания. – 1998. – № 2. – С. 88–101.

12. Петрова Е. Б. Каталогизация побудительных речевых актов в лингвистической практике [Электронный ресурс] / Е. Б. Петрова // Вестник ВГУ. Сер.: Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2008. – № 3. – С. 124–133. – Режим доступа: http://www.vestnik.vsu.ru/pdf/lingvo/2008/03/2008_03_24.pdf (18.01.2016).

13. Поповић Људмила. Епистолярни дискурс украјинског и српского језика / Људмила Поповић. – Београд : Филолошки факультет, 2000. – 305 с.

14. Харченко С. В. Семантико-синтаксична та комунікативна структура речень спонукальної модальності: автореф. дис. ... кандидата філол. наук: 10.02.01 / Світлана Василівна Харченко. – К., 2001. – 21 с.

15. Шепелева Н. М. Побудительная модальность и способы ее выражения в современном эрзянском языке: дис. ... кандидата филол. наук: 10.02.02 / Наталия Михайловна Шепелева. – Саранск, 2005. – 161 с.

16. Шинкарук В. Д. Категорії модусу і диктуму у структурі речення / В. Д. Шинкарук. – Чернівці: Рута, 2002. – 271с.

Чумак Владимир, Шевель Святослав. Типология директивных высказываний в эпистолярии Леси Украинки. В статье проанализированы основные прагмасемантические типы директивных высказываний в эпистолярии Леси Украинки. Выделены высказывания с семантикой просьбы, некатегорического требования, совета, запрета и пожелания. Систематизированы грамматические средства выражения побудительной модальности, которые формируют центральную и периферийную зоны корпуса исследованных единиц. Среди описываемых директивов наиболее частотными являются высказывания, в которых функционируют императивные формы 2-го лица единственного и множественного числа. К периферии директивных высказываний отнесены грамматические единицы с этикетными формулами и синтаксически зависимым инфинитивом, а также транспонированные речевые единицы.

В исследовании также учтены экстралингвальные факторы, которые влияют на успешность эпистолярной коммуникации, осуществлён детализированный анализ параметров логико-семантической структуры ситуации побуждения на материале эпистолярия Леси Украинки. Кроме того, уточнен категориальный статус директивных высказываний как единиц дистанционной межперсональной коммуникации.

Ключевые слова: директив, эпистолярий, речевая каузация, побудительная модальность, типология.

Chumak Volodymyr, Shevel Sviatoslav. The Typology of Directive Expressions in Lesia Ukrainka's Epistolary Texts. The paper studies the main pragmatic and semantic types of directive expressions in epistolary texts of Lesia Ukrainka, in particular the author singles out expressions with semantic meaning of request, non-categorical request, advice, prohibition and desire. The paper systematizes grammatical means of expressing inductive modality, which form the core and peripheral zones of the analyzed corpus. The most frequent are the expressions, which have imperative forms of the second person singular and plural. The peripheral directive expressions encompass grammatical units with etiquette formulae and syntax- dependent infinitive, as well as transferred language units. The paper takes into account a range of extra lingual factors, which influence and determine the success of epistolary communication, and stimulates the detailed analysis of lingual parameters of logic-semantic structures in the situations of inducement in correspondence of Lesia Ukrainka. Analysis of semantic, syntactic and pragmatic aspects of the directive statements in Lesia Ukrainka's epistolary allows to draw some conclusions as to their categorical specificity.

Key words: directive, epistolary, speech causation, inductive modality, typology.

Стаття надійшла до редколегії 12.02.2016

УДК 811.161.2’282.3(477.8)

Андрій Яворський

ПОЛІСЬКА ГОВІРКА В РОМАНІ В. ДРОЗДА «ЛИСТЯ ЗЕМЛІ»: МОРФОЛОГІЧНИЙ РІВЕНЬ

На матеріалі роману Володимира Дрозда «Листя землі» проаналізовано особливості української східнополіської говірки на морфологічному та словотвірному рівнях, зокрема простежено специфіку формотворення і словотворення іменників, прикметників, дієслів, відмінності у структурі та відмінюванні займенників, в оформленні прислівників. З’ясовано специфіку використання автором діалектних елементів.

Ключові слова: поліська говірка, словозміна, архаїзм, інновація, граматична аналогія.

Постановка наукової проблеми та її значення. У сучасній українській літературі одним із перших авторів, які почали шукати в поліській говірці нові художні засоби, став В. Г. Дрозд. У великий роман-дилогію «Листя землі» письменник органічно увів різнорівневі лінгвальні елементи Східного (Чернігівського) Полісся. Дружина письменника І. В. Жиленко в передмові до книги відзначила: «Складна метафоричність тексту, алегорії, міфи, притчі, казки – весь огром духовності українського народу плюс вкраплення поліського діалекту – все це зробило твір не для “масового читача”» [1, с. 6]. Водночас фаховий читач, діалектолог, знайде в цьому тексті чимало відомостей про мовлення поліщуків Чернігівщини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми. Лексичні діалектизми та специфіку їхнього використання в романі В. Г. Дрозда «Листя землі» опрацьовано було в спеціальному дослідженні [3]. Морфологічні та словотвірні елементи східнополіської говірки у творах В. Г. Дрозда досі ніхто не вивчав.

Мета праці – простежити в романі-дилогії В. Г. Дрозда «Листя землі» морфологічні та словотвірні елементи говірки Східного Полісся. Реалізація поставленої мети передбачає виконання таких завдань: а) визначити корпус використаних у романі діалектизмів морфологічного та словотвірного рівнів; б) систематизувати говіркові словоформи і деривати та прокоментувати їх за походженням; в) простежити специфіку використання письменником діалектних словоформ та з’ясувати їх місце, роль у художньому тексті.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. На рівні словозміни іменників найвиразніше передано відмінності від літературної мови в реалізації категорії роду переважно іншомовних лексем. Значення жіночого роду мають субстантиви у випадках *піаніна тая* [1, с. 577], *піяніну привезли* [1, с. 272], *повітра тая* [2, с. 52], *маніхвеста зветься* [1, с. 299], *у біноклю дивилася* [2, с. 235],

© Яворський А., 2016

бутиль трьохлітрову [2, с. 66], *своя череня* [1, с. 345], *лісапетою* [1, с. 447], чоловічого роду – *гильготин* [1, с. 304], *увесь Європ* [1, с. 434], *город Одес* [1, с. 581], середнього роду – *прем'я одержав* [2, с. 249]. У випадках *роля легка* [2, с. 244], *ролю судді* [2, с. 31] іменник зберігає значення жіночого роду, але засвідчує результат вирівнювання за зразком субстантивів І відміни м'якої групи. Окремі іншомовні субстантиви, які в літературній мові не відмінюються, В. Г. Дрозд відмінює за традицією народного мовлення: *мулинєм червоним* [2, с. 563], *галіхва не носив* [2, с. 399], *у галіфах* [2, с. 235], *по соші* [2, с. 559], *на соші* [2, с. 604], *піяніну привезли* [1, с. 272]. У конструкціях *попадетеся в чéку* [1, с. 668], *непа тая почалася* [2, с. 55] відображено специфіку відмінювання абревіатур, пор. загальновживані невідмінювану *чека* «скорочена назва Надзвичайної комісії для боротьби з контрреволюцією, саботажем і спекуляцією» та відмінювану, але чоловічого роду *неп* «нова економічна політика».

Інші діалектні явища субстантивної словозміни передано лише спорадично. Ознаки архаїчності мають флексія *-'е* іменників середнього роду м'якої групи на зразок *знаттє* [1, с. 120], *видіннє* [1, с. 568], *мужиччє* [1, с. 214]; закінчення *-и* місцевого відмінка іменників ІІІ відміни: *по любости* [1, с. 149]; нульова флексія родового відмінка множини іменників чоловічого та середнього родів: *год сто було* [1, с. 372], *за сто год* [1, с. 650], *дев'яносто год* [2, с. 329], *нікого з одногодок* [1, с. 317], *сім аршин* [2, с. 593], *двоє плать* [2, с. 178]. Закінчення *-а* називного відмінка множини іменників чоловічого роду у випадках *обода* [1, с. 577], *мої года* [1, с. 663], *година два* [2, с. 34], *чотири година* [2, с. 40], мабуть, відображає зв'язок із колишньою двоїною; можливо, такого ж походження словоформа *мебеля* «меблі» [1, с. 646]. У випадку *семено* «сім'я» [1, с. 307] суфікс *-ен-* поширено з форм непрямих відмінків, а закінчення *-о* відображає результат аналогії до іменників середнього роду на зразок *село, болото*. Інші специфічні явища іменникової словозміни мають суто фонетичний характер, зокрема рефлексацію **о* > [о] в закритому складі маніфестують форми родового відмінка множини іменників чоловічого роду *годков* [1, с. 39], *з дєдов* [1, с. 67]; депалаталізацію [ц'] у кінці основ – словоформи *лєсніцами* [1, с. 59], *напрасліци* [1, с. 149].

Численні іменникові форми ілюструють відмінності від літературної мови в морфемній структурі чи способі творення, як-от: *дєтва* «дітвора» [2, с. 70], *мужитва* «мужики» [1, с. 672], *людова* «люди, люд» [1, с. 71], *людоти* «люду, людей» [1, с. 87], *родак* «родич» [1, с. 273], *людяка* «людина» [1, с. 229], *розумняки* «розумаки» [1, с. 176], *дєваками* «дівчатами» [1, с. 246], *хлопаки* «хлопці» [1, с. 299], *гордяка* «гордій» [1, с. 330], *грамотяка* «грамотій» [1, с. 328], *знатяка* «знавець» [1, с. 338], *з тижняку* «з тиждень» [1, с. 257], *дощаки* «сильні дощі» [1, с. 60], *роботайло* «робітник» [1, с. 42], *щебетайло* «щебетун» [1, с. 42], *лепетайло* «лепетун» [1, с. 328], *матка* «мати» [1, с. 40], *датку* «подання» [1, с. 50], *гомонки* «гомону, розмови» [1, с. 50], *польогку* «полегкість» [2, с. 67], *роботько* «робітник» [1, с. 50], *фотко*

«фото» [2, с. 295], *носцики* «носки взуття» [1, с. 165], *мерлюки* «мерці» [1, с. 72], *од завидьок* «від завидків» [1, с. 165], *дівчук* «дівчина» [1, с. 251], *дівчучка* «дівчинка» [1, с. 210], *з голодухи* «з голоду» [1, с. 159], *маладуха* «молодиця» [1, с. 143], *житуху* «життя» [1, с. 228], *жінощини* «жінки» [1, с. 221], *женщини* «т. с.» [1, с. 476], *красивлюга* «красуня» [1, с. 644], *красолицею* «красунею» [1, с. 625], *лодирі* «ледарі» [1, с. 439], *багатиня* «багач» [2, с. 390], *взувачки* «взуття» [1, с. 57], *обувка* «т. с.» [1, с. 298], *жованик* «жованка» [2, с. 129], *молодьон* «молодець, парубок» [2, с. 13], *молодьонком* «молодцем, парубком» [2, с. 68], *маладьонка* «молодиця» [1, с. 149], *молодайки* «молодиці» [1, с. 146], *у колясах* «у колясках» [2, с. 14], *горобенята* «малята горобців» [1, с. 643], *свиненя* «маля свині» [1, с. 160], *кутеник* «курінь» [1, с. 373], *скуситель* «спокусник» [1, с. 651], *глитавка* «глотка» [1, с. 674], *болотина* «болото» [1, с. 674], *молодіж* «молодь» [1, с. 675], *грамотник* «грамотій» [1, с. 221], *давена* «давнина» [1, с. 79], *зеленок* «зеленець» [1, с. 191], *жисть* «життя» [1, с. 53], *жистечка* «т. с.» [1, с. 51], *спечище* «сильна спека» [1, с. 55], *ремество* «ремесло» [1, с. 62], *одєв* «одяг» [1, с. 164], *глибач* «глибина» [1, с. 284], *уборни* «вбиральні» [1, с. 469], *нутренность* «нутро» [1, с. 164], *льогкі* «легені» [1, с. 328], *братеник* «брат» [1, с. 395], *братішка* «братик» [1, с. 378], *лєчення* «лікування» [1, с. 447], *у пічурці* «у пічці» [1, с. 88], *на мєсті* «на місці» [1, с. 319], *гололедиця* «ожеледиця» [2, с. 306], *із подумок* «із думок» [2, с. 109], *придумки* «видумки» [1, с. 243], *накритка* «покритка» [1, с. 68], *поверхник* «верхняк» [2, с. 259] та ін.

Специфіку морфемної структури чи способу творення ілюструють прикметникові форми *горісну* «горьову, горьовану» [1, с. 391], *задаваста* «задавакувата» [1, с. 164], *природиста* «породиста» [1, с. 84], *чужовенна* «зовсім чужа» [2, с. 390], *добренний* «дуже добрий» [1, с. 688], *бідовенний* «дуже бідовий» [1, с. 625], *високенна* «дуже висока» [1, с. 149], *красивенна* «дужа красива» [1, с. 316], *гладенна* «дуже гладка» [1, с. 497], *трудненну* «дуже трудну» [2, с. 66], *скупердезна* «дуже скупа» [1, с. 141], *видкий* «видний» [2, с. 89], *страшкій* «страшній» [1, с. 401], *спечне* «спекотне» [2, с. 53], *молодній* «молодий» [1, с. 362], *сиротинную* «сирітську» [2, с. 10], *куриний* «курячий» [2, с. 34], *матчину* «мамину» [1, с. 76], *людяцька* «людська» [1, с. 53], *справжнецька* «справжня» [2, с. 15], *горделива* «гордлива» [2, с. 449], *шкуратним* «шкірним» [1, с. 80], *сплошним* «сполоханим» (ЛЗ-1 с. 263], *скаженійший* «скаженіший» [2, с. 116] та ін., також дієприкметники *поранетий* «поранений» [2, с. 66], *зранетою* «зараненою» [2, с. 14], *переломатою* «переломаною» [1, с. 410] і под.

В. Г. Дрозд використовує повні нестягнені форми називного, знахідного відмінків прикметників, дієприкметників та займенників жіночого та середнього родів: *отруйная хмара* [2, с. 47], *Марусина тая* [1, с. 328], *такая цегла* [2, с. 68], *жисть трудную* [1, с. 418], *войну тую проклятую* [2, с. 268], *тую підстелюху* [1, с. 258], *сюю власть* [1, с. 371], *земельку нашую* [2, с. 252], *у якую утюрився* [2, с. 116], *щось страшкеє* [1,

с. 360], *теє бачила* [1, с. 260], *сеє усе* [1, с. 608], *такеє зчинилося* [1, с. 246], *нашеє горе* [1, с. 439] та ін., зокрема зауважено архаїчні форми називного відмінка середнього роду із флексією *-оє*: *многоє* [1, с. 74], *тоє буде* [1, с. 349], *тоє фотко* [2, с. 295], *такоє* [1, с. 441], *самоє вікно* [2, с. 50] та ін. Виявлено одиничну форму називного відмінка множини з нестягненим закінченням *-иє*: *такиє не треба* [1, с. 255]. У конструкції *нема гіршей долі* [1, с. 308] у прикметнику зауважено флексію *-ей*, яка розвинулася фонетично з колишнього закінчення м'якої групи *-єи*.

Відповідно до давніх форм родового відмінка вказівних займенників жіночого роду *тои, сеи* В. Г. Дрозд використовує структури *тої, сеї*: пор: *тої весни* [2, с. 65], *тої душі* [1, с. 72], *од людяки сеї* [2, с. 268]; частіше трапляється варіант *сьої*, який відображає аналогію до *тої*: *власті сьої* [1, с. 404], *сьої ночі* [2, с. 227], *сьої родини* [1, с. 458], *осьої пори* [2, с. 242] та ін., такого ж походження форма *усьої*, пор.: *усьої роботи* [1, с. 352]. Принагідно помічено: у формах указівного займенника **сеи* послідовно вживано кореневе [с], а не [ц], пор. також: *сього хліба* [1, с. 283], *сього не буду* [1, с. 638] та ін. Окрім того, простежено випадки вживання займенника *єтой* «цей» та його варіантів: *єтого богохульника* [1, с. 83], *єтого діла* [1, с. 468], *єта буде моєю* [1, с. 43], *сталося єто* [1, с. 471] та ін. У словосполученні *на хазяйстві свому* [2, с. 90] зауважено стягнену форму місцевого відмінка присвійного займенника *свій*.

Форма давального відмінка займенника 2 особи однини *табє* [1, с. 41] відображає рефлексацію **ě* > [е] й так зване «акання». Передано також фонетично зумовлені форми предметно-особових займенників, зокрема в називному відмінку зауважено приставний [й]: *яна* [1, с. 101], *яно* [1, с. 57], *яни* [1, с. 100], у формі чоловічого роду – також [о]-рефлекс **о*: *йон* [1, с. 41]; словоформи давального відмінка займенника жіночого роду *єй* [1, с. 41], *йой* [1, с. 41] ілюструють варіативність розвитку в закритому складі **е* > [е], [о]; у родовому відмінку відзначено відсутність приставного [н] після прийменника: *у яго на небі* [1, с. 320], *у яго осталися* [1, с. 84], *до яго возносяться* [1, с. 321], *до його хилився* [1, с. 362], *до єї завльотився* [1, с. 596], у цих же словосполученнях засвідчено форму займенника чоловічого роду *яго*, що відображає так зване «акання», та форму займенника ж. р. *єї*.

У формах займенників *скольки* [1, с. 37], *сколько* [1, с. 130], *кольки* «кілька» [1, с. 306], *стольки* [2, с. 69] відображено розвиток **о* в [о], а також варіантність *-ки / -ко*. Форма родового відмінка заперечного займенника *нічогенно* «нічого» [2, с. 279] засвідчує продуктивний у цих говірках аугментативний суфікс *-енн-*; спорадично фіксована словоформа *што* [1, с. 141] розвинулася із **чьто* через регресивну суміжну дисиміляцію за способом творення. Виявлено неозначені займенники з часткою *кой-*: *кой-що* [1, с. 639], *кой-шо* [2, с. 13], *кой-чим* [2, с. 13], присвійний займенник *наський* «наш», пор.: *окрім наського полотна* [1, с. 164].

Відмінності від літературної мови в морфемній структурі ілюструють числівникові форми *шестерко* [1, с. 373] та *перві* «перші» [1, с. 681].

Специфіку дієслівних форм передано через інфінітиви з відкритими основами та суфіксом *-ть*, закритими – *-ті*: *розгулювать, думать* [1, с. 71], *поминать, одроблять* [1, с. 77], *одлучить* [1, с. 75], *буть* [1, с. 85], *єсті* [1, с. 143] та ін.; стягнені форми 3 особи однини теперішнього часу дієслів III класу на зразок *виверта* [1, с. 392]; словоформи 3 особи однини дієслів II дієвідміни на зразок *робе* [1, с. 51], *баче* [1, с. 143], що відображають аналогію до відповідних форм I дієвідміни; архаїчну форму теперішнього часу дієслова *бути – єсть* [1, с. 607], її варіант *єстяка* [1, с. 84] з формально демінутивним суфіксом; зумовлену, мабуть, аналогією форму 1 особи множини наказового способу *ходьом* [1, с. 43], де відповідно до **ě* вжито [о]. Словоформа *закусював* [1, с. 471] ілюструє відсутність заступлення [с] > [ш] у кореневій морфемі. Дієприслівник *глядючи* «дивлячись» [1, с. 304], похідний від дієслова II дієвідміни *глядіти*, переофомлений за зразком похідних від дієслів I дієвідміни. Специфіку в морфемній структурі ілюструють дієслівні форми *родаємося* «родичаємося» [2, с. 448], *родався* «родичався» [2, с. 445], *гадкую* «згадую» [2, с. 346], *розкасирували* «скасували» [1, с. 328], *гарцапає* «гарцює» [1, с. 67], *загарцав* «загарцював» [1, с. 66], *привічає* «вітає» [2, с. 32].

В. Г. Дрозд виразно відобразив специфіку морфемного складу прислівників, зокрема використав архаїчні відзайменникові структури *когда* «коли» [1, с. 467], *тогда* «тоді» [1, с. 471], *тади* «т. с.» [1, с. 54], *туда* «туди» [1, с. 615], особливо активно – адвербативи з основами **-куль, *-туль, *-сюль, *-вьсюль* у просторому та часовому значеннях [42, с. 38–43]: *одкуль* «відколи» [1, с. 184], *адкуль* «звідки» [1, с. 72], *одтуль* «звідти» [2, с. 32], *оттуль* «т. с.» [1, с. 211], *одсюль* «звідси» [2, с. 123], *одусюль* «звідусіль» [1, с. 305], *зодусюль* «т. с.» [2, с. 120], *повсюль* «повсюди» [1, с. 361], *ніодкуль* «нізвідки» [2, с. 389], *одкулясь* «звідкись» [1, с. 617], *покуль* «поки» [1, с. 54], *докуль* «доки» [1, с. 165], *допокуль* «т. с.» [2, с. 244], *дотуль* «доти» [1, с. 165], *досюль* «досі, до цього часу» [1, с. 285], *досюль* «до цього місця» [2, с. 123], за аналогією навіть *довкуль* «довкола» [1, с. 367]; лише спорадично зауважено варіанти з основами **-коль, *-сєль* на зразок *одкіляся* «звідкись» [1, с. 552], *досєль* «досі» [1, с. 77]. За традицією народного мовлення письменник поширює основи прислівників формантом *-а*: *тута* [2, с. 300], *тепера* [1, с. 89], *колися* [1, с. 495], *деся* [2, с. 257], *одкіляся* «звідкись» [1, с. 552], також формально демінутивними суфіксами: *тутки* [1, с. 419], *тутака* [1, с. 71], *туточки* [1, с. 77], *отуточки* [1, с. 306], *теперки* [1, с. 367], *теперка* [1, с. 305], *теперека* [1, с. 77], *теперечки* [1, с. 346], *осьдечки* «ось тут» [1, с. 235], *частюка* «часто» [1, с. 408], *байдужки* «байдуже» [1, с. 160], *завтрашки* «завтра» [1, с. 100], *завтрака* «т. с.» [2, с. 13], причому це ж явище охоплює навіть дієслово *єстяка* «є» [1, с. 84], модальні слова *можечки* «може» [1, с. 74], *очевидьки* «очевидно» [1, с. 164], допустовий сполучник *хайдечки* «хай» [1, с. 216], порівняльний сполучник *начечки* «наче» [1, с. 140], вказівні частки *осьдечка* «ось» [1, 207], *осьдечки* «т. с.» [1, с. 139], *йондечки* «он» [1, с. 79]. Зауважено також прислівники з іменними суфіксами,

перенесеними із базових прикметників, – аугментативним *-енн-* та демінутивним *-еньк-*: *добренно* «дуже добре» [1, с. 50], *давненно* «дуже давно» [2, с. 61], *багатенно* «дуже багато» [2, с. 92], *довгенно* «дуже довго» [2, с. 106], *чистенно* «чисто» [1, с. 407], *ближченько* «ближче» [2, с. 15], *легшенько* «легше» [2, с. 55] та ін. Письменник часто використовує форми вищого ступеня порівняння прислівників із кінцевим формантом *-єй / -ей*: *познєй* [1, с. 477], *ранєй* [1, с. 273], *болєй* [1, с. 199], *менєй* [2, с. 94], *далєй* [1, с. 209], *давнєй* [1, с. 52], *частєй* [2, с. 29], *хужей* [1, с. 244], *хужєй* [1, с. 629], *легшей* [1, с. 496], *легчей* [1, с. 676], *большей* [1, с. 130], *меншей* [1, с. 184], *лучшей* [1, с. 120], *луччей* [1, с. 219], *дужчей* [1, с. 341], *хутчей* [1, с. 76], *ближчей* [1, с. 667] та ін.; формант *-єй / -ей* наявний також у структурі прислівників *завгодєй* «заздалегідь» [1, с. 509], *погодєй* «згодом» [1, с. 57], *негадєй* «невдовзі» [2, с. 97], *невдовжей* «т. с.» [1, с. 194], *здавнєй* «здавна» [1, с. 121].

Зауважено й інші діалектні адвербативи: *другодні* «наступного дня» [1, с. 164], *опосля* «потім» [1, с. 258], *послєй* «т. с.» [1, с. 385], *січас* «зараз» [1, с. 41], *сей час* «зразу ж» [1, с. 217], *льовко* «гарно» [2, с. 70], *страшко* «страшно» [1, с. 69], *уранні* «вранці» [1, с. 222], *насоправдє* «насправді» [1, с. 161], *сперва* «спершу» [1, с. 148], *навзирки* «назирці» [2, с. 254], *наглядки* «зовні, з вигляду» [1, с. 658], *поглумки* «глузливо» [1, с. 72], *ні гадки* «байдуже» [1, с. 224], *навдибачки* «навдибки, навшпиньки» [1, с. 165], *лисачком* «підлещуючись» [1, с. 176], *доста* «досить» [1, с. 50], *босака* «босоніж» [1, с. 299], *босяка* «т. с.» [1, с. 54], *бігма* «бігом, швидко» [2, с. 22], *щогодика* «щороку» [1, с. 618], *за дармовицю* «задарма» [1, с. 52], *на дармовицю* «за чий-небудь рахунок» [2, с. 22].

Висновки та перспективи досліджень. На відміну від інших вихідців із Полісся (В. С. Лиса, Ю. Королько, М. І. Закусила, О. М. Кулеша), В. Г. Дрозд принагідно, окремими штрихами позначив діалектні явища словозміни, натомість достатньо повно відобразив специфіку поліського словотворення. Говіркові елементи письменник використав у зазвичай дуже розлогих розповідях та спогадах персонажів. Це явище виправдане з огляду на бажання автора максимально точно і достовірно відобразити місцевий мовний колорит, індивідуалізувати мовлення персонажів, забезпечити експресивність. Авторську мову на морфологічному рівні цілком орієнтовано на літературний стандарт.

Перспективи дослідження пов’язані з потребою аналізу різнорівневих діалектизмів як стилістичної категорії.

Список використаної літератури

1. Дрозд В. Г. Листя землі : [роман] : у двох кн. / Володимир Григорович Дрозд. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – Кн. 1. – 703 с.

2. Дрозд В. Г. Листя землі : [роман] : у двох кн. / [упоряд. І. В. Жиленко] / Володимир Григорович Дрозд. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – Кн. 2. – 622 с.

3. Яворський А. Ю. Поліська лексика в романі Володимира Дрозда «Листя землі» / А. Ю. Яворський // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія : Філологічні науки. Мовознавство. – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2015. – № 6 (307). – С. 154–158.

Яворский Андрей. Полесский говор в романе В. Дрозда «Листья земли»: морфологический уровень. Украинский писатель Владимир Дрозд в романе «Листья земли» отразил особенности полесского говора на морфологическом уровне, в частности воссоздал специфику формообразования и словообразования существительных, прилагательных, глаголов, различия в структуре и склонении местоимений, в оформлении наречий. Полесские словоформы, использованные писателем, систематизированы и прокомментированы с точки зрения их происхождения. Прослежены особенности использования автором элементов полесского говора и функции диалектных слов в художественной речи. Диалектные элементы В. Г. Дрозд применяет в очень длинных рассказах и воспоминаниях персонажей (традиционные диалоги в романе фактически отсутствуют). Писатель таким образом отражает местный языковой колорит. Авторская речь на уровне словоизменения ориентирована на литературный стандарт.

Ключевые слова: полесский говор, словоизменение, архаизм, инновация, грамматическая аналогия.

Yavorskyi Andrii. Polissyan Polissyan Dialect in in the Novel «Leaves of the Land» by V. Drozd: morphological level. The article considers the peculiarities of Polissyan dialects on morphological level, including specificity of nouns, adjectives and verbs form-building, differences in pronoun structure and conjugation, in numerals and adverbs processing. The author places impotance on the morphological level, since it is fully and systematically reflected in the novel «Leaves of the Land» by Ukrainian writer Volodymyr Drozd. Polissyan word forms used by the writer are systematized and commented in terms of their origin. The emphasis is laid on the specificity of use of the Polissyan patois elements by the author and the function of the dialectal words in the artistic language. V. Drozd uses elements of dialects only in very lengthy stories and memoirs of the characters (traditional dialogues in the novel, in fact, are absent), while the author's speech at a level of inflection is oriented to literary standard. The article concludes that this phenomenon is justified in view of the desire of the author most accurately and fairly reflect the local flavor of the language, and individualize characters' speech and thus provide expressiveness.

Key words: Polissyan dialect, inflections, archaism, innovation, grammatical analogy.

Стаття надійшла до редколегії 08.02.2016

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бабич Надія Денисівна, кандидат філологічних наук, професор кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Бабій Ірина Михайлівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального мовознавства і слов'янських мов Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Богдан Світлана Калениківна, кандидат філологічних наук, професор, завідувач кафедри історії та культури української мови Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Бойко Надія Іванівна, доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Голоюх Лариса Василівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії та культури української мови Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Дідун Лілія Іванівна, молодший науковий співробітник відділу лексикології та лексикографії Інституту української мови НАН України.

Євланова Олександра Олександрівна, аспірантка відділу західно- і південнослов'янських мов Інституту мовознавства імені О. О. Потебні НАН України.

Калужинська Юлія Володимирівна, аспірантка ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Космеда Тетяна Анатоліївна, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри україністики Познанського університету імені Адама Міцкевича (Польща).

Левчук Ірина Петрівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії та культури української мови Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Локайчук Світлана Михайлівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії та культури української мови Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Ляшук Наталія Вікторівна, кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри документознавства та інформаційної діяльності Луцького інституту розвитку людини університету «Україна».

Маленицька Ольга Анатоліївна, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри історії та культури української мови Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Микитюк Оксана Романівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Національного університету «Львівська політехніка».

Павленко Лариса Петрівна, кандидат філологічних наук, професор кафедри історії та культури української мови Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Панченко Тетяна Сергіївна, аспірантка кафедри документознавства ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

Приймачок Оксана Іванівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії та культури української мови Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Русинко-Бомбик Любов Михайлівна, здобувач кафедри української мови Ужгородського національного університету.

Садова Лариса Олександрівна, кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри історії та культури української мови Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Скорук Ірина Денисівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії та культури української мови Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Соболь Лілія Ігорівна, аспірант Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, викладач кафедри практики англійської мови Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Тарасюк Тетяна Миколаївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії та культури української мови Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Фаріон Ірина Дмитрівна, доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Національного університету «Львівська політехніка».

Чумак Володимир Васильович, кандидат філологічних наук, професор, заступник директора з наукової роботи Українського мовно-інформаційного фонду НАН України.

Шевель Святослав Миколайович, кандидат філологічних наук, асистент кафедри української мови та прикладної лінгвістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Яворський Андрій Юрійович, кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри історії та культури української мови Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Міністерство освіти і науки України
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки
Кафедра історії та культури української мови

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ЛИСТ

Загальна інформація

Журнал «Лінгвостилістичні студії» – наукове видання України, зареєстроване в Державній реєстраційній службі України як друкований засіб масової інформації (серія КВ № 20841-10641Р від 08. 05. 2014), *виходить двічі на рік*.

Тематична спрямованість наукового журналу охоплює актуальні питання сучасної лінгвостилістики: поліфункційний статус української мови в синхронії та діахронії; стилістичні ресурси української мови; стилістика різних типів текстів; порівняльні стилістичні дослідження; лінгвоперсонологія; стилістика діалектного мовлення; лінгвостилістичні параметри онімів.

Мови видання: українська, білоруська, російська, польська, англійська.

Вимоги до оформлення статей у науковому журналі «Лінгвостилістичні студії»

Послідовність структурних елементів статті:

– ліворуч – **УДК** (напівжирним шрифтом, кегль 12, без абзацу);

– у наступному рядку праворуч – **ім'я та прізвище** автора (напівжирним шрифтом, кегль 14);

– через рядок посередині – **НАЗВА СТАТТІ** (напівжирним шрифтом, заголовними літерами, кегль 14);

– після назви статті через один рядок потрібно подати анотацію (250-300 знаків (5-6 рядків)) та **ключові слова** (5-6 слів чи словосполучень) українською мовою (кегль 12);

– через рядок – основний текст (через 1,5 інтервалу, кегль14);

– через рядок після основного тексту посередині – **Список використаної літератури** (напівжирним шрифтом, кегль 12) в алфавітному порядку;

– через один рядок після літератури розширені анотації російською та англійською мовами (кожна не менше 850 знаків (10-14 рядків)); перед анотаціями потрібно зазначити прізвище та ім'я автора, назву статті російською та англійською мовами, після кожної анотації – ключові слова (5-6 слів чи словосполучень).

Вимоги до технічного набору статті.

Основний текст рукопису необхідно друкувати через інтервал 1,5 без перенесень, 14 кеглем, шрифт – Times New Roman.

Параметри сторінки: усі поля – 2 см.

Абзацний відступ – 1,25 см (*просимо не створювати абзацний відступ за допомогою клавіші Tab і знаків пропуску*).

Обов'язкове розрізнення знаків дефіс (-) та тире (–), а також використання лапок такого формату – «» («текст»).

Знак апострофа (') друкувати за допомогою одночасного натиснення клавіш alt+0146.

Відстані між ініціалами та прізвищем, сторінкою та її номером тощо друкувати через *нерозривні пробіли* (одночасне натиснення клавіш ctrl+shift+пропуск, наприклад: С. Т. Кузьменко, с. 73, XXI ст., № 3, Вип. 7, тощо).

Ілюстративний матеріал у тексті подавати *курсивом* (*підкреслень не робити*).

Бібліографічні покликання оформляти у квадратних дужках, де перша цифра – номер джерела в списку використаної літератури, друга – номер сторінки, наприклад: на одне джерело – [1, с. 4], на кілька джерел – [4, с. 55; 10, с. 15]. Для зазначення діапазону сторінок використовувати знак тире без пропусків ліворуч і праворуч від тире [7, с. 14–26]. Номери джерел розділяти крапкою з комою [3; 7; 8] Можливе покликання й без зазначення сторінки, якщо йдеться про джерело загалом [6]. Бібліографію потрібно оформлювати згідно з вимогами, що вміщені в «Бюлетені ВАК України» в № 3 за 2008 рік.

Використовуючи таблиці, саме слово «Таблиця» потрібно розмістити справа і вирізнити ***напівжирним курсивом***; нижче – в центрі назва таблиці прямим **напівжирним шрифтом**. Таблиці нумерувати арабськими цифрами.

Сторінки статті не нумерувати.

Якщо в роботі є інші шрифти, їх потрібно подати окремим файлом.

Стаття повинна мати такі обов'язкові структурні елементи (їх потрібно виокремити в тексті **напівжирним шрифтом**)**:**

- постановка наукової проблеми та її значення;
- аналіз досліджень цієї проблеми;
- мета і завдання статті;
- виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження;
- висновки та перспективи подальшого дослідження.

До статті на окремому аркуші необхідно додати інформацію про автора:

– прізвище, ім'я, по батькові;

– науковий ступінь, вчене звання, місце роботи, посада;

– контактні дані: домашня адреса (або ж адреса для листування), e-mail, мобільний чи робочий телефон.

Відповідальність за достовірність фактів, покликань, власних імен, а також правильність перекладу покладено на автора статті.

Статті аспірантів і здобувачів подавати з відгуком наукового керівника.

Редакційна колегія залишає за собою право рецензувати та редагувати тексти статей і відхиляти ті, які не відповідають вимогам і науковій проблематиці журналу. Матеріали, оформлені без дотримання вимог, без надання чеків (чи копій чеків) про сплату поліграфічних послуг або надіслані пізніше зазначеного терміну, *друкуватися не будуть.*

Рукопис потрібно надіслати на адресу редакції у двох варіантах: електронному (в режимі *doc* або *docx* версії *Word* 1997–2010 рр.) та паперовому, засвідченому підписом автора. Назви файлів (латиницею) мають відповідати прізвищу автора (petrenko.doc). Текст публікації (від 8 до 24 сторінок формату А 4) повинен бути зредагований.

Детальну інформацію про вимоги щодо оформлення статей розміщено на сайті http://lingvostud.at.ua.

Адреса для надсилання кореспонденції: Волинська обл., м. Луцьк, просп. Волі, 13, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, Інститут філології та журналістики, кафедра історії та культури української мови; e-mail: lingvostud@ukr.net.

Матеріали у 5 випуск надсилати до 10 жовтня 2016 року,
у 6 випуск – до 10 березня 2016 року.

Увага! *Після того, як редколегія отримає Вашу статтю,*

– Вам буде надіслане повідомлення-відповідь: «Вашу статтю отримано та прийнято для рецензування»;

– якщо така відповідь не надійшла через два-три дні після надсилання, тоді зателефонуйте, будь ласка, редколегії і з'ясуйте ситуацію;

– упродовж місяця статтю буде прорецензовано і повідомлено Вам про рекомендацію / відхилення до друку;

– якщо потрібно доопрацювати матеріал, статтю буде Вам повернуто;

– після внесення правок відповідно до зауважень (протягом тижня) Ви надсилаєте статтю на електронну адресу редколегії, яка повідомить Вас про остаточне рішення;

– лише після рекомендації статті до друку Ви оплачуєте її.

На одну статтю (незалежно від кількості авторів) буде надіслано один авторський примірник наукового журналу. Якщо необхідно, додаткові примірники бажано замовити заздалегідь, надсилаючи статтю.

Електронну версію наукового журналу «Лінгвостилістичні студії» можна прочитати за адресою http://lingvostud.at.ua.

Сподіваємося на подальшу творчу співпрацю!

Для записів

Для записів

Для записів

Наукове видання

ЛІНГВОСТИЛІСТИЧНІ СТУДІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

ВИПУСК 4

Редактор *Л. П. Павленко*
Коректори *Л. В. Голоюх, О. І. Приймачок, І. Д. Скорук, Л. Є. Смалько*
Технічне редагування та верстка *Т. М. Тарасюк*

Адреса редакції: 43025, м. Луцьк, просп. Волі, 13; тел./факс +38(0332)24-10-07;
телефон редколегії (0332)24-83-67; електронна адреса: lingvostud@ukr.net
Засновник і видавець – Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки.
(43025, м. Луцьк, просп. Волі, 13).
Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України
ДК № 4513 від 28.03.2013 р.
Формат 60×84 1/8. Папір офсетний. Гарн. Таймс. Друк цифровий.
Обсяг 13,25 ум. друк. арк., 13,18 обл.-вид. арк. Наклад 100 пр. Зам. 183.

Виготовлювач – Вежа-Друк (43021, м. Луцьк, вул. Бойка, 1).
Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України
ДК № 4607 від 30.08.2013 р.